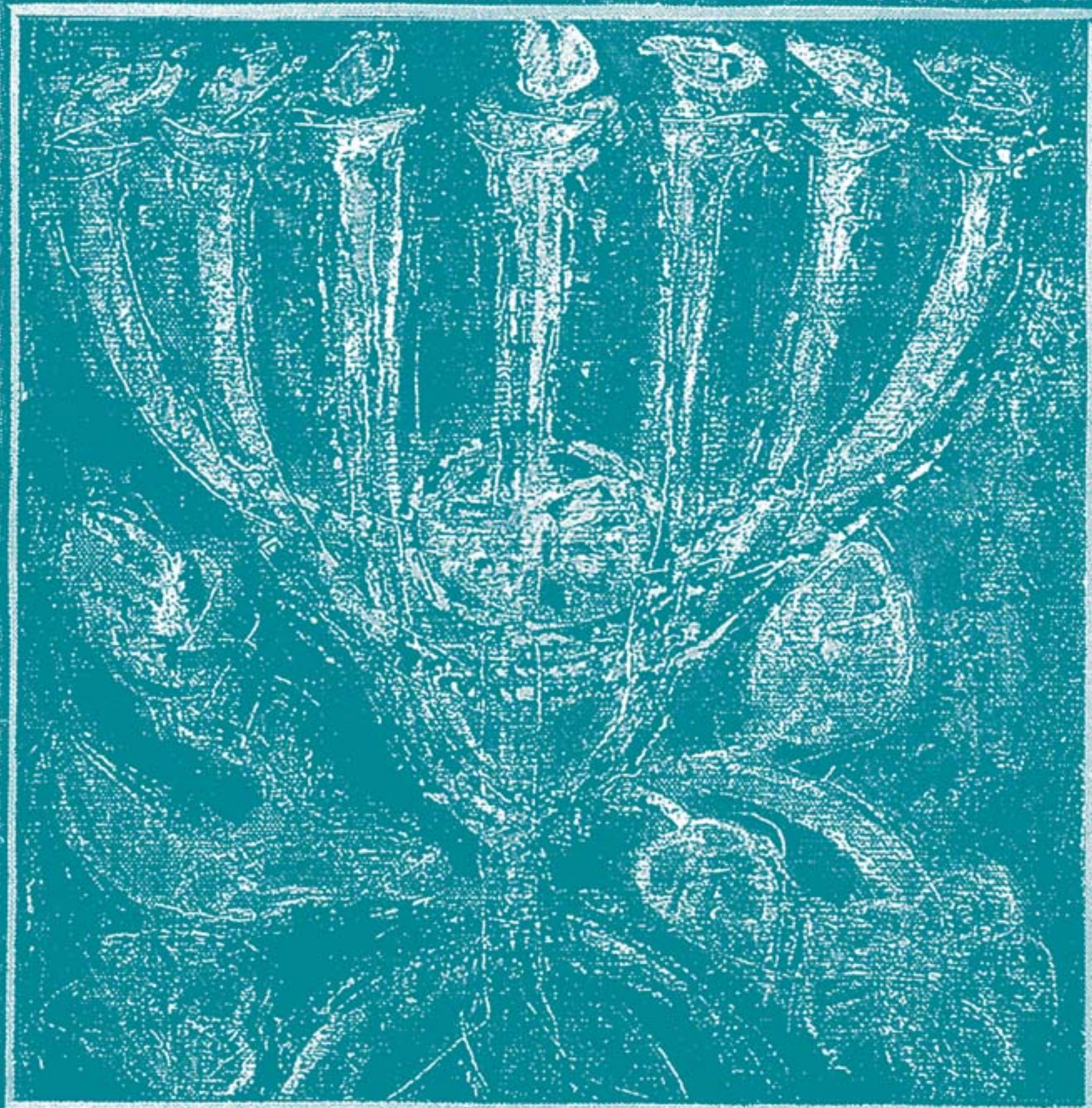


ЄВРЕЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА



Чернігівська обласна єврейська община
Благодійний єврейський фонд «Хасде Естер»
Чернігівський історичний музей
імені В.В. Тарновського
Департамент культури і туризму,
національностей та релігій
Чернігівської обласної державної адміністрації

ЄВРЕЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Історія та культура

Матеріали
XII Міжнародного наукового семінару
6 квітня 2017 р.
м. Чернігів

Чернігів
Видавець Лозовий В.М.
2017

УДК 94(477.5) (=411.6)
ББК 63.3(4УКР5-4ЧЕР) (=611.215)
Є 22

Редакційна колегія: **С.Г. Бельман, С.Л. Ласвський,
І.І. Ліпкина, В.Г. Мудрицька (відповідальна за випуск),
О.В. Чеван.**

Є 22 Євреї Лівобережної України. Історія та культура: Матеріали XII Міжнародного наукового семінару/Чернігівська обласна єврейська община, БЄФ «Хасде Естер», Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, Департамент культури і туризму, національностей та релігій Чернігівської обласної державної адміністрації; Редакційна колегія: С.Г. Бельман, С.Л. Лаєвський, І.І. Ліпкина, В.Г. Мудрицька, О.В. Чеван. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2017. – 280 с.: 16 с. іл.

ISBN 978-617-7423-25-5

У збірник «Євреї Лівобережної України. Історія та культура: XII Міжнародний науковий семінар» увійшли матеріали, присвячені історії та культурі євреїв України XVII–XXI ст.

Для викладачів вузів, вчителів, наукових співробітників, музейників, краєзнавців та усіх, хто цікавиться єврейською історією та культурою.

УДК 94(477.5) (=411.6)
ББК 63.3(4УКР5-4ЧЕР) (=611.215)

© Чернігівська обласна
єврейська община, 2017
© Чернігівський історичний музей
ім. В. В. Тарновського, 2017

ISBN 978-617-7423-25-5

Метричні книги церков Любеча як джерело вивчення російської імперської політики до національних та релігійних меншин

Метричні книги любецьких церков дійшли до нас за відносно невеликий період історії. Жодної книги не збереглося від XVIII ст., а від XIX – початку XX ст. маємо метричні записи парафії Воскресенської церкви – за 1822–1835 та 1875–1907 рр., парафій Троїцької та Покровської церков – за 1875–1917 рр. – та церкви Святої Анни за 1908–1916 рр.¹ На сьогодні метричні книги широко використовуються спеціалістами з генеалогії, книги залишаються важливим джерелом з історичної топоніміки та антропоніміки, містять неоціненну інформацію з різних аспектів соціальної історії.

На сторінках книг знайшла своє відображення й релігійна політика Російської імперії по відношенню до представників як інших конфесій та релігій, так і національних меншин. Відзначимо, що у XIX – на початку XX ст. Любеч перетворився у важливий паломницький центр, куди на прощу з'їжджалися ледь не з усієї Російської імперії. Серед іменитих паломників згадаємо хоча б цесаревича Миколу Олександровича (майбутнього імператора Миколу II), який у 1893 р. відвідав Любеч².

Як відомо, в Російській імперії православ'я було офіційною державною релігією. Відповідно, на православних священників були покладені обов'язки не лише церковні, але й ідеологічні – вони мали бути провідниками державної політики. Вивчення записів метричних книг церков Любеча дозволяє нам отримати уявлення як про державну, так і про церковну політику до національних та релігійних меншин, у тому числі і до євреїв.

Любецькі церкви використовувалися для хрещення іудеїв.

Судячи з метричних записів, церковна влада приділяла таким випадкам дуже велику увагу. Цікаво, що усі вихрещені євреї походили не з Любеча (у місті існувала своя єврейська громада), а були спеціально привезені з інших місць за наказом духовної консисторії. Вочевидь, це робилося з метою запобігти можливим протестам родичів.

10 лютого 1906 р. у Троїцькій церкві була вихрещена вісімнадцятирічна чернігівська міщанка Любов Камська. Обряд хрещення був проведений згідно з указом Чернігівської духовної консисторії: «Согласно Указу Черниговской Духовной консистории от 1 февраля 1906 года, за №10 сего февраля, крещена проживающая в Любече мещанка г. Чернигова Люба Гиршева Камская, еврейка, девица, 18 лет от роду, с нарекаемой ей имени Любава». Хресними («восприемниками») новообернутої вірянки стали: селянин с. Сидорівка (зараз це частина Любеча) Дмитро Філіпович Каміна та селянка слобідки Любецької Ольга Іванівна Ігнатенко. Цікаво, що зазвичай незаповнена графа метричної книги «Рукоприкладство свидетелей записи по желанию», буквально ломилася від записів свідків. Свідками хрещення виступили пристав с. Ковпита Городнянського повіту Ігнат Михайлович Анищенко та любецькі селяни Сергій Михайлович Ігнатенко, Дарина Анищенко, Іван Каміна, Філіп Каміна, Ольга Ігнатенкова та Микита Каміна³.

15 лютого 1907 р. в цій самій церкві був хрещений 26-річний Абрам Мойсейович Фрадін – «с наречением ему имени Александр». Обряд був проведений «согласно указу Черниговской Духовной консистории от 2 января 1907 года, за №2 15-го февраля». Абрам Фрадін проживав у с. Шкурани Чернігівського повіту (зараз це с. Шкуранка Ріпкінського району), але народився він у містечку Березна Чернігівського повіту (зараз це смт Березна Менського району). Хресним батьком виступив особисто граф Олександр Григорович Милорадович, а хресною стала дружина священника Євдокія Петрівна

Нагорна. Чимало любечан виступили свідками цієї події – «рукоприложились по желанию». В графі «свідки» бачимо прізвища самого Олександра Милорадовича, а також любецьких володільців: Миколи Жураковського, Мартина, Гаврила та Миколи Санліцьких (прізвище нерозбірливо) та Івана Звонка⁴.

5 лютого 1912 року в Троїцькій церкві був вихрешений Захарій Мерновський: «на основании Указа Черниговской духовной консистории от 18 января 1912 г. за №120 произведено святое крещение проживающего в деревне Глушец Деражинской волости Речицкого уезда Минской губернии Зусь-Хацкаль Моисеевича Мерновского, иудейского вероисповедания, 27 лет от роду, как значится в паспорте, выданом ему Лоевской мещанской управой 1911 года, сентября 2 дня, за №699, с наречением ему имени Захария».

Хресними стали: почесний громадянин Любеча, завідуючий Любецьким двокласним училищем Василь Степанович Гордієвський (він навіть власноруч підписався у книзі) та дружина священика Троїцької церкви Іоанна Олексійовича Олена Стефанівна Виноградська⁵.

У метричних книгах Любеча також наявні записи, які фіксують перехід православних християн до реформаційних віровчень (баптизму чи євангельського християнства). Наприклад, хрещений в Любечі 6 жовтня 1878 р. житель с. Маньки Сергій Якович Манько у 1911 р. змінив своє віросповідання: «Сергей Манько переписан из православия в секту баптистов» (27.07.1911 р.)⁶. Уродженець Маньківської слобідки Данило Іванович Ходос, 1886 року народження, у 1914 р. перейшов до баптиської церкви, у зв'язку з чим, за наказом духовної консисторії, в метричній книзі Любецької Покровської церкви був зроблений відповідний запис⁷. У тому ж році мешканець Києва та уродженець Любеча Матвій Антонович Кривопуск перейшов до євангелістів⁸.

Неподалік Любеча знаходились два центри старообряд-

ництва – це села Радуль і Добрянка. Старообрядці стали переселятися на територію Чернігово-Сіверщини ще у XVII–XVIII ст. Причиною переселення були постійні, у тому числі й насильницькі, спроби примусити вірян прийняти реформи патріарха Никона. Церква робила чимало для переходу старообрядців до православ'я. Від XIX ст. фіксуємо в Любечі православні родини, але з типовими для старообрядців прізвищами – Каміна, Морозови, Чайковські та ін. Колишні старообрядці продовжували використовувати імена, не типові як для регіону, так і для тогочасного православ'я: Пимен, Пахом, Давид, Зосима.

На початку XX ст. в метричних книгах любецьких церков фіксується зворотній процес – коли православні переходили (чи поверталися) до старообрядництва («єдиноверчства»). У 1914 р. до старообрядництва перейшов Павло Іванович Морозов, 1882 року народження, уродженець Любеча. Відповідний запис був зроблений у метричній книзі Покровської церкви. На той момент він проживав у Києві на Андріївському узвозі, буд.15, кв.4⁹.

В метричних книгах знайшла своє відображення й церковна політика по відношенню до католиків. Цікаво, що в більшості сучасних православних церков відмовлять хрестити дітей, якщо хтось із батьків сповідує католицизм. А до Спаського собору Чернігова влітку 2016 р. навіть не пустили поляків-католиків. Але це не відповідає християнським церковним канонам, і про це добре знали у любецьких церквах сто років тому.

У Воскресенській церкві Любеча 17 січня 1895 р. охрестили Іоанна Скурата. Батьки малечі – чернігівський міщанин Микола Миколайович, православний, та католичка Станіслава Кіндратівна. Хресними («восприемниками») стали рідний дядько малюка дворянин Олександр Кіндратович Бобрович та козачка с. Товстоліси Пелагея Атрошенкова¹⁰.

14 вересня 1914 р. у Покровській церкві обвінчали 31-річного міщанина містечка Речиця Мінської губернії Григо-

рія Щепаківського, римо-католицького віросповідання, та 27-річну православну селянку с. Городище Речицького повіту Олену Євтушенко-Ісаєву. Свідками вінчання зі сторони нареченого був любечанин Микола Скороход та мешканець с. Городище Казимир Деснеський. Свідками по нареченій стали любецькі селяни Григорій Хватик та Авксентій Усенок¹¹.

Окремі записи фіксують відношення священників любецьких церков до ромів. У метричних записах завжди зазначалося, що віруючі були циганами. Наприклад, 14 березня 1906 р. народилася Євдокія Восавенок. Батьком дівчинки був тимчасово проживаючий у с. Голубичі (сучасний Ріпкінський район) міщанин Гомеля циган Дмитро Тимофійович Восавенок, мати – Надія Микитівна, обидва православні. Однак, вочевидь на всяк випадок, священник вніс до метричної книги такий запис: «Запись учинена за предъявлением паспорта воспристанников»¹². Коли 20 січня 1906 р. в Любечі від віспи померла п'ятирічна Катерина Головацька, донька ніжинця Івана Головацького, в метричному запису була зазначена належність батька до циган¹³. 21 жовтня 1910 р. народився Даміан Колдабенюк (Колдобенюк). Зазначалося, що його батьками були проживаючий в Антоновицькій волості (с. Антоновичі Чернігівського району) циган Георгій Колдабенюк та його дружина Олександра Миколаївна. Хресними були селяни с. Углова Рудня Ігнат Артемович та Матрона Григорівна Буленки¹⁴. 17 жовтня 1915 р. в метричній книзі церкви Св. Анни був зроблений запис про народження Костянтина Колдобенюка. Зазначалося, що його батько «из цыган» мешканець Антоновицької волості Чернігівського повіту Андрій Симонович Колдобенюк¹⁵.

Таким чином, метричні книги любецьких церков, окрім демографічної та генеалогічної інформації, можуть слугувати цінним джерелом з історії релігійної політики Російської імперії по відношенню до представників інших релігій, конфесій та національних меншин. Зокрема, вони містять інфор-

мацію про хрещення євреїв, а також характеризують відношення священиків до ромів. Серед іншого, церковні записи засвідчують церковну політику по відношенню до католиків та фіксують випадки переходу православних до реформаційних віровчень чи старообрядництва.

Джерела та література:

1. Кондратьєв І. Метричні книги церков Любеча: інформаційний потенціал джерела // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали XIV Міжнародної наукової конференції (25 травня – 3 травня 2016 р.). – К.: НКПІКЗ, 2016. – 236 с. – С.109–111.

2. Держархів Чернігівської області. Ф. 679, оп.10, спр.2019. Метрична книга про народження, одруження, смерть по с. Любеч, Воскресенська церква (1891–1898 рр.), Арк. 107 зв. – 108.

3. Там само. Спр.2031. Метрична книга про народження, одруження, смерть по с. Любеч, Троїцька церква, 1896–1906, Арк. 398 зв. – 399.

4. Там само. Спр.2065. Метрична книга про народження, одруження, смерть по с. Любеч, Троїцька церква, 1907–1917, Арк. 5 зв. – 6.

5. Там само. Арк. 219 зв. – 220.

6. Там само. Спр.1973. Метрична книга про народження, одруження, смерть по с. Любеч, Троїцька церква (1875–1885 рр.), Арк. 106 зв.

7. Там само. Спр.2007. Метрична книга про народження, шлюб та смерть по с. Любеч, Покровська церква, (1886–1895), Арк. 22 зв. – 23.

8. Там само. Спр.1973. Метрична книга про народження, одруження, смерть по с. Любеч, Троїцька церква, 1875–1885, Арк. 106 зв.

9. Там само. Спр.2006. Метрична книга про народження, одруження, смерть по с. Любеч, Троїцька церква (1886–1895 рр.), Арк.353.

10. Там само. Спр.2019. Метрична книга про народження, одруження, смерть по с. Любеч, Воскресенська церква, 1891–1898, Арк. 203 – 204 зв.

11. Там само. Спр.2078. Метрична книга про народження, одруження, смерть по с. Любеч, Покровська церква (1911–1917), Радуль (1917), Арк. 166 зв. – 167.

12. Там само. Спр.2031. Метрична книга про народження, одруження, смерть по с. Любеч, Троїцька церква, 1896–1906, Арк. 401 зв. – 402.

13. Там само. Арк. 433 зв.

14. Там само. Спр.2069. Метрична книга про народження, шлюб та смерть по с. Любеч Городнянського повіту, Аннінська церква, (1908–1916), Арк. 64 зв.

15. Там само. Арк. 265 зв.

Прийняття православ'я: пошук істинної віри чи пристосування до реалій життя в Російській імперії

Як відомо, характер розселення єврейського населення на теренах Російської імперії був обумовлений цілеспрямованою політикою російського уряду щодо євреїв, а саме – формуванням смуги осілості. Мета цієї політики – зосередження єврейського населення в західних регіонах імперії, зокрема в Україні, з одного боку, а з іншого – запобігання проникненню євреїв у великоруські губернії.

Відповідно до «Положення про євреїв» 1835 року, євреї мали право постійного проживання у 15 губерніях Російської імперії, які входили до смуги осілості: Бессарабській, Віленській, Вітебській, Волинській, Гродненській, Катеринославській, Ровенській, Мінській, Могильовській, Подільській, Полтавській, Таврійській, Херсонській та Чернігівській, а також у Київській губернії за виключенням м. Києва¹. Правила стосовно перебування євреїв як у смузі осілості, так і за її межами були викладені в «Законі про стани», згідно з яким за межами смуги осілості євреям дозволялося лише тимчасове перебування (строком до 6 тижнів) з поважних причин: 1) для успадкування рухомого та нерухомого майна; 2) для вирішення справ у судових та урядових установах; 3) для торгових справ, пов'язаних з поставкою товарів у смугу осілості².

Згідно з переписом населення 1897 року поза смугою осілості мешкало 6 % російських євреїв, серед яких були євреї Кавказу та Середньої Азії та майже 250 тис. євреїв, які мали право мешкати по всій імперії. Хоча окремі дослідники вважають ці цифри заниженими, оскільки багато євреїв жило у внутрішніх губерніях нелегально й тому уклонилися від перепису.

За межі смуги осілості євреїв гнала жорстока нужда: там було більше робочих місць і можливостей заробити собі на хліб. Усіма правдами та неправдами євреї смуги осілості проникали у внутрішні губернії Росії. Молодь рвалася, щоб отримати освіту в університетах, комерсанти шукали шляхи реалізації своїх здібностей та капіталів, музиканти, художники, журналісти прагнули потрапити до Москви та Петербурга.

У внутрішніх губерніях євреї опинялися роз'єднаними один від одного; вплив російської культури та християнського населення ставали переважними й починався процес асиміляції, який часто призводив до прийняття православ'я. До цього підштовхували й примусове виселення до смуги осілості, й відсоткова норма при вступі до навчальних закладів, й обмежений доступ до державних та громадських посад. Хрестилися й для того, щоб одружитися з християнкою (християнином), оскільки перехід в іудейство був заборонений. Закони Російської імперії заохочували євреїв до переходу в християнство ще з першої половини XIX ст. Так, той, хто приймав християнство, звільнявся на три роки від сплати податей й отримував грошову допомогу від казни. А ось за повернення з християнства до іудейства передбачалося сурове покарання відповідно до «Статуту про попередження та припинення злочинів»: тюремне покарання, каторга або заслання³. На початку XIX ст. російські євреї досить рідко змінювали віросповідання. За даними Синоду, у 1836 р. у православ'я повернулися 322 євреї, у 1846 р. – 1 921, у 1854 р. – 4 439 за рахунок кантоністів, які були призвані до армії у малолітньому віці й охрещені силоміць⁴.

Наприкінці XIX ст. більшість заохочувальних заходів було скасовано, але загальна політика залишалася тією самою. Цікаво, що більшість обмежень, пов'язаних зі смугою осілості, вводилися через «економічну шкоду» тієї чи іншої діяльності євреїв. А після прийняття християнства усі подібні доводи

втрачали свій сенс, єврей отримував усі права, хоч залишався на тому самому місці й продовжував займатися тією самою «шкідливою» справою. Бували випадки, коли зміна віри не давала ніяких переваг. За роки правління Олександра II кількість євреїв, які перейшли у православ'я, значно зменшилося, а при Олександрі III знову зросла: у 1886 р. – 700 осіб, у 1894 – 1 254⁵.

Саме у другій половині XIX ст. прийняв православ'я й сосницький міщанин Шльома Іцкович Перловський. Сталося це 4 грудня 1870 року у Преображенській церкві м. Валки Харківської губернії, як зазначено у метричному витягу, за власним бажанням Перловського. При хрещенні він отримав ім'я Дмитро. Хрещеними батьками були валківський купець Віктор Іванович Шаповалов (від нього Дмитро Перловський отримав нове по батькові – Вікторович) та дружина губернського секретаря Любов Луківна Квітка. При обряді хрещення був присутній поліцейський наглядач Валок М. Оптовцев⁶.

Хто такий цей Шльома (Дмитро) Перловський, чому він вирішив прийняти православ'я та як склалася його подальша доля?

Як пізніше у своїх проханнях зазначав він сам, народився він близько 1852 року у м. Сосниці Чернігівської губернії в родині міщанина Іцки Куселевича Перловського. Він став жіночим кравцем, вірогідно, як і його батько. Саме ця професія значиться у паспорті, виданому Сосницькою міською думою 1 вересня 1870 року⁷. Що спонукало молодого Шльому Перловського прийняти православ'я – невідомо, оскільки у документах про це жодного разу не згадує ані він сам, ані представники місцевих та судових органів. Та можна з великою долею вірогідності припустити, що зроблено ним це було з надією влаштувати свою справу у Харківській губернії, яка не входила до смуги осілості і на території якої було заборонено перебувати протягом більш ніж 6 тижнів. Та як і більшості з тих, хто перейшов з іудаїзму до православ'я, вже

Дмитру Перловському не вдалося налагодити свою справу у Харківській губернії, і він повертається до Чернігівської губернії десь у 1888 році. І, як зазначає він вже у 1913 році, не просто повертається ближче до батьків, але й повертається до іудаїзму, дотримуючись догматів іудейського сповідання⁸. З чим було пов'язане повернення до іудаїзму Дмитра (Шльоми) Перловського – теж невідомо. Як романтичну версію, можна припустити, що причина в коханні: приїхавши до Мени, Перловський зійшовся з місцевою жителькою Сарою Городницер. «Прижитих» з нею дітей він виховував у дусі іудаїзму⁹.

За приписом Чернігівської духовної консисторії місцевий священник Олександр Лавровський намагався повернути Перловського у лоно православної церкви, для чого тричі проводив з ним бесіди, але безрезультатно. Врешті решт постановою Чернігівської духовної консисторії від 9 березня 1895 року справа була передана на розгляд Чернігівського окружного суду.

Свідки у цій справі Янкель Гольшлид, Лейба та Сара Городницери розповіли під час слідства, що Перловський, коли оселився в м-ку Мена Сосницького повіту, не дотримувався обрядів і Таїнств православної віри, а перейшов знову в іудейство й виконував усі обряди цього віроучення¹⁰.

Вироком Чернігівського окружного суду від 7 жовтня 1895 року сосницький міщанин Дмитро Вікторович Перловський був признаний винуватим у відступі від християнської віри православного сповідання у віру іудейську, й на підставі п. 3 ст. 771 Статуту кримінального суду та ст. 185 Уложення про покарання направлений до духовного начальства православного сповідання «для увещання и вразумления». До повернення у християнство він був позбавлений станових прав, а нерухоме майно було взяте в опіку¹¹.

Йшов час, на початку ХХ ст. усе навкруги змінювалося, не змінювалося лише становище Дмитра Перловського: він

й надалі рахувався парафіянином православної церкви, але дотримувався при цьому обрядів іудаїзму. Та все змінилося після підписання Миколою II 17 квітня 1905 року імператорського указу «Про зміцнення початків віротерпимості», згідно зі статтею 3 якого особи, які вважаються православними, але насправді сповідують віру, до якої належали до прийняття православ'я, підлягають виключенню з православних¹².

Дмитро Перловський вирішив скористатися цією нагодою й 24 червня 1913 року подає прохання на ім'я чернігівського губернатора О. Хвостова про бажання перейти знову в іудейське сповідання¹³. Його прохання було задоволене, й вже 1 липня 1913 року з Чернігівського губернського правління до Чернігівської духовної консисторії надходить лист зі списком осіб, які подали прохання про перехід із православ'я в інше сповідання. У листі зазначається, що з боку цивільної влади в цьому питанні перешкоджань немає¹⁴.

А 22 серпня того ж таки року губернське правління направляє циркулярний лист сосницькому повітовому справнику про необхідність зробити відповідні позначки в цивільних документах про перехід менського мешканця Дмитра Вікторовича Перловського з православ'я в іудейство й вручити останньому відповідне посвідчення про виключення його з православних метричних книг¹⁵. Одночасно з Чернігівського губернського правління був відправлений циркулярний лист до Харківської духовної консисторії про виключення Перловського з православних метричних книг¹⁶.

15 вересня сосницький повітовий справник рапортує про надсилання відповідних відомостей до Сосницької міської управи та надсилає до губернського правління розписку Дмитра (так у документі) Перловського про отримання посвідчення¹⁷.

Цікаво, що духовне відомство лише 1 листопада 1913 року повідомило, що «преподать пастырские увещания» Дмитру Перловському було доручено благочинному 1-го

округу Сосницького повіту протоіерею Стефану Матусевичу. Але він не зміг це зробити, оскільки у Сосниці Д. Перловського не знайшли¹⁸. Після повідомлення про проживання Перловського в Мені, духовна консисторія вже 12 березня наступного, 1914 року повідомляє губернське правління, що священник Олексіївської церкви м-ка Мени Петро Сотников «дав пастирські умовляння» Дмитру Вікторовичу Перловському про повернення в лоно православ'я, але вони «успеха не имели»¹⁹.

Таким чином, Перловському знадобилося понад 25 років, щоб вибороти своє право на свободу віросповідання, а прийняття ним на початку життя православ'я можна вважати, як і в більшості випадків приєднання іудеїв Російської імперії до християнства, лише спробою пристосуватися до життя в країні, де євреї були обмежені в правах.

1. Законы о состоянии // Свод законов Российской исперии (далі – СЗ). – Изд. 1857. – Т. IX. – Ст. 8054.

2. Свод законов о состояниях // СЗ. – Изд. 1899. – Т. XI. – Ст. 3.

3. Кузьмин-Караваев В. Д. Апостат // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. – Т. 1. – СПб., 1890.

4. Кандель Ф. Книга времен и событий. В 6 тт.- Т.1. История российских евреев до 1881 года. – Иерусалим – Москва, 2002 // [Електронний ресурс]: <https://felixkandel.org/index.php/books/262.html>

5. Кандель Ф. Книга времен и событий. В 6 тт.- Т.1. История российских евреев до 1881 года. – Иерусалим – Москва, 2002 // [Електронний ресурс]: <https://felixkandel.org/index.php/books/262.html>

6. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. 127, оп. 44 а, спр. 397, арк. 4.

7. Там само, арк. 1 – 1 зв.

8. Там само.

9. Там само, арк. 2 – 2 зв.

10. Там само.

11. Там само.

12. Об укреплении начал *веротерпимости* // Полное собрание зако-

нов Российской империи: Собр. 3-е. – Т. XXV. – Спб., 1908. – С. 237 – 238.

13. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 44 а, спр. 397, арк. 1 – 1 зв.

14. Там само, арк. 5 – 6.

15. Там само, арк. 7 – 8.

16. Там само, арк. 9 – 10.

17. Там само, арк. 11 – 12.

18. Там само, арк. 13 – 13 зв.

19. Там само, арк. 15 – 15 зв.

Ніжин єврейський: демографічний, соціально-економічний та культурно-освітній виміри (XVII – початок XX ст.)

Поява євреїв у Ніжині пов'язана з «річпосполитянським періодом» історії міста, хоча перші переселенці з'являються тут ще у XIV–XV ст. Після московсько-польської війни, за Деулінським перемир'ям 1618 р., Чернігово-Сіверщина увійшла до складу Речі Посполитої. У 1620-х роках Ніжин швидко розростався за рахунок потужного притоку переселенців. Як зазначає дослідник П. Кулаковський, розташовуючись у малозаселеному регіоні, Ніжин став осередком осадництва (шляхетської колонізації краю), мав торгові переваги прикордонного міста, залишаючись при цьому безпечним завдяки новозбудованим потужним укріпленням та відносній віддаленості від смуги безпосереднього розмежування з Московією [8]. Це, а також свідомо підтримка з боку влади (надання у 1625 р. магдебурзького права), стали причинами швидкого зростання міста. Ми не маємо прямих документальних даних про етнічну структуру його населення у цей час, але є достатньо підстав розглядати Ніжин як типове містечко українського прикордоння Речі Посполитої. А типовими соціальними фігурами таких містечок були: шляхтичі-осадники (поляки та українці), міщани (українці та євреї), селяни (українці), козаки (українці).

Євреї у Речі Посполитій мали можливість бути частиною міщанської корпорації, займаючись посередницькою торгівлею, ремеслом та іншими так званими вільними професіями. Найзаможніший прошарок цієї групи мав своєрідний симбіотичний зв'язок з найбільш привілейованим станом держави – шляхтою. Попри свої численні права та привілеї шляхта Речі

Посполитої мало кілька суттєвих обмежень: зокрема, шляхтич, під загрозою втрати шляхетської гідності, не мав права безпосередньо займатись генделем, ремеслом чи сільським господарством. Тому шляхта з одного боку та заможне купецтво (переважно єврейського походження) – з іншого були приречені на соціальне партнерство і утворювали в економіці держави такий собі тандем. Перші були власниками головних економічних активів – землі та селян, другі ж шляхом оренди чи управління дбали про те, щоб ці активи приносили максимальний прибуток. Тому і в Ніжин, слідом за шляхтою, яка отримувала тут землі, осаджувала села, хутори та містечка, прибуває неодмінний її супутник – єврейське купецтво. Якогось помітного сліду в міській топографії євреї цього свого «раннього періоду» не залишили, окрім хіба-що легенди про давність ніжинського єврейського кладовища. За однією із версій, воно є одним із найдревніших серед єврейських кладовищ на Лівобережній Україні.

Ранню єврейську колонізацію Ніжина було перервано подіями Хмельниччини. Ця доба досить яскраво описана в Літописі Самовидця, автором якого вважається ніжинець Григорій Ракушка-Романовський. Його опис причин козацького повстання став хрестоматійним, він містить також і характеристику ставлення українського населення до єврейства як співучасника тих злочинів, що спровокували козаків на антиурядові виступи. Немає сумнівів, що уявлення автора склалися, у тому числі, і під враженням ніжинського досвіду міжетнічних відносин. Так чи інакше, але наслідком козацьких повстань стає практично повне вигнання з міста польської та єврейської етнічних громад. Ті ж єврейські родини, які залишилися у місті, мали шанс знайти собі місце в новому «постреволюційному соціумі» лише за однієї умови – відмови від рідної релігії, з того народився феномен так званих «вихрестів», євреїв, що перейшли у християнство. Однак, ця група доволі швидко асимілювалася та втратила етнічну ідентичність.

Другий період єврейської колонізації міста розпочався із ліквідацією Гетьманщини та глобальними геополітичними змінами останніх двох десятиліть XVIII ст., зокрема, поділами Речі Посполитої. Включення до складу Російської імперії Правобережної України з потужною єврейською громадою відкрило шлях для початку активних переселенських процесів єврейства на схід та північ. Уже в 1790-х рр. імперська влада усвідомила необхідність контролю за цим рухом і встановила так звану «смугу єврейської осілості». Ніжин опинився у складі цієї зони і розташовувався майже на її кордоні. У 1772 р. за указом Катерини II євреям було надано можливість селитися в межах міста, а з 1794 р. – й на всій території Чернігівщини [12].

Це мало суттєвий вплив на динаміку приросту єврейської громади міста. Якщо на початку 1780-х років доступна нам статистика обраховує кількість євреїв у місті десятками, то за сто років єврейська громада складала уже більше третини населення Ніжина. На думку дослідника М. Меня, таке карколомне демографічне зростання пояснюється аж ніяк не природнім приростом, а було результатом міграцій. Краєзнавець припускає, що Ніжин став одним із перевалочних пунктів на кордоні смуги осілості, куди прибували євреї з метою у будь-який спосіб цей кордон подолати [10]. Тому єврейська община міста, не зважаючи на свою чисельність, ніколи не була сталою та весь час оновлювалася за рахунок «відбулих» та «прибулих» сімей. Євреї не розглядали Ніжин як місце свого постійного проживання. Можливо, тому у місті так і не було створено ні повноцінного компактного єврейського кварталу, ні адміністративного осередку з власними органами управління та самоорганізації.

І все ж, не зважаючи на зазначені особливості заселення міста євреями, частина з іудейської громади таки осідала в місті. Цьому сприяло кілька чинників. По-перше, протягом першої половини XIX ст. Ніжин активно залишають греки – купецька

верства, яка контролювала міську торгівлю попередні півтора століття. По-друге, в силу випадку, саме в Ніжині помер та був похований один з найбільш шанованих єврейських цадиків у хасидизмі, другий Любавицький ребе Дов-Бер Шнеєрсон. Його могила швидко стала місцем паломництва, а місто перетворилося в одне зі священних місць для хасидів. У кінці ХІХ ст. євреї вже посідають помітне місце в підприємницьких колах Ніжина, володіючи низкою ошатних магазинів, господарюючи на десятках фабрик та заводиків, провадячи оптову та роздрібну торгівлю, займаючись ремеслом, перевезеннями та ін. У місті діє єврейський банк, лікарня, освітні заклади, з десяток синагог і молитовних будинків тощо.

Чисельність єврейського населення у Російській імперії, у порівнянні з іншими країнами, була досить високою та за переписом 1897 р. складала 4,16% усього населення. Територіально основна маса євреїв (93,9%) була сконцентрована в 15 губерніях «смуги осілості» та в 10 губерніях Царства Польського. В «смузі осілості» вони становили 11,11% мешканців, у той час як на території решти Росії їх доля не сягала 1%. В українських губерніях проживало 1 644 488 євреїв, що складали 8% загальної кількості населення регіону та 36,9% мешканців міст. За чисельністю на українських землях євреї посідали третє місце після українців і росіян [13, с. 66].

Національна політика царського уряду була спрямована на зміцнення єдності імперії шляхом денационалізації і насильницької русифікації «іногородців». Взагалі, як зазначає фахівець з даної теми А. Морозова, між українцями та євреями відкритої конфронтації не існувало, доля цих народів багато у чому збігалася, обидва вони були «недержавними» та зазнавали утисків і національного гноблення. Проте найбільше обмежень і заборон у Російській імперії відчули на собі іудеї. Дискримінаційні акції щодо них були складовою частиною політики царського уряду по відношенню до усього населення України [13].

У XIX ст. Ніжин був типовим повітовим містом Лівобережної України з достатньо строкатим складом населення. Наявність досить значного єврейського товариства в цьому, за визначенням дослідниці Т. Діденко, «ніжинському Вавилоні» зумовлювалася, насамперед, його зручним географічним розташуванням, що сприяло розвитку торгівлі і ремесел. Ніжинські євреї мали змогу займатися і тим, і іншим, хоча товариство їхнє було різномірним [5, с. 74].

Статистичні дані свідчать, що єврейська меншина міста на 1816 р. нараховувала 570 чол., на 1848 р. – 1 333 чол., на 1884 р. – понад 11 000 чол. (максимальна чисельність євреїв у місті в історичному вимірі). За Всеросійським переписом 1897 р. євреями значилося приблизно 1/3 городян, у абсолютних цифрах – це 7 631 особа на 32 113 жителів (за чисельністю осіб іудейського віросповідання місто займало друге місце після губернського центру). Зазначимо, що на той час питома вага єврейського населення в Ніжині (34%) була вищою за середній показник по містах Чернігівській губернії (26,1%) та по регіону загалом (4,99%) [10; 13, с. 79; 20, с. 70; 19, с. 2]. Надалі кількість членів іудейської громади зменшується: на 1910 р. її чисельність становила – 9 901 особу, а на 1920 р. – 4 987 [23].

Збільшення єврейської складової серед міського населення, незважаючи на тенденційні утиски влади, обумовлювалася, як стверджують дослідники, схильністю євреїв до замкнутого сімейного способу життя, дотриманням морально-релігійних традицій, помірним споживанням алкоголю, належним корпоративним медичним обслуговуванням та взаємопіклуванням у середині общини.

Наприкінці XVIII ст., у зв'язку із завоюванням Російською імперією Криму, значення Ніжина як торговельного і адміністративно-військового осередку зменшилося, чимало місцевих греків-купців подалися до портів Північного Причорномор'я. А відтак, саме підприємливі євреї займа-

ють спершу торгіву, а згодом і промислову лакуну Ніжина. Кількість купців-євреїв міста стрімко збільшується: з 3-х на 1792 р. до 303-х чоловік на 1897 р. І це при тому, що загальна кількість ніжинського купецького стану на кінець XIX ст. становила 481 особу! [21, с. 4].

Загалом по Чернігівській губернії серед єврейського населення промисловці становили 33,2% (тоді як серед українського – 11,1%, російського – 21,1%), а купці-торговці – 42,0% (тоді як серед українського – 2,5%, російського – 5,4%) [20, с. 71]. Наприклад, на 1880 р. у містах регіону євреї володіли 877 торговельними закладами починаючи з 1802 р., що становило 48,2% від їх сумарної кількості [13, с. 115].

Ніжинщина належала до типового аграрного району, тому вся її промисловість переважно була пов'язана з переробкою сільсько-господарської продукції. Більшість євреїв були зайняті у виробництві тютюнових виробів, а також працювали у крамницях. До слова, за джерельними даними на 1878 р. пораховано, що лише 22 іудейські родини відносилися до «стану землеробів» [4]. На основі архівних документів та мемуарних спогадів місцевого жителя О. Лазаренка вдалося віднайти конкретні приклади «єврейської присутності» в торгово-економічній сфері Ніжина пореформеної доби.

Проведений аналіз «Журналу генеральної повірки торговельних і промислових закладів Ніжина» дозволив встановити, що на 1887 р. із 666 прибуткових закладів міста євреям належало 384 (57,6%). Наприклад, це 20 із 49-ти промислових об'єктів: 6 тютюнових фабрик (абсолютна монополія), 5 заводів (миловарний та горілчаний завод, цегельні, пекарня), 8 майстерень (з пошиття одягу та взуття, виготовлення жерстяного посуду, теслярської справи); 317 різнорідних торгових об'єктів (склади, шкафи, амбари, магазини, лавки, лавочки, столи, будки) та 47 закладів громадського обслуговування (трактири, чайні, готелі, бані, аптеки) [1].

У 90-х роках XIX ст. промислове виробництво знамени-

тих ніжинських огірків розпочали підприємці-євреї Гольдіни (Гольденберги). Вони ж організували й першу міську хлібопекарню, провели до заводу вузькоколіяку та оснастили паровою машиною. У місті працювали макаронна фабрика Айзенберга та найбільший вальцьовий млин Давідзона. Вантажними перевезеннями займалося підприємство Фраткіна. Знані своєю якістю на весь регіон були типографії М. Глезнера та Є. Венгера [9, с. 50, 55; 10, с. 117].

Співвласником «Товариства рибно-бакалійної торгівлі» та низки інших підприємств був М.Б. Шнеерсон. Продовольчі лавки утримували Гельфгат та Зільберман, просолів – Горний, тютюнові – Лондон, взуттєві – брати Йофе. Потужне швейне ательє та крамницю «привозних тканин» мав Тарнапольський. Магазини купців Золотницького та Ножницького, де продавалися годинники, ювелірні вироби та велосипеди, вважався «найпопулярнішими і найбагатшими» у місті. Купець Г. Певзнер володів майстернею і крамницею музичних інструментів. За переказами, М. Заньковецька грала на гітарі, яку було придбано саме в «Депо Певзнера» [18, с. 200]. Деякі з будівель єврейських торгових лавок й донині знаходяться на центральній вулиці міста – Гоголівській.

Вже згадуваний майстер-годинникар Ножницький вперше запровадив у дозвілля міщан кіно, запустивши напівмеханічний сінематограф з оркестровим супроводом. Після побудови міської електростанції, єврей Глезнер організував ще один кінотеатр – «Лунапарк», де, окрім перегляду фільмів та кінохронік, влаштовувалися атракціони, велосипедні перегони, спортивні ігри та розпродажі солодошів. Власниками міських фотосалонів були А. Серебрянник та Ф. Малкіна. Вони ж стали першими особами у місті, які придбали автомобіль «Бенц» та мали намір організувати пасажирські перевезення [3, арк. 57; 9, с. 33, 63, 66]. Від 1895 р. у місті діяв єврейський ощадний банк, а від 1899 р. – окрема безкоштовна єврейська лікарня [14]. У будівлі сучасної поліклініки знаходився один

із ніжинських готелів, який теж належав єврейському підприємцю.

Великий внесок зробили представники іудейської громади в розвиток медичної сфери. Відкрита євреєм Я. Штурманом ніжинська аптека (1740 р.) стала однією із перших аптек Лівобережної України, й надалі власниками низки аптечних складів у місті були євреї [1; 17]. Засновниками ніжинської земської медицини та ветеринарної справи вважаються лікарі-євреї С. Ковнер, П. Буштедт та В. Етнін. До того ж, П. Буштедт відкрив приватну Фельдшерсько-акушерську школу для дівчат, яка функціонує й дотепер як міський Медичний коледж [6; 7, с. 131, 167].

Таким чином, генеза та розвиток єврейської общини в місті Ніжині не були лінійними та пов'язані із загальними геополітичними і соціально-економічними процесами в Центрально-Східній Європі, а відтак і з двома хвилями колонізації. Незважаючи на тенденційний дискримінаційний характер законодавства царської Росії щодо євреїв, підвищений рівень податків, які у 2–5 разів перевищували норми для основного населення, та елементи державного антисемітизму, іудейська громада міста зробила значний внесок у розвиток ремесел, торгівлі, товарного виробництва із застосуванням парових машин, сфери дозвілля, медичної та аптечної справи, ветеринарії.

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. на Ніжинщині сформувалася мережа єврейських освітніх закладів [15–16]. Початкова освіта забезпечувалася у хедерах – приватних школах, що здійснювали духовно-релігійне навчання, в Талмуд-Торах – общинних єврейських училищах для бідних та осиротілих хлопчиків, що були по суті, «громадськими безкоштовними хедерами», та єврейських училищах (державних і приватних).

Загалом, єврейські діти мали право навчатися у світських початкових закладах. Уряд вживав заходів з метою перешко-

дити поширенню традиційної іудейської освіти, яку надавали хедери, та, попри заборони, вони продовжували функціонувати. Так, якщо на 1889 р. у місті нараховувалося 6 хедерів, то на 1894 р. їх було вже 44 [10, с. 111]. На 1911 р., за даними А. Морозової, у повіті діяли 1 Талмуд-Тора і 22 хедери, у яких навчалось 405 дітей. У другій половині XIX ст. на території губернії було створено 4 єврейські казенні училища, у тому числі й Ніжинське (1854–1877 рр.). Проте, ці заклади не користувалися популярністю. Поряд із казенними, існували приватні єврейські училища. У 1890 р. на території губернії таких було лише два: одне – для дівчат та одне – змішане. Дівчата могли навчатися як у приватних училищах, так і «після-обідніх класах» державних училищ. На 1910 р. у місті діяли 1 чоловіче і 3 жіночих приватних єврейських училища [10; 22].

Норма прийому євреїв до середніх навчальних закладів (гімназій) для «смуги осілості» становила 10–15% від загальної кількості учнів. Проте, як свідчать документи, у деяких випадках дана «норма» могла порушуватися. Наприклад, у жіночій гімназії П.І. Кушакевич (кінець XIX ст.) навчалось від 19 до 29 % єврейських дівчат, а в гімназії А.Ф. Крестинської (початок XX ст.) – від 35 до 66 %. Чисельність же єврейських юнаків у Ніжинській чоловічій гімназії при Інституті князя Безбородька дійсно ніколи не перевищувала дозволеного відсотку (10–14 %) [10, с. 112]. У цілому грамотність серед євреїв була вищою, ніж серед решти населення. Згідно з даними Першого Всеросійського перепису, грамотних чоловіків-українців налічувалося 23%, а чоловіків-євреїв – 48,9%, грамотних жінок-українок було – 3,9%, а жінок-єврейок відповідно – 28,2%. Причому відсоток зайнятих розумовою працею серед єврейського населення становив 5,9 %, а серед українського і російського відповідно – 1,9% та 4,3% [20, с. 71]. В місті Ніжині серед 7 569 чоловік, які за переписом вказали рідною мовою єврейську, «група освічених» налічувала 3 600 осіб (47,6%) [19, с. 119].

У Ніжині не спостерігалася така форма організації єврейського населення, як общинна чи кагальна автономія, що мало місце, наприклад, у Польському королівстві. Статутними могли бути лише релігійні організації. З початку XIX ст. Ніжин відомий як духовний центр іудаїзму в Україні та як один із головних осередків любавицького хасидизму. На місцевому єврейському цвинтарі, яке, можливо, є одним із найдавніших іудейських кладовищ Лівобережжя, похований другий із семи Любавицьких Ребе – Дов-Бер Шнеерсон, який помер у 1827 р.

Ніжинські євреї сповідували іудаїзм класичних напрямків – ортодоксальний і ХаБад. Починаючи з 1820-х років Ніжин стає одним із центральних духовних осередків саме руху ХаБад [11]. Протягом XIX – перших десятиліть XX ст. у місті діяло від 4 до 10 іудейських релігійних закладів – синагог і (чи) молитовних будинків. Відомі назви 7-ми із 10-ти синагог початку XX ст.: Друга, Золотницького, Каменка, Любавицька, Ремісничка, Рудина та Шнеерсона. Дослідники не мають спільної думки щодо того, чи всі із перелічених осередків були власне синагогами, чи частина із них являла собою молитовні будинки (молитовні школи). Деякі краєзнавці схильні вважати синагогою лише один із десяти осередків. Зрештою, плутанина виникає й через те, що це питання ретельно не вивчалось та через розбіжності в джерелах. Наприклад, у документах Миської управи за 1898 р., які стосуються виборів правлiнь єврейських релігійних закладів, останні вказані як «іменні», так і «за номерами», а «синагогою» названий лише один заклад (очевидно, мається на увазі синагога Золотницького) [2]. Припускаємо, що у тогочасному Ніжині, з достатньо чисельною, але компактно не згрупованою іудейською общиною, цілком могли функціонувати кілька синагог. Адже для молитви під час шабату іудеям, за традицією, дозволялося подолати не більше 2-х км шляху, тому релігійні об'єкти мали бути територіально доступними для прихожан. У свою чергу, можливість утримання такої кількості синагог (перш за

все, равинів та їх сімей) свідчить про фінансову спроможність міської єврейської общини. На даний час вдалося ідентифікувати місцерозташування чотирьох із них – Золотницького, Шнеерсона, Каменки та Рудина.

При синагогах прихожани обирали духовних равинів (організували молитовний процес та просвітницькі заходи), учених (виконували правничі функції), старост і скарбників (служителів, що займалися господарчими справами). Окрім того, іудейська громада обирала т.зв. громадського равина – уповноваженого з усіх питань єврейського товариства та представника його інтересів перед міською владою. Наприклад, протягом 1898–1903 рр. цю посаду обіймав І.Б. Рабинович [2; 3, арк. 44].

Характерно, що деякі із синагог носили імена відомих та авторитетних членів єврейської громади. Наприклад, одна із таких була іменована на честь родини Шнеерсонів, зважаючи на їх внесок у розвиток релігійної справи, зокрема, руху ХаБад. Так, з Ніжином пов'язана діяльність трьох равинів Шнеерсонів, що займалися активною подвижницькою діяльністю та були удостоєні почесного титулу «цадиків». Найвідоміший любавицький ребе Дов-Бер Шнеерсон (1794–1848 рр.) чотирнадцять років свого життя провів у Ніжині та став першим ніжинським цадиком. Його батько, Шнеур Залман, перший Любавицький ребе, за словами М. Меня, був «найвеличнішою фігурою єврейства в останній чверті XVIII ст.» та фундатором і очільником руху ХаБад [11, с. 18]. Шнеерсони поховані на ніжинському єврейському кладовищі разом зі своїми родичами. Цадики користувалися великою повагою єврейського населення та вважалися «посередниками між Всевишнім і людьми». Наприкінці 20-х – у 30-ті роки XX ст., зважаючи на боротьбу з релігією, місцева влада ліквідувала більшість іудейських споруд, відтак діяльність релігійної общини стала таємною. Зрештою, на початку 1960-х років було закрито останню із синагог, а майно іудейських організацій

було втрачено. Як наголошував краєзнавець Мойсей Мень, Ніжин є достатньо відомий в іудейських колах усього світу і міг би стати місцем релігійного туризму й паломництва, проте, поки що ця можливість не використовується.

Таким чином, вивчення загальних особливостей генези єврейських громад у містах Лівобережної України у XVII–XIX ст. дало можливість встановити її пряму залежність від геополітичних процесів, що відбувалися у зазначений період на теренах Східної Європи та безпосередньо зачіпали українські етнічні землі. Це і масові переселенські рухи європейського єврейства у межі Польського королівства у XVI–XVII ст., події Хмельниччини та створення козацької державності, ліквідація козацьких автономій у складі Російської імперії та її розширення за рахунок приєднання територій Речі Посполитої, масштабний переселенський рух колишнього річпосполитянського єврейства на схід імперії у кінці XVIII–XIX ст. Ці процеси визначали динаміку розвитку єврейських общин провінційних міст Лівобережної України, одним із яких було місто Ніжин.

Місце євреїв у соціальній структурі станового за своєю суттю українського суспільства у цілому та ніжинської міської корпорації зокрема жорстко визначалося державною політикою спочатку Речі Посполитої, а потім Російської імперії. Функції, які вони змушені були виконувати, з одного боку, та дискримінаційна за змістом національна політика вказаних держав, з іншого, посилювали і без того достатньо чітку лінію розмежування між євреями та рештою населення регіону. Таке розмежування обумовлювалося іноетнічною культурою, іудейським віросповіданням та, зрештою, закритістю українського єврейства. Цю лінію не просто було подолати навіть в умовах досить толерантного ставлення до інших етнічних культур, що було притаманне для історично багатонаціонального Ніжина з його традиціями торгового міста, практиками тісних контактів українського ядра міської громади з греками,

поляками, росіянами, вірменами та представниками інших етнічних груп.

Швидке зростання чисельності ніжинської єврейської громади у ХІХ ст. створювало сприятливі умови для глибокої трансформації міського простору Ніжина за рахунок появи потужного єврейського культурного пласта, який, не змішуючись з іншими, формував специфічну міську єврейську субкультуру. У єврейській інтелектуальній традиції феномен такої субкультури отримав назву «штетл».

Нами було розглянуто основні складові ніжинської єврейської субкультури. До них належали:

1. Господарська (підприємницька) інфраструктура. Протягом другої половини ХІХ ст. розгортається ділова активність євреїв-підприємців міста, у результаті чого з'являється та швидко розгалужується мережа торгових і промислових закладів, ремісничих майстерень, чийми власниками (а також службовцями і робітниками) були представники місцевого єврейства. На кінець ХІХ ст., у результаті активної економічної діяльності, ніжинські євреї домінували у багатьох галузях міської економіки. Успішне єврейське підприємництво формувало відповідну ділову культуру, замішану на єврейській етнічній традиції.

2. Освітня інфраструктура. Формувалася за рахунок офіційних та неофіційних єврейських навчальних закладів релігійного і світського характеру. Наприкінці ХІХ ст. це доволі густа та ефективна мережа, що забезпечувала найвищий серед інших етнічних груп міста рівень грамотності, з одного боку, та гарантувала збереження і відтворення єврейської етнічно-релігійної культури, з іншого. Побічним наслідком дієвості цієї освітньої системи можна вважати також незмінно високу частку євреїв серед учнів інших приватних та державних міських навчальних закладів.

3. Релігійна інфраструктура. Формувалася за рахунок та під впливом набуття містом на початку ХІХ ст. статусу одного із

центрів хасидизму. Ніжинська мережа молитовних будинків та синагог – одна з найпотужніших на Лівобережній Україні – сприяла збереженню, відтворенню та розвитку єврейської ідентичності.

Перераховані основні складові єврейської субкультури формували її кістяк та доповнювалися численними менш вивченими та менш придатними для статистичного аналізу особливостями (на кшталт традицій корпоративної взаємопідтримки, специфічних традицій сімейних відносин та виховання, особливих етичних норм та ціннісних орієнтацій і т.п.).

Еволюція єврейських громад провінційних міст Лівобережної України включала не лише їх кількісне зростання та розбудову їх субкультур. Історія ніжинської єврейської громади свідчить і про інший аспект її розвитку – особливості «вживлення» в міський культурний простір. Брак джерел не дозволяє відслідкувати цей процес. Ми можемо лише констатувати, що проходив він непросто. Раптова поява та вибухоподібне зростання єврейської громади в Ніжині викликали неоднозначну реакцію з боку представників інших етнічних громад міста. Про це свідчить поширення серед частини міщан антисемітських настроїв. По мірі розвитку ніжинського штетла та перетворення міста у один із центрів єврейської культури на Лівобережній Україні, ці настрої все більше поширювалися та набували радикальних форм вияву. Ніжин увійшов до числа тих міст України, що пережили всі три хвилі єврейських погромів (1881 р., 1905 р., 1919 р.).

Однак, опосередковані дані дозволяють стверджувати, що єврейська громада повільно, але успішно вписувалася у міське культурне, економічне та соціальне середовище. Очевидно, що у цьому процесі було пройдено шлях від самоствердження, відмежування та завоювання «власного місця під сонцем» до кооперації, взаємодії та активних контактів з іншими субкультурами міста. Протягом XIX ст. єврейська громада ставала все більш відкритою, її представники активно включалися

в життя міста, здійснюючи все більш помітний внесок у його розвиток. На початку ХХ ст. ніжинське єврейство у спогадах сучасників постає як органічна, природня та невід'ємна складова міського середовища, яка надавала йому специфічного колориту і без якої місто не мислилось (не зважаючи на окремі прояви міжетнічних конфліктів).

Таким чином, попри дію деструктивних чинників, що негативно впливали на розвиток ніжинської єврейської громади (значення Ніжина для єврейського руху як перевалочного пункту на шляху подолання т.з. «лінії осілости», через що склад общини почасти змінювався; відсутність у межах міста чітко визначеного «єврейського кварталу»; дискримінаційна політика влади, поширення антисемітських настроїв серед містян тощо), можна говорити, що у Ніжині протягом другої половини ХІХ ст. сформувалася досить стійка і потужна єврейська субкультура, яка не лише урізноманітнила культурне обличчя міста, але й активно впливала на інші культурні пласти міського життя.

1. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (ВДАЧОН), ф. 340, оп. 1, спр. 921, 235 арк.

2. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 1393, 148 арк.

3. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 1394, 57 арк.

4. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 1720, 291 арк.

5. Діденко Т. Роль євреїв у революційних подіях у 1900-1917 рр. / Т. Діденко // Євреї в Ніжині. Наук. збірник. – Ніжин : Просвіта, 2001. – С. 74–76.

6. Ємельянов В. Засновник земської медицини / В. Ємельянов // Євреї в Ніжині. Наук. збірник. – Ніжин : Просвіта, 2001. – С. 93–95.

7. Ємельянов В.Н. Очерки истории Нежинского земства / В.Н. Ємельянов, Т.О. Діденко, Н.М. Дмитренко. – Нежин, 2011. – 260 с.

8. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К. : Просвіта, 2006. – 496 с.

9. Лазаренко О.М. Спогади про Ніжин. 100 років тому – Ніжин, 2015. – 152 с.

10. Мень М. Нежинские цадики и их современники. 1800–1940 / Мойсей Мень. – Нежин, 2007. – 231 с.
11. Мень М. Ніжин – один з духовних центрів іудаїзму України / Мойсей Мень // Євреї в Ніжині. Наук. збірник. – Ніжин : Просвіта, 2001. – С. 10–23.
12. Мень М. До історії єврейської громади / Мойсей Мень // Євреї в Ніжині. Наук. збірник. – Ніжин : Просвіта, 2001. – С. 24–50.
13. Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. / А.В. Морозова. – К., 2009. – 300 с.
14. Морозова А. Из истории еврейской бесплатной лечебницы г. Нежина / А. Морозова // Евреи Левобережной Украины. История и культура. Материалы V международного научного семинара / Черниговская областная еврейская община, БЕФ «Хасде Эстер». – Чернигов, 2010. – С. 13–18.
15. Морозова А.В. Освіта євреїв у Чернігівській губернії в останній третині XIX – на початку XX ст. / А.В. Морозова // Сіверянський літопис. – 2001. – № 1. – С. 44–55.
16. Морозова Г. Освіта євреїв на Ніжинщині / Г. Морозова // Євреї в Ніжині. Наук. збірник. – Ніжин : Просвіта, 2001. – С. 51–64.
17. Найман О. Єврейські громади України під час першої хвилі погромів (80-90-і рр. XIX ст.) / О. Найман // Історія в школі. Науково-методичний журнал. – 2008. – № 5/6. – С. 52–64.
18. Ніжин: древній і завжди юний: Матеріали про історію, краєзнавство та топоніміку Ніжина / Укладач Л.Б. Петренко. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – 388 с.
19. Петрик З. Біди і слава народу / З. Петрик // Ніжинський вісник. – 1994. – 7 грудня. № 96. – С. 3.
20. Рахно О. Єврейське населення Чернігівської губернії у статистичних працях О. Русова / О. Рахно // Евреи Левобережной Украины. История и культура. Материалы III международного научного семинара / Черниговская областная еврейская община, БЕФ «Хасде Эстер». – Чернигов, 2006. – С. 70–73.
21. Симоненко В. Євреї в Ніжині / В. Симоненко // Вісті. – 1995. – 10 листопада. – № 43. – С. 4.
22. Симоненко В. Єврейське казенне училище / В. Симоненко // Євреї в Ніжині. Наук. збірник. – Ніжин : Просвіта, 2001. – С. 65–74.
23. History of Jewish Communities in Ukraine. Nezhin [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту : <http://jewua.org/nejhin-2/>

Лікарі єврейського походження у Чернігові (1900–1918 рр.)

З документальних матеріалів Державного архіву Чернігівської області і місцевої преси («Черниговские губернские ведомости», «Черниговское слово», «Черниговская земская газета») довідуємося, що у період 1900–1918 рр. у губернському центрі працювало 112 лікарів, фельдшерів, ветеринарів. З них 38 – це лікарі загальної практики, 34 – зубні лікарі (зубні техніки), 4 ветеринара. В основному, це були чоловіки, але прийом і лікування хворих проводили також 20 жінок. У Чернігові на 1912 р. проживало до 35 тис. мешканців і діяли наступні лікарні: Чернігівська губернська земська, Чернігівської общини сестер милосердя св. Феодосія, психіатрична.

Більша частина лікарів мала ще і приватну практику та приймали хворих у орендованих приміщеннях, де спеціально облаштовували «кабінети». Лікували наступні хвороби: внутрішні, дитячі, хвороби очей, вух, шкіри, жіночі і венеричні, акушерські, психічні та нервові. Також робили штучні зуби, пломбування порцеляною, видалення зубів без болі, зубні протези, ставили золоті коронки. Лікарі пропонували масаж тіла від ревматизму, запору, тучності та масаж обличчя. Були ще і акушерки-масажистки.

Деякі лікарі займалися суспільно-корисною діяльністю і влаштовували окремі години прийому для малозабезпечених мешканців. При цьому бідних лікували безкоштовно.

У переважній більшості майбутні лікарі здобували відповідну освіту і фах у Київському університеті св. Володимира.

У зазначений період у місті працювало 40 євреїв-лікарів (і серед них 9 жінок). З них 15 займалися лікуванням зубів.

Зубний лікар Г.І. Брук – приймала на Богоявленській вулиці, у будинку Галуна (з квітня 1914р.). У серпні 1914р. переїхала

у будинок Цирліна (на розі Мстиславської і Богоявленської вулиць, проти аптеки Маркельса). У серпні 1916 р. працювала на Богоявленській вулиці, у будинку Хананова.

Зубний лікар В.В. Буштедт – влітку 1914 р. приймав у будинку Чарнецького (на розі Миколаївської і Борисоглібської вулиць).

Лікар П.А. Буштедт – працював у Богоугодному закладі.

Лікар Марк Якович Гармизе – на 1912 р., приймав на розі Богоявленської і Гончої вулиць, у будинку Поди. Лікував внутрішні, венеричні і дитячі хвороби. Викладав у школі кіннополицейських стражників. Відвідував 5-у єврейську молитовну школу.

«Зубоврачебный кабинет» М.Б. Гецова (лабораторія штучних зубів) – на 1907 р., на Троїцькій вулиці, у будинку Фейгина.

Лікарка А.Г. Гордон – колишня асистентка Гомельської очної лікарні, а саме, лікаря Брука. Приймала на Олександрівській вулиці, у будинку Веремеєнка № 16.

«Зубоврачебный» кабінет О.Г. Гордона – почав працювати з 10 листопада 1908 р. Пропонували лікування і видалення зубів, пломбування порцеляною. Діяв на Борисоглібській вулиці, у будинку Каплана.

Зубний лікар І.Я. Гринблюм (з Седлеця) – приймав з серпня 1915 р., на Шосейній вулиці, у будинку Царфина.

Лікар Лев Моїсейович Ерліхман – на 1910 р., приймав на Воздвиженській вулиці, у будинку Ласкоронского. Лікував внутрішні, шкіряні і венеричні хвороби. З липня 1911 р. – приймав на розі Мстиславської і Сіверянської вулиць, у будинку Мілера.

Акушерка-масажистка Х.М. Етігнин – на 1911 р., приймала на Ремісничій вулиці, у будинку Суспи № 4. Робила масаж тіла від ревматизму, запору, тучності, масаж обличчя.

Зубний лікар Е. Зайдель – на 1911 р., приймав на Богоявленській вулиці, у будинку Гаєвича. В червні 1915 р. був пере-

ведений на Шосейну вулицю. Робив штучні зуби. Стажувався за кордоном.

Лікар Д.Б. Зорохович – на 1918 р., приймав на Воздвиженській вулиці, у будинку Терлецької № 9. Лікував хвороби шкіри, внутрішні і венеричні.

Лікар Едуард Едуардович Керекеш – на 1909 р., приймав на розі Троїцької і Олександрівської вулиць, у власному будинку. Лікував внутрішні хвороби.

Вільнопрактикуючий лікар Борис Моїсейович Коган – на 1912 р., приймав на Сіверянській вулиці, у власному будинку. Лікував внутрішні і очні хвороби. Помер у вересні 1913 р.

Лікарка Михаліна Марківна Кранц – на 1912 р., приймала на Олександрівській вулиці, у будинку Ткаченка. Лікувала жіночі хвороби. Працювала у жіночій гімназії, земській лікарні. Закінчила медичні курси.

Зубні лікарі Б.О. Крупицька і Е.А. Шулькин – на 1915 р., приймали на Шосейній вулиці (проти готелю «Гранд-Отель»). Пропонували: лікування, видалення зубів без болі, штучні зуби. Бідних лікували безкоштовно.

Лікар І.І. Левитанський – на 1918 р., приймав на Воздвиженській вулиці, у будинку Трофимова № 21. Лікував внутрішні, венеричні і хвороби вух.

Лікар А.І. Левин – на 1917 р., приймав на Шосейній вулиці, у будинку Бутовського № 93. Лікував хвороби шкіри, венеричні.

Зубний лікар Софія Лівшиць – приймала у будину Лукавського. Була досвідченим техніком.

Зубний лікар Л.О. Мачерет – на 1912 р., приймав на Шосейній вулиці, у будинку Кагана.

Зубний лікар Л.А. Раєва – на 1912 р., приймала на Олександрівській вулиці, у будинку Данюшевської.

Лікарка Ганна Єфремовна Райз – на 1914 р., приймала на Сретенській вулиці, у будинку Катовича. Лікувала внутрішні, жіночі і дитячі хвороби.

Ветеринарний лікар Максим Ілліч Райз – на 1912 р., на Сіверянській вулиці, у будинку «Русской церкви».

Акушерка-масажистка М.С. Рейзина-Гектина – на 1912 р., приймала на Гончій вулиці, у будинку Маньковського.

Лікарка М. Релез-Розенбаум – на 1914 р., приймала на Богоявленській вулиці, у будинку Галуна. Лікувала жіночі і акушерські хвороби.

Лікар Л.П. Розенбаум – на 1914 р., приймав на Богоявленській вулиці, у будинку Галуна. Лікував внутрішні і дитячі хвороби.

Зубний лікар А.Б. Розенталь – на 1912 р., приймав на Мстиславській вулиці, у будинку Огієнка.

Зубний технік Я. Тейтельман – на 1915 р., працював на Богоявленській вулиці, у будинку № 31.

Зубоврачебний кабінет В.М. Трабера – на 1909 р., працював на Воздвиженській вулиці. На 1912 р. – на Шосейній вулиці, у будинку Трабського.

Лікар Аркадій Маркович Утевський – на 1912 р., приймав на розі Шосейної і Сретенської вулиць, у будинку Левитської. Лікував внутрішні хвороби.

Фельдшер Г.Г. Фейгин – з 1913 р. приймав на розі Мстиславської і Сіверянської вулиць, у будинку Ідліса.

Лікар Л.Я. Фейгин – на 1914 р., приймав на Сретенській вулиці, у будинку лікаря Когана. Лікував внутрішні і дитячі хвороби.

Лікар Н.Н. Шнейдер – на 1912 р., приймав на Софіївській вулиці, у будинку генерала Шершенка № 18. Лікував внутрішні і жіночі хвороби. Того ж року – приймав у готелі «Економія» [1].

1. // Черниговские губернские ведомости. – 1900–1902; 1905; // Черниговское слово. – 1907–1916; // // Черниговская земская газета. – 1917; Черниговская мысль. – 1918; // Черниговский край. – 1918; Путеводитель по городу Чернигову и указатель торгово-промышленных фирм г. Чернигова. – Чернигов. – 1912; Черниговская памятка. 1896–1897 гг. – 1896.

Роль євреїв у соціально-економічному розвитку Сновська кінця XIX – початку XX ст.

Історія кожного населеного пункту є індивідуальною і неповторною.

Свою цікаву і, на жаль, не досить об'єктивно висвітлену історію, з точки зору опрацювання наявної документальної бази, має і наше місто. За майже 150 років існування населеного пункту не вивченим залишається початковий період, а саме кінець XIX – початок XX століття. Історія Сновська, відображена у доробках працівників музею часів Радянського Союзу, будь-яких інших друкованих джерелах радянської доби, є яскравим прикладом подання історичних процесів і подій цього періоду виключно як підтвердження революційної боротьби населення Сновська за встановлення радянської влади та боротьбі М. О. Щорса, легендарного начдива, що віддав своє життя за ідеї більшовизму, що також є досить умовним фактом. А будь-які інші суспільні процеси, постаті, економічний стан, культурне життя, те, з чого складається загальна картина життя невеликого містечка, залишилась поза увагою краєзнавців.

І хоча пройшло вже дуже багато часу, втрачено багато можливостей, проте фонди Державного архіву Чернігівської області (далі – ДАЧО) все одно налічують певну кількість матеріалів, які допомагають відновити реалії, що відбувались у Сновську майже сто п'ятдесят років тому.

Будівництво станції Сновська та депо станції розпочалось на початку 70-х років XIX сторіччя. У 1870 р. Комітет залізничних доріг дав дозвіл на перспективне будівництво в Росії 24-х залізниць. З кінця 1860-х років уряд Росії стає на шлях необмеженого покровительства приватним залізничним то-

вариствам, гарантуючи їм не тільки високі доходи, але надання будівельного капіталу. У 1871 р. було вирішено обрати концесіонерів для будівництва Лозово-Севастопольської та Ландваро-Роменської залізниць. Концесію на будівництво Ландваро-Роменської залізниці отримав Карл Федорович фон Мекк. Це була одна із залізниць, збудована у 1871–1874 р.р. на кошти приватного капіталу – Товариства Ландваро-Роменської залізниці. Рух по залізниці відкривався ділянками:

Вілейськ – Мінськ (173 версти) – 14 січня 1873 року;

Мінськ – Бобруйськ (140 верст) – 16 вересня 1873 року;

Бобруйськ – Гомель (142 версти) – 17 листопада 1873 року;

Бахмач – Ромни (74 версти) – липень 1874 року;

Гомель – Бахмач (184 версти), серед неї ділянки:

Гомель – Сновськ, увійшла в дію у січні 1874 року;

Сновськ – Бахмач, увійшла в дію у травні 1874 року.

У 1876 році Ландваро-Роменська залізниця була об'єднана із збитковою Лібаво-Кошедарською залізницею у Лібаво-Роменську залізницю, яка з'єднувала Балтику і Україну. У 1891 році держава викупила цю залізницю і передала у підпорядкування Міністерства шляхів сполучення. Лібаво-Роменська залізниця з'єднала хлібородні райони України з єдиним незамерзаючим в Російській імперії портом Балтійського моря – Лібавою. Значення дороги підсилювалось, дякуючи перетину з іншими впливовими залізницями європейської частини Росії.

Отже, такий позитивний факт наявності впливової залізничної гілки, наявності залізничних об'єктів не міг не посприяти швидкому розвитку станції Сновська і збільшенню кількості населення. Станція поклала початок заселенню Коржівки, як найближчого населеного пункту, що прилягав до станції і знаходився неподалік від волосного центру. Так, за переписом 1897 року станція Сновська та пристанційна Коржівка разом нараховували вже майже три тисячі населення.

Значну кількість населення складали євреї. У 1890-х ро-

ках, у «Прошениях от купцов и мещан, жительствующих в д. Коржовке Городницкого уезда» вказується, що «в д. Коржовке еврейское население более ста семейств...» [1]. Відповідно рапорту Городнянського повітового поліцейського управління від 25 серпня 1895 року «...в настоящее время находится в д. Коржовке домов, принадлежащих евреям в собственность, – 88» [2].

Враховуючи те, що єврейські сім'ї були багатодітними і дуже часто разом з сім'ями дітей проживали і старі батьки, то за математичними підрахунками можна стверджувати, що євреї складали приблизно третину всього населення Сновська. Для порівняння щодо кількості єврейського населення, слід зазначити, що згідно документів ДАЧО «... в посаде Добрянке Городницкаго уезда постоянно проживает до 60 еврейских семейств»[3], а станом на жовтень 1899 року «... в Броварах более 150 еврейских семейств» [4]. Отже, в Сновську була досить потужна єврейська громада, яка відігравала важливу роль в економічному і культурному житті, і вивчення цієї сторінки нашої історії є дуже важливим елементом краєзнавчої роботи. Виявлені і опрацьовані у фондах ДАЧО документи дають змогу висвітлити дане питання.

Цікавими є документи (Ф.127 оп. 5, спр.40 та оп. 256 спр.183), які містять матеріали справи про відкриття у Сновську (Коржівці) єврейської молитовної школи. Вони розкривають перед нами не тільки питання відкриття школи, а набагато ширшу картину тогочасного життя Сновська і, зокрема, єврейської громади.

Дана справа була відкрита у Чернігівському губернському управлінні в 1891 р. і закінчена 1902 р. Підставою для відкриття справи стало прохання міщан Коржівки Мордухая Раппопорта та Михеля Головчинера про відкриття у Сновську єврейської молитовної школи, яке було направлене у вересні 1891 р. Однак дане прохання після розгляду 14 грудня 1894 року було відхилене, «в виду того, что дом, в котором

предлагалось открыть школу, не соответствует требованиям закона». Повторне прохання було направлено вже від імені міщан і купців, що проживали в Коржівці. Прохання підписали 86 чоловік. Дане прохання було розглянуте 29 квітня 1895 року з таким же результатом.

Інший документ цієї справи розкриває ще одну сторінку життя євреїв Сновська (Коржівки), а саме виселення єврейських сімей, відповідно до закону від 3 травня 1882 року.

Згідно з рапортом Городнянського повітового урядника на ім'я губернатора «... с донесением за евреев д. Коржовка относительно прав евреев на жительство», в якому вказується на те, що пристав другого стану Ягодовський не виконує приписів щодо виселення євреїв з Коржівки, як таких, що приписані до інших місць. Додається також список євреїв у кількості 36 осіб, разом з сім'ями, що проживають у Коржівці, але приписані до різних повітів Мінської, Могильовської, Вітебської губерній та міст Чернігова, Гомеля, Речиці, Слоніма, Борисова, Городні, Сосниці. Всі вони повинні були виїхати за місцем приписки. Також були додані списки тих, які вже виїхали або померли. Наявність цих списків розкриває не тільки певні станові особливості того часу, але й дає нам змогу поіменно встановити євреїв, які були одними з перших поселенців у Сновську.

Наступний документ цієї справи датується 22 травня 1899 року. На ім'я губернатора від євреїв – жителів «селения Сновска» подається прохання про розгляд питання «о переименовании густо населенных сельских местностей в местечки», а оскільки «...Сновськ по своим жизненным экономическим условиям соответствует всем тем требованиям, которые могут вызвать переименование Сновска в местечко», то позитивне вирішення цього питання буде сприяти тому, що «наше положение, как евреев, должно в Сновске измениться, так как к великому нашему счастью ... нам будет дано право жительство. Дане прохання підписало 18 представників єврейської

общини. Сновськ отримає статус міста (а це новий якісний рівень розвитку) лише у 1923 році, але вже наприкінці XIX століття дане питання піднімалось громадськістю.

Слід зазначити, що другий єврейський молитовний будинок все ж був відкритий у Сновську у жовтні 1899 р., старостою було призначено Авраама Рибакова (можливо, діда Анатолія Рибакова). До даного документу також додавались списки прихожан даного будинку, що є також цікавим документом з точки зору вивчення персоналій. А у 1920-х роках у Сновську було три єврейські молитовні школи [5].

Опрацювання документальної бази ДАЧО періоду 1917–1925 рр. розкриває вплив євреїв, що проживали у Сновську, на економічний і культурний розвиток.

1917 рік ознаменувався революційними подіями в Російській імперії, які не могли не зачепити Україну, що входила до її складу. 4 (17) березня в Києві був створений тимчасовий політичний національний орган – Центральна Рада, головний державний уряд, який взяв курс на національно-культурну та територіальну автономію України.

У Сновську 6 (19) березня створюється комітет громадських організацій – орган Тимчасового уряду, 7 (20) березня створюється Рада робітничих і солдатських депутатів, головою якої було обрано Хаїма Ніколаєвського, члена партії соціал-демократів. Рада активно підтримувала курс Центральної ради на соціалістичні перетворення, опікувалась покращенням життя населення Сновська, благоустроєм, медичним обслуговуванням, питаннями освіти [1].

Так, 24 травня 1917 року до Чернігівського окружного суду від імені машиніста Шевеля Нахмановича Луканцевера подається заява про дозвіл на реєстрацію «Общества распространения среднего образования в поселке Сновск и окрестных селениях».

Згідно з статутом, спілка мала на меті введення та розповсюдження середньої освіти у формі середньонавчальних

закладів урядових шкіл. До спілки увійшли: Янкель Карпачевський – міщанин, Хаим Николаєвський, Стася Вальк, Лея Гольдштейн. [2]

У липні 1917 року поважані жителі Сновська: лікар Я.Ш. Лурьє, Мендель Гандельсман, С.Л. Айзенберг, Я.І. Карпачевський, К.Є. Аврунин, І.М. Случка та Шлема Курас, – подають до Чернігівського окружного суду прохання про реєстрацію «Второго Сновского общества потребителей». Згідно статуту даної спілки: «Второе общество потребителей в поселке Сновске учреждается на неопределенное время с целью доставления своим членам по возможно дешевой цене или по умеренным рыночным ценам различных предметов потребления и предоставления своим членам возможности из прибылей от операций Общества делать сбережения». Товариство було зареєстровано 30.08.1917 р. [3]

У листопаді 1918 року у Сновську було зареєстровано «Сновский союз домовладельцев», до складу якого увійшли Мордух Зусман, Зуся Головчинер, Мендель Гандельсман, Авраам Рибаків, Янкель Фрейдин. Метою спілки було об'єднання для спільних робіт по благоустрою будинків, вулиць, колодязів та ін. для загального блага усіх місцевих жителів Сновська [4].

У грудні 1918 року у Сновську була зареєстрована спілка під назвою «Жизнь», засновниками якої були Мордух Гросленков (прізвище може мати інше написання, оскільки в оригіналі тексту нерозбірливо), Ошер Карпачевський, Борух Миримов, Шолом Аврунин, Мордух Живов, Хаим Волошин, Зелман Кроненгауз. Згідно з статутом, крім торгівельних, ощадних операцій дана спілка переймалася питаннями духовного розвитку. А саме:

«Сверх того общество имеет право приходит на помощь своим членам путем устройства жилищ, лечебниц, санаториев, колоний для детей, похоронных и страховых касс, устраи-

вать школы, библиотеки, кинематографы, а также выпускать периодические и иные издания» [5].

Таким чином, архівні джерела підтверджують вагомий вплив єврейської общини на життя Сновська періоду революційних подій 1917–1918 років.

Використані джерела:

1. Сновський історичний музей. Фонди. Допоміжний фонд 2639, С. 5
2. ДАЧО. Ф.249, оп.1, спр. 447
3. ДАЧО. Ф.249, оп.1, спр. 481
4. ДАЧО. Ф.249, оп.1, спр. 543
5. ДАЧО. Ф.249, оп.1, спр. 542

Додаток

Документальна база дозволяє встановити прізвища євреїв, які володіли промисловими підприємствами, а саме:

Бас і Головчинер володіли лісопильними заводами і паровим млином при заводах. Песелев володів типографією, Песелева – готелем, Єгудин і Рабінович – цегляним заводом, крохмалевим – Каплунов і Гершман, шкірзаводом – Рахленко, Гайсин і Поляцький, існували також миловарний завод Маркіна, млини Книжникова та Клебанова, круподерня Славіна [6].

Серед єврейського населення були заможні домовласники. На початку 1920 року проводилась націоналізація приватного житлового фонду. Приватні будинки передавались під відділи органів влади, школи, лікарні, заклади культури. Так, для народного судді був переданий будинок Войновської, для відділу праці – будинок Биховського, будинок Аронова – для розміщення 4 трудової школи [7].

Багато освічених євреїв входило до складу органів влади. Так, у 1919 році відділ охорони здоров'я при ревкомі очолював Йосип Шевелевич Луканцевер, відділ управління – Хаим Абрамович Ніколаєвський [8].

Крім значного впливу на економічний розвиток міста, зо-

крема, розвиток промисловості та торгівлі, єврейська община вносила великий вклад і в розвиток культури, медицини, освіти, піклувалась про культурне життя міста, про всебічний розвиток дітей. Так, у жовтні 1919 року комісія єврейського музичного гуртка висунула ревкому наступну вимогу:

«В Сновский Ревком
от комиссии еврейского музыкального кружка
Заявление

На основании нижеприлагающегося протокола мы, комиссия еврейского музыкального кружка, обращаемся к президиуму ревкома со следующими просьбами;

Легализовать детский еврейский музыкальный кружок

Разрешить спевки и репетиции

Утвердить тов. Левина в должности дирижера и организатора данного кружка

Предоставить помещение для репетиций хора (желательно с роялем)

Предоставить комнату для дирижера тов. Левина» [9].

Щодо медицини, то у 1920-х роках досить відомою лікаркою, що піклувалась про санітарно-епідемічний стан Сновська, була лікар Рабинович. Були зубні лікарі Цимерман Залман і Муся та Злата Давидсон [10].

Значну кількість серед єврейського населення становили робітники депо і майстрові, а саме: теслі, столяри, хлібопашці, ковалі, чоботарі, візники та інші. Для захисту їх прав і свобод 20 липня 1920 року у Сновську було утворено «Союз Єврейских трудящихся», до якого увійшли І. Фейгин, Г. Курас, М. Еткін, М. Гольперин, Липкин, Г. Журбин [11].

Станом на 1923 рік єврейська релігійна община нараховувала 836 осіб. Існувало три молитовних будинки. Одним з духовних равинів був Марголін Євсій Мордух Залман [12].

Крім того, в фодах архіву вдалося знайти списки всіх жителів Сновська на січень 1922 року за адресами, віком і родом

занять, що при опрацюванні дасть повну картину прізвищ євреїв Сновська, рід їх занять та вплив на життя невеликого містечка Чернігівської губернії на початку ХХ століття.

Вивчення періоду 1923–1930 років є набагато простішим в плані пошуку і наявності матеріалів у фондах ДАЧО. В цей період Сновськ вже мав статус міста, районного та окружного центру. Наявність органів влади сприяла великій кількості документообігу, який і дасть можливість відтворити картини життя Сновська цього періоду.

Опрацювавши каталоги та тематичні покажчики ДАЧО, вдалося знайти посилання на 15 фондів обласного архіву, які містять інформацію про євреїв Сновська. Отже, попереду копітка робота по перегляду та відбору матеріалів з цих фондів, яка дасть можливість відтворити одну з найцікавіших сторінок самобутної історії нашого міста.

1. ДАЧО. ф.127, оп.5, спр.40, арк.27
2. Там само, арк.44
- 3.ДАЧО. Ф.127, оп.5, спр.39, арк. 4
4. ДАЧО. Ф.127, оп.5, спр.1438, арк. 8
5. ДАЧО. ф.127, оп.5, спр.40, арк.94
6. ДАЧО. Ф.Р. 4572, оп.1, спр.13, арк. 18,75
7. ДАЧО.Ф.Р88, оп.1, спр.4,арк.8,спр.12, арк. 70,74,75.
8. ДАЧО.Ф.Р.13, оп.1, спр.16, арк. 14 – 17
9. ДАЧО.Ф.Р.13, оп.1, спр.315, арк. 1.
10. ДАЧО.Ф.Р.88, оп.1, спр.12, арк. 68, Ф.Р. – 63,оп.1, спр. 189.
11. ДАЧО.Ф. Р – 63, оп.1, спр.189
12. Там само

Фабрикант Борис Веніамінович Гронфайн і Переяслав

Борис Веніамінович Гронфайн (справжнє ім'я Хайм-Бер Бенціонович Гронфайн) відомий широкому загалу як тесть єврейського письменника, журналіста, драматурга Ісака Емануїловича Бабеля. Також Б.В. Гронфайн знаний як власник одного з найбільших в Україні заводів з виготовлення та ремонту сільськогосподарської техніки, який знаходився в місті Єлисаветграді Херсонської губернії.

Проте, діяльність Б.В. Гронфайна у сфері реалізації сільськогосподарської техніки майже недосліджена. Білою плямою в біографії відомого фабриканта залишається період, пов'язаний із повітовим містом Переяславом Полтавської губернії, в якому він розпочинав свою підприємницьку кар'єру на початку ХХ ст.

Найранніші відомості про Б.В. Гронфайна, які є в нашому розпорядженні, відносяться до 1894 р. Відомо, що в 1894–1896 рр. Гронфайн очолював склад землеробських машин і знарядь в м. Пирятині Полтавської губернії. Згідно із тогочасним законодавством очолювати земські склади землеробських машин і знарядь могли лише члени земських Управ того повіту, на території якого склад знаходився. А для того, щоб увійти до складу земської Управи, необхідно було постійно проживати на території даного повіту. Таким чином, можна стверджувати, що в 1894–1896 рр. постійним місцем проживання Бориса Гронфайна було місто Пирятин.

Точних відомостей про створення та діяльність Пирятинського земського складу землеробських машин і знарядь немає. Лише згадується, що з моменту його відкриття складом керував Б.В. Гронфайн. Є відомості про реалізацію сільсько-

господарської техніки і знаряддя з Пирятинського складу землеробських машин і знарядь у 1894 і 1896 роках. Так, у 1894 р. (з 1 січня по 14 вересня) зі складу було продано 60 плугів, 10 жаток, 7 сівалок, 5 молотарок, 200 ручних кіс, 3 кінних грабелів та 10 віялок. Всього на суму 5 000 крб. [1, с.208]. В 1896 р., за період з 1 січня по 12 вересня, зі складу було продано 24 плуги, 4 жатки, 4 сівалки, 4 молотарки, 200 ручних кіс, 2 кінних граблів та 10 віялок. Всього на суму 600 крб. сріблом [2, с.161].

Наступні згадки про Б.В. Гронфайна стосуються вже часів його проживання в повітовому місті Переяславі Полтавської губернії в 1903–1909 рр.

Про напрямки діяльності Б.В. Гронфайна в часи проживання в м. Переяславі відомо наступне. В 1903 р. Гронфайн був членом правління «Ремісничого і дрібно-торгового ощадно-позикового товариства», до нього також входили: Д.Г. Райзман, Л.О. Аренштейн, Б.В. Геронімус. До Наглядової Ради входили Д.Ш. Шафранович, Г. Ейдельштейн, І.Я. Ясногородський, З. Кицин, Я. Шифрин, Я. Варшавський [3]. Для того, щоб краще зрозуміти коло обов'язків Б.В. Гронфайна на посаді члена Правління вище згаданого Товариства, є потреба охарактеризувати діяльність самого Товариства.

«Ремісничче і дрібно-торгове ощадно-позикове товариство» – різновид кооперативних установ дрібного кредиту, які існували в 2-й пол. XIX ст. – на поч. XX ст. Їх метою було короткотермінове кредитування селян, ремісників і дрібних торгівців. Основою діяльності був пайовий капітал, який вносили члени Ощадно-позикового товариства. Керівним органом Ощадно-позикових товариств були загальні збори пайовиків («товаришів») товариства (з 1904 р. також зібрання уповноважених). Збори розглядали і затверджували всі правила по операціям товариства, кошториси і річні звіти, встановлювали розмір відсотків по позикам, внескам, позикам. Всі справи вело Правління. В його обов'язки входило: розробка статуту

і положення про діяльність товариства, видання і повернення позик. Члени Правління вибиралися на загальних зборах товаришів закритим голосуванням. Наглядова Рада слідувала за тим, чи виконується статут товариства та постанови загальних зборів, наглядала за тим, як зберігається майно товариства, як використовується капітал. Для цього не рідше як раз на місяць Наглядова Рада перевіряла готівкові кошти, цінні папери, майно і звіряла їх з бухгалтерськими реєстрами. Також Наглядова Рада перевіряла річний звіт. Члени Наглядової Ради обиралися, як і члени Правління, на загальних зборах таємним голосуванням. Ощадно-позикові товариства здійснювали два види операцій: операції зі своїми членами і операції з іншими особами. Ощадно-позикові товариства могли видавати позики лише своїм членам. Операції по залученню внесків могли проводитися з різними особами, в тому числі й тими, які не були членами товариства. Основні фінансові операції товариства – видача позик. Позики видавалися лише членам Ощадно-позикового товариства або за поручительством чи під заставу. Кредит члену товариства надавався не вище розміру, встановленого загальними зборами. Питання видачі, зміни або закриття кредиту покладалися на Правління або на Наглядову Раду, або й на обох. При видачі кредиту Правління обов'язково цікавилася у позичальника, на що йому потрібні кошти і давало кошти лише «на корисну справу». Кошти для видачі позик бралися із основного капіталу, який утворювався з внесків товаришів, також залучалися позики.

В 1907 і 1909 рр. Б.В. Гронфайна обрали головою Правління Переяславського ремісничого і дрібно-торгового ощадно-позикового товариства [12; 8, с.308]. Головою Ради товариства у 1907 р. став міський лікар Абрам Гаврилович Юдін. Членами Правління обрано: Ш. Виленського, А. Фрідмана, Г. Аврутиса, Л.О. Аренштейна. До складу керівництва Товариства введена посада письменника. Її посів Іцко Ізра-

їлович Просянніков. Попечителем Товариства був обраний барон Володимир Гораційович Гінцбург [12].

В 1909 р. склад керівництва Товариства знову зазнав змін. Членами Правління товариства обрані Аврам Вульфович Геронімус та Шмуль Гершевич Бодик. Головою Ради Товариства обрано повітового лікаря Якова Самуїловича Шефтеля, який вже посідав цю посаду в 1903 р. Незмінним попечителем «Ремісничого і дрібно-торгового ощадно-позикового товариства» лишався барон Володимир Гораційович Гінцбург [8].

Одночасно з роботою на посадах голови і члена Правління Переяславського ремісничого і дрібно-торгового ощадно-позикового товариства Гронфайн був співголовою («товариш голови») Переяславського Товариства допомоги бідним євреям. Відомо, що в 1907 р. посада іншого співголови була вакантною, тому всю роботу по керівництву Товариством виконував одноосібно Б.В. Гронфайн. Секретарем Товариства допомоги бідним євреям був І. Вурман, казначеєм Б.В. Геронімус, членами правління: Аврам Вульфович Геронімус, Моїсей Соломонович Гуревич і Шлема Євсейович Берлявський [12].

В деяких літературних джерелах зустрічається інформація про те, що Б.В. Гронфайн мав відношення до створення та діяльності Переяславського та Золотонішського земських складів землеробських машин і знарядь. Проте ці дані не знаходять підтвердження. Детально дослідивши історію створення та діяльності Переяславського земського складу землеробських машин і знарядь, можемо однозначно стверджувати, що до цього складу Б.В. Гронфайн відношення не мав.

Відкрити склад землеробських знарядь і машин в Переяславі повітові земські Збори постановили у 1892 р. З цією метою Переяславська земська Управа отримала завдання домовитися з Полтавським сільськогосподарським товари-

ством та іншими фірмами і складами про вигідні умови виписки землеробських знарядь [9, с.17]. Фактично Переяславський земський склад землеробських знарядь і машин почав діяти лише наприкінці 1893 р., коли Переяславські земські Збори на засіданні 7 вересня 1893 р. асигнували 5 000 руб. із кредитних коштів на його діяльність. Тоді ж було призначено першого смотрителя складу Івана Івановича Тесленка [10, с.31.]. Керував І.І. Тесленко Переяславським земським складом землеробських машин впродовж шести років, з 1893 по 1899 рр. В цей період, 1894–1896 р.р., Б.В. Гронфайн проживав в м. Пирятині, де очолював аналогічний склад. У 1899 р. Переяславський земський склад землеробських машин очолив відставний вахмістр Тимофій Степанович Степанов. Тоді ж Переяславські земські Збори запровадили при складі посаду помічника «канцеляриста-рахівника [11, с.4-5]. Можна припустити, що посаду канцеляриста-рахівника при Переяславському земському складі землеробських знарядь і машин міг посісти Б.В. Гронфайн, який в цей час вже не керував складом в м. Пирятині. Проте це мало вірогідно, адже тоді б Переяславські земські збори скоріше б призначили смотрителем складу досвідченого Б.В. Гронфайна, а не відставного вахмістра Т.С. Степанова, особу без певного досвіду.

У 1901 р. Т.С. Степанов несподівано помер. Після його смерті керувати Переяславським земським складом землеробських машин і посівного насіння було призначено колежського регістратора дворянина Юсіфа Прокоф'євича Ветрова, який керував складом до 1916 р. [3]. При І.П. Ветрові штат працівників, як і раніше, складався з двох осіб, а з 1911 р. за рекомендацією Ревізійної комісії було залишено лише посаду смотрителя.

Стосовно роботи Б.В. Гронфайна при Золотонішському земському складі землеробських машин і знарядь відомостей також немає. Але й заперечувати таку можливість немає підстав, оскільки детально діяльність цього складу нами не вивчалася.

Наприкінці 1909 р. Борис Гронфайн переїхав на постійне проживання в м. Київ. Київський період в житті Б.В. Гронфайна досліджений найбільше. Відомо, що тут Б.В. Гронфайн став одним із найвідоміших столичних бізнесменів і отримав титул купця першої гільдії. Контора купця Гронфайна і склад сільськогосподарських машин і знарядь розміщувалися поблизу ділового Хрещатика: спершу на вул. Фундуклеєвській, будинок №12 (зараз вул. Б. Хмельницького), потім на вул. Миколаєвській, будинок №9 (зараз вул. Городецького) [4].

Сільськогосподарський відділ торгівельної фірми реалізовував землеробські машини: сіялки, віялки, молотарки, манільський шпагат та ін. Промисловий відділ фірми забезпечував обладнанням підприємства харчової промисловості (борошномельної та маслобійної). Основним товаром, яким торгувала фірма Б.В. Гронфайна, були локомотілі виробництва всесвітньо відомого машинобудівного і котельного заводу «Рустон, Проктор і К^о», який знаходився в англійському місті Лінкольні. Цей завод був відкритий у 1840 р. Спершу це була невелика майстерня «Проктор і Бертон» на 25 робітників. На поч. ХХ ст. підприємство перетворилося в потужне об'єднання трьох виробництв: заводу локомотивів і парових машин, заводу парових молотарок і заводу парових котлів. В той час тут працювало 4 тис. робітників і щороку випускалося понад 90 тис. різноманітних машин. Після 1918 р. ця фірма змінила назву на «Ruston & Hornby Ltd» і проіснувала ще кілька десятиліть випускаючи замість парових дизельні і газотурбінні двигуни [4].

Зберігся каталог виробів заводу в Лінкольні «Локомотиви и дорожные локомотивы» на 1909 р., який належав фірмі Б.В. Гронфайна. Всі представлені в каталозі вироби виготовлені із якісного чавуну і сталі, ретельно продумані конструктивні вузли відображали останнє слово інженерної думки свого часу. Продукція фірми забезпечувалася необхідними інструкціями, запчастинами, пристосуваннями. Серед най-

більш популярних моделей машин із вище згаданого каталога – паровий котел локомотивної системи, виробництва фірми «Рустон, Проктор і К°». Відносно легкий і доступний за ціною агрегат, розроблений спеціально для середніх селянських господарств. Пристосовувався до різних сільських механізмів. Мав лише одну швидкість 3,2 км/год. В 1908 р. нагороджений Золотою медаллю на виставці в м.Бурже (Франція). В якості палива для локомотива рекомендувалося використовувати соломку, яка залишалася після обмолоту збіжжя. З цією метою передбачалася вогнева камера, в яку підкладали соломку через спеціальну воронку. Для протипожежної безпеки на трубу локомотива надівався вдосконалений іскрогасник. Перед експлуатацією котел піддавався гідравлічному випробуванню підвищеним тиском. В каталозі від руки дописано, що локомотив потужністю 6 сил коштував 2 875 крб., а потужністю 8 сил – 3 250 крб. [4].

Б.В. Гронфайн непогано заробляв на продажу сільськогосподарської техніки англійського виробництва. В 1910–1911 р. він придбав ділянку на розі вулиць Благовіщенської і Ковальської (тепер вулиці Саксаганського і Горького), побудував великий п'ятиповерховий з цокольним поверхом будинок, красиво оформлений архітектором Іосіфом Зекцером в готичному стилі. В одній з квартир він оселився сам, інші здавав в оренду [4].

Про подальшу підприємницьку діяльність Б.В. Гронфайна у сфері реалізації сільськогосподарської техніки відомо наступне. У 1915 р. Б.В. Гронфайн викупив в м. Єлисаветграді Херсонської губернії «Завод землеробських знарядь і машин» Еміля Ебергардовича Бургарда, який спеціалізувався на виробництві сільськогосподарської техніки. Це підприємство заснував у 1847 р. батько Еміля Ебергардовича Бургарда обрусівший німець Ебергард Бургард спільно з К. Краузе. Завод розташовувався на вулиці Успенській (нині Гоголя). Зараз у корпусах заводу знаходяться майстерні Технікуму

механізації сільського господарства. У 1867 р. завод став Акціонерним товариством «Е. Бургард і К^о». Основний капітал Акціонерного товариства «Е. Бургард і К^о» складав 400 тис. крб. (1600 акцій по 250 крб.), запасний капітал складав 75 тис. крб. До складу правління входили: головний керуючий – Е.Е. Бургард (син Ебергарда Бургарда), керуючий заводом – інженер І.М. Аронов, завідувач комерційною частиною – Л.Б. Гронфайн, директор-розпорядник – Б.В. Гронфайн [7, с.169].

У 1915 р. Б.В. Гронфайн став власником контрольного пакету акцій цього товариства і одноосібним власником заводу. У 1909 р. завод був оснащений одним паровим двигуном потужністю 20 кінських сил, у 1913 р. – двома двигунами загальною потужністю 80 кінських сил. Кількість робітників у 1909–1910 рр. була 120 чол., в 1911–1912 рр. – 250 чол., в 1913 р. – 350 чол. Річне виробництво у 1909–1910 рр. склало 130 тис. крб., в 1913 р. – 410 тис. крб. Завод випускав біля двадцяти найменувань продукції: рядові сівалки, крупорушки, соломорізки, культиватори, кінні молотарки з приводами, зерноочисні молотарки «Тріумф», гасові та нафтові двигуни «Успіх», бункера, одно- і дволемішні плуги, маслобійні преси, жаровні, млинарські машини, снопов'язалки, жатки, корнерізки, чавунне лиття та інша продукція. На заводі також ремонтували парові та кінні молотарки, машини для млинів та інші знаряддя. Продукція користувалася попитом у сільгоспвиробників, удостоєна на конкурсах та виставках у Росії і за кордоном різних нагород [7, с.170].

Після революції майно та бізнес Б.В. Гронфайна були націоналізовані: купцю залишили лише кімнатку у будинку, який раніше належав йому [6]. Ось як про це писав К.Г. Паустовський в книзі «Время больших ожиданий»: «Свершилась революция. Большевики отобрали у Гронфайна завод. Старый промышленник дошел до того, что позволял себе выходить на улицу небритым и без воротничка, с одной только золотой

запонкой на рубаше» [13]. Помер Б.В. Гронфайн у 1927 р.

Таким чином, огляд діяльності Б.В. Гронфайна в часи його проживання в м. Переяславі Полтавської губернії в 1903–1909 рр. дозволяє доповнити новими даними біографію відомого фабриканта, встановити раніше невідомі напрямки його діяльності. В результаті проведеного дослідження спростовано інформацію про роботу Б.В. Гронфайна в Переяславському земському складі землеробських машин і знарядь. Натомість з'ясовано, що Б.В. Гронфайн стояв біля витоків Пирятинського складу землеробських машин і знарядь і впродовж кількох років після його створення керував складом.

1. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1895 год. Составлен Д.А. Иваненко, секретарем Полтавского губернского статистического комитета. – Полтава – 1895.

2. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1896 год. Составлен Д.А. Иваненко, секретарем Полтавского губернского статистического комитета. – Полтава – 1896.

3. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1903 год. Издание Полтавского губернского статистического комитета. – Полтава. Типо-литография Полтавского губернского правления. 1903. – 133 с.

4. Кальницький М. Предок трактора // Електронний ресурс. – Режим доступу: www.pseudology.org.

5. Краснова Е., Дроздовський А. Роль земледельческих машин в судьбе Исаака Бабеля // Електронний ресурс. – Режим доступу: odessitclub.org/publications/almanac/alm_44/alm_44_52-61.pdf.

6. Любарський Р. Господа Елисаветградцы // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://poet.inf.ua/proza/gospoda-elisavetgradtsy>.

7. Поліщук В. Зроблено в Єлисаветграді / Поліщук В. – Кіровоград: 2014. – 204 с.

8. Полтавский календарь на 1909 год. Издательство Полтавского губернского статистического комитета. – Полтава, 1909. – 518 с.

9. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXVIII созыва в октябре 1892 года и чрезвычайного собрания для дополнительных выборов 21 ноября 1892 г. Переяслав: типография Лепского и Вурмана. – 1893. – 130 с.

10. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания ХХІХ созыва в сентябре 1893 года. – Переяслав: типография Лепского и Вурмана. – 1894. – 141 с.

11. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания ХХХV созыва в октябре 1899 года. – Переяслав: типография Лепского и Вурмана. – 1899. – 193 с.

12. Справочная книжка по Полтавской губернии на 1907 год. – Полтава. Типо-литография Полтавского губернского правления. 1907. – 107 с.

13. Паустовский К.Г. Время больших ожиданий. «Тот» мальчик» // Электронный ресурс. – Режим доступа: www.e-reading.club/book.php?book=96342.

Арнольд Ріш – лідер Української спілки

Про Арнольда Ріша ми не знайдемо жодної статті та навіть короткого повідомлення у Вікіпедії, не зважаючи на те, що на початку ХХ ст. він був одним з впливових революціонерів в Україні і саме його доробки складають основне джерело з історії Української Соціал-Демократичної Спілки¹. Організаційний статус самої Спілки та її стосунки з Російською соціал-демократичною робітничою партією на сьогоднішній день залишаються дискусійним питанням у вітчизняній історіографії². Але мета даної студії – повернути забуте історичною наукою ім'я революціонера-марксиста з дуже характерною для того покоління трагічною долею.

Народився Арнольд Григорович Ріш у 1886 р. у м. Рівне в родині учителя, закінчив гімназію. У віці 17-ти років вже працював у Бердичеві у групі «Іскри» пропагандистом. Варто зазначити, що у 1903–1905 рр. газету РСДРП «Іскра» видавали меншовики після розколу в редакції з більшовиками. У 1904 р. у зв'язку з провалом типографії «Іскри» Арнольд Ріш як професійний революціонер втік до Швейцарії³. Можливо при спробі повернення потрапив у «погану», за його словами, тюрму у Австро-Угорщині, звідки був звільнений завдяки зусиллям українських есдеків (соціал-демократів). У Львові познайомився з М. Меленевським (Баском) та групою українських революціонерів, що підтримували контрабанду літератури до Російської імперії, в т.ч. передавали газету «Іскра».

Майбутні засновники Спілки на чолі з Грицьком (Довженко) переїхали до Російської імперії на початку революції у 1905 р. Організатором Спілки Ріш вважав українську інтелігенцію з її «народницьким та національним ухилом», при

цьому наполягав, що в Україні склалися умови для поширення соціал-демократичних ідей – наявність значної кількості батраків та сільськогосподарських робітників на сезонних роботах. Спілка виділилася з РУП (революційної української партії), до неї увійшли ті, хто готовий був до співпраці з РСДРП⁴. Сьогоднішні дослідники ставлять питання, чи не був розкол РУП та створення Спілки «проектом РСДРП».

У другій половині 1905 р. Спілка зростала чисельно, її керівництво в особах М.Меленевського та Петра Кирієнка перебувало у Києві. Ріш в цей час працював у Києві в організації РСДРП під кличкою «Леонід», але був арештований і відправлений до Бердичевської тюрми, звідки втік. Після втечі революційну діяльність продовжував у Східній Україні: на ст. Юзівка, Дебальцево, Єнакієво під прізвиськом Слуцький⁵.

У 1906 р. Арнольд Ріш повернувся до Києва і познайомився з діяльністю Спілки. Розповідаючи про життя революціонера зазначав, що нелегальний вік його недовгий – 3-4 місяці і провал. За цей час налагоджували зв'язки із заводами, виступали на масовках, влаштовували заводські мітинги. Відчуваючи черговий провал, Арнольд Ріш вийшов з київського комітету і поїхав до Сквири, повітового містечка Київської губернії, де під впливом Спілки був організований потужний селянський рух. Для Арнольда було важливим, що частина членів організації були свідомими марксистами і навіть читали «Капітал». Гордістю для революціонерів став той факт, що звідти до Лондонського з'їзду РСДРП поїхав єдиний представник від селян Петро Зима. Спілка у 1906 р. взяла активну участь у виборах до Другої Державної Думи. Душею цієї компанії став Ю. Ларін (Лур'є), який і сам хотів обертися депутатом від селян під чужим прізвиськом, тому приїхав до Сквири і зупинився на квартирі, що знімав Арнольд Ріш. Але перевдягання у сільський кожух і сиву шапку Ларіну не допомогло: поліція нагрянула відразу по його приїзду. Ріш згадує, що Ларіна врятувала господарка квартири, яка фізично немічно-

го революціонера буквально перекинула за паркан. Арнольд Ріш критикував у спогадах однопартійця, через авантюризм якого поліція заборонила обирати тих селян Сквирського повіту, які знаходилися під впливом Спілки.

Виборчу компанію Спілки Ріш продовжив у Полтаві, де її члени співпрацювали з РСДРП, Бундом, есерами, кадетами. Варто зазначити, що конкурентами у боротьбі за прихильність робітників залізничних майстерень та депо Полтави Арнольд вважав українських есдеків. У власних спогадах він висловлювався відверто: «Наша підпільна мораль цілком допускала і механічне усунення противника» і пишався тим, що робітники ревно оберігали вплив саме своєї партії, а шпики боялися туди потикатися⁶. Не підтримував Арнольд Ріш і єврейські національні партії, які поширювали свою діяльність на цій же території. Отже, для Арнольда Ріша як свідомого марксиста будь-яке національне питання було вторинним порівняно із боротьбою за права робітничого класу. Але і тут «поліція опікала селян-виборщиків не гірше класних дам у інституті шляхетних дівиць». На весну і літо 1906 р. припадає розквіт Спілки, але у Полтавській, Київській, Чернігівській, Волинській, Подільській губерніях її організації зливалися з міськими організаціями РСДРП. Заслугою Спілки на Полтавщині Арнольд Ріш вважав створення республік у Пирятині і Лохвиці, руйнування тюрми, збільшення цін на робочі руки внаслідок страйків селян.

Весною 1907 р. вдалося зібрати губернську конференцію Спілки, на якій Арнольда Ріша та ще одного представника («товариша Андрія») було обрано членами головного комітету від Полтавської губернії. Це був єдиний випадок, коли членів комітету делегували від провінції. Ріш став відомим у Полтаві всім шпикам, які ходили за ним по п'ятах. За вказівкою шпиків він був затриманий під час великої облави напередодні 1 травня. Проте підробні документи Арнольда виглядали переконливо, і наївна поліція Полтави відпустила

його під підписку про невіїзд. Арнольд Ріш змушений був покинути Полтаву.

Верхівка Спілки у Києві складалася на той час з меншовиків, серед яких можна зустріти багато єврейських прізвищ, таких як Йосиф Сорокер (Леонід), Рахіль Рабинович, що була на посаді секретаря. У статтях, виданих у 1925 р., вже за часів утвердження більшовиків при владі, Арнольд Ріш називає Спілку «болотом», що складалася із строкатої (класово не витриманої) публіки, що включала в себе всі верстви села і дрібнобуржуазні елементи міста, і була «індиферентна до фракційних питань». В одному з містечок Українську Спілку прозвали «Контрибут» за те, що на партійні потреби вона заробляла обкладанням податками купців та лавошників. У своїх спогадах Ріш згадав Л. Троцького, який на прикладі Української Спілки хотів подолати фракційний поділ між більшовиками та меншовиками у 1911–1912 рр.⁷ Можливо ця згадка в одне речення в подальшому наблизила особисту трагедію Арнольда Ріша.

У 1907 р. для підготовки до спілківської конференції Арнольд Ріш поїхав до Чернігівської губернії, за місяць відвідавши Чернігів, Конотоп, Новозибків, Глухів, Семенівку, Шостку, Клинци. У Чернігові Спілку очолювала група місцевих інтелігентів: Варвара Полуботок, Богуславська, Роман Ганжа та ще 2-3 приказчики. Арнольд Ріш засвідчив падіння авторитету Бунду (єврейської частини РСДРП) через посилення інших єврейських організацій з чіткими національними вимогами (сіоністів та Поалей-Ціон) на Чернігівщині та велелюдність вуличних бірж (місць зустрічей революціонерів-підпільників). Найбільш масова та потужна була організація Спілки у Конотопі (близько 300 осіб), що складалася з робітників залізничного депо. Ріш констатує у 1907 р. спад революційної активності, відсутність відкритих виступів та замикання партій на самих собі, де робота партійних гастролерів зводилася до скликання місцевих комітетів та налагодження їх зв'язку з центром.

Цікавий для українського історика епізод згадав революціонер про скликання водночас у аудиторіях Політехнічного інституту конференцій Української Спілки та Української Соціал-Демократичної робітничої партії. Обидві конференції раптово закінчилися після телефонного дзвінка з повідомленням про наближення поліції. Революціонери вскочили до найближчого вагону трамвая, при цьому виявилось, що спілківці зайняли майже весь вагон, а есдеки з Поршем та Винниченком тільки передній майданчик, через що вислухали глузування колег про співвідношення сил. Пізніше, за визнанням Арнольда Ріша, значна кількість попутників пересіла до Винниченка та Порша⁸, що для нього дорівнювало зраді інтересів революції. Трагедія того епізоду була значно глибшою: еліта українських революціонерів вмістилася в одному вагоні, маючи протилежне бачення національного питання, але через 30 років, у 1937 р. обидва табори, незважаючи на ідейні протиріччя, поповнять сталінські катівні.

У 1907 р. секретарство у головному комітеті передано Арнольду Рішу. В цей час поліція переходила у наступ на революціонерів. Піднявшись у серпні 1907 р. до квартири Рахілі Рабинович, підпільник побачив дрімаючого на табуретці городского, стомленого безсонною ніччю після обшуку. Арнольд тихенько з'їхав перилами, уникнувши засади. Одночасно з Рахіллю була арештована типографія Спілки на квартирі гімназиста. Через декілька днів під час арешту інших лідерів до рук поліції потрапив список явочних квартир з 300-ма адресами, що стало сильним ударом по Спілці. Затримали і Арнольда Ріша. Разом з однопартійцями вони просиділи більше року у Лук'янівці, а потім постали перед Київської судовою палатою за ст. 126 кримінального зводу (належність до злочинного співтовариства і т.д.) Цікаво, що під час процесу з'ясувалося, що у жандармерії бракує фахівців з української мови для перекладу документів, знайдених під час обшуків. Певний період навіть вважали, що в Росії

неможливо перекладати документи з української. Визнаний експерт з українських та єврейських погромних справ редактор «Киевлянина» Піхно перекладати відмовився. Врешті якогось експерта все ж знайшли⁹. Прокурор посилався на резолюцію Стокгольмського з'їзду РСДРП, який формально об'єднав більшовиків (з їхнім курсом на революцію) і меншовиків, представники Спілки менше всього були повинні в ухваленні цих документів. Ріш і ще декілька осіб визнали приналежність до Спілки. В результаті Арнольд Ріш, Микола Ткаченко, Рахіль Рабинович, Йосиф Сорокер, Волгін, студент з Петербургу та троє робітників типографії 8 березня 1908 р. були засуджені до заслання. Арнольда Ріша вразила поведінка гімназиста Нікити Мельникова, який змовчав під час того, як його мати давала свідчення і щось бурмотіла «про жидів і студентів, які збивали з путі істинного її сина». Цим вони виклопотали для хлопця покарання у вигляді перебування у колонії для малолітніх злочинців¹⁰. Арнольд Ріш, очевидно, очікував від хлопця 17 років більш свідомої позиції, адже самому Арнольду було 22 роки і за плечима вже не перший арешт.

Під час другого процесу у 1908 р. Спілку практично ліквідували. Арнольд Ріш відбував покарання у Подкаменській волості Іркутської губернії, звідки втік у 1910 р. до Франції¹¹. Але професійний революціонер через два роки перебування за кордоном хотів повернутися і продовжити боротьбу в Україні. Для цього звернувся до колишнього однопартійця М. Меленевського (Баска), що мешкав у Львові та посприяв поверненню Арнольда Ріша до Києва та його знайомству з Олександром Росновським, який намагався підтримувати місцеві організації Спілки за часів реакції. Проте Ріш швидко зрозумів зміну політичних настроїв як самого Баска, так і значної кількості української інтелігенції, що напередодні війни переходила на позиції підтримки Австро-Угорщини задля майбутнього звільнення України від Російської імперії. У

1925 р. революціонер міг відверто друкувати думки свого колишнього однопартійця про те, що «національне гноблення є невід'ємною рисою не лише царського режиму, але і відсталості великорусів-москалів». Сам Ріш таких позицій не розділяв, але і продажною людиною М. Меленевського (Баска) не вважав. Марксист щиро вірив у перемогу світового пролетаріату, тому перехід колишніх спілчан (на прикладі Грицька Довженка) на позиції Центральної Ради у 1917 р. засуджував.

Відродити Спілку у 1912 р. намагалися четверо осіб: Арнольд Ріш, Микола Гаврилов, Олександр Росовський та Йосиф Левік, що склали її провінційне бюро. Про зміну настроїв серед колишніх підпільників часів першої революції Арнольд пише з роздратуванням: хтось боявся репресій та не вірив у нові витівки революціонерів, хтось жертвував аж 2 рубля і вважав справу безнадійною, хтось лементував «якими свинями стали люди». Арнольд Ріш готовий був і далі кидатися у бій. Його одностудійцям вдалося підтримувати окремі організації у Чернігові, Кременчузі, окремих повітах Полтавської та Київської губерній, та навіть брати участь у виборах до IV Державної Думи. Але Спілку відродити не вдалося, оскільки значно зросла національна свідомість української інтелігенції і колишні спілчани могли опинитися по різні боки барикад вже у 1917 р.¹²

Надрукувавши спогади та студії Арнольда Ріша про діяльність Спілки у 1923–1925 рр., редактори журналу з вивчення історії більшовицької партії України «Літопис революції» не погодилися з його висновками про значення Спілки. В оцінці редакції журналу Спілка була охарактеризована меншовицькою, а отже, опортуністичною та антибільшовицькою організацією. Це й не дивно, оскільки меншовицька партія була вже під забороною. Хоча вдалою визнавалася її національна політика, що «з'єднала боротьбу українського, російського та єврейського пролетаріату». В дійсності якраз національні вимоги українського та єврейського народів Спілка відкидала,

що стало причиною переходу значної кількості української та єврейської інтелігенції до партій з чіткими національними вимогами.

На жаль, ми не знаємо, яку політичну діяльність вів Арнольд Ріш в буремні революційні часи 1917–1921 рр. Відомо лише, що у липні 1917 р. він вийшов з меншовицької партії, в якій перебував з 1903 р. До партії більшовиків вступив лише у 1920 р. (цілком ймовірно під тиском). Родинна легенда переказує, що в ті часи він працював у наркоматі освіти України. Часи революції співпали для нього зі створенням власної родини: одружився з Марією Михайлівною Рабинович (Ріш). У 1918 р. у м. Харкові народився їх старший син Марк, у 1925 р. – молодший Георгій. В середині 20-х рр. родина Рішів виїхала за кордон: Арнольд працював у Торговому представництві СРСР у Берліні, потім у Відні, працював прес-аташе у посольстві СРСР у Відні. В родині розмовляли ідиш та німецькою, до повернення до СРСР молодший Георгій не знав російської. У 1931 р. Арнольд Ріш з родиною повернулися до СРСР, проживали у Москві, на Волхонці, сини запам'ятали як він гарно грав на гітарі та співав¹³. В цей час Арнольд Ріш став редактором газети «За коммунистическое просвещение». Арнольд Ріш став одним з перших антифашистів у СРСР, оскільки у 1933 р. він у складі редакційної колегії з 3-х осіб під спільним псевдонімом Жушірін (Жуков, хтось із прізвищем на «Ш» та Ріш) видали «Коричневую книгу о подвиге рейхстага и гитлеровском терроре», що викривала злочини Гітлера та німецьких націонал-соціалістів. Книга являє собою збірку документів, свідчень очевидців, думок видатних осіб з усього світу про методи приходу націонал-соціалістів до влади, їхні злочини, в тому числі проти єврейського населення.

Маємо змогу навести думку англійського журналіста Беверлей Нікольса з цієї книги: «Гітлер – гігантський обман. Адже ця людина – найбільший обман, який будь-коли заслі-

плював людські розуми. Його філософія помилкова, тому що вона народилася з ненависті, його політика небезпечна, тому що покоїться на незнанні, навіть його форма – шахрайство, копія символу, якого він не розуміє. Найтрагічніше полягає в тому, що ми самі створили це опудало, ми, союзники, вдихнули в нього життя і привели в рух його злі маленькі руки. Ми створили гітлеризм з отрути наших власних сердець, і ми не знищимо його, поки не очистимося самі від цієї отрути»¹⁴. Якщо в цій слушній думці замінити слова «Гітлер» та «гітлеризм» на «Сталін» та «сталінізм», і підписати її ім'ям будь-якого революціонера, в тому числі самого Арнольда Ріша, вона залишиться так само слушною.

Сам Арнольд Ріш переконався в цьому вже у 1937 р., коли на редакцію до нього потрапила якась стаття. Йому здалося, що виславлення на ім'я Й. Сталіна забагато і він частину тексту викреслив з поміткою «це зайве»¹⁵. Рукопис швидко потрапив до відповідних органів. Арнольда Ріша звільнили з роботи і наприкінці лютого 1937 р. виключили з членів ВКП(б). 5 березня 1937 р. він був арештований за наступним звинуваченням: «будучи троцькістом, був особисто пов'язаний із Зінов'євим і за директивами останнього проводив контрреволюційну троцькістську роботу». 14 липня 1937 р. Особливою нарадою при НКВС СРСР Арнольд Ріш був засуджений за «контррозвідувальну діяльність» на 5 років виправно-трудових таборів та був направлений у «Севвостлаг» (північно-східні табори) до бухти Нагаєва¹⁶ (звідки засуджених переправляли до Магадану).

4 вересня 1937 р. НКВС у Московській області вирішило впродовж 24 годин відправити родину Рішів (дружину з двома дітьми) з Москви до Самарканду Узбецької РСР на облік як адміністративно висланих¹⁷. Георгій Ріш, якому на той час було 12 років, встиг прихопити з собою найцінніше – kota. Марія Михайлівна Ріш мала спеціальність дитячого лікаря, що дозволило їй влаштуватися у Самарканді та без чоловіка

виховувати двох синів. Далекий Самарканд врятував родину Рішів від клейма «ворогів народу» дав змогу дітям отримувати освіту. Марія Ріш та її сини завжди читали книги німецькою мовою, книг російською в бібліотеці майже не було¹⁸.

5 років минуло, але Арнольд Ріш до своєї сім'ї так і не повернувся. Спитати про долю батька і власний статус в Узбекистані сини наважилися тільки у 1991 р. В Самарканді їм видали довідку, що адміністративна висилка тривала 10 років і закінчилася на початку 1947 р. Амурська обласна рада видала довідку про те, що Арнольд Григорович Ріш помер 12 березня 1944 р., але причини його смерті та місце поховання невідомі¹⁹. У КДБ видали документ про реабілітацію Арнольда Ріша за рішенням московського суду 10 липня 1956 р.²⁰

Сини Арнольда Ріша були дуже талановитими. Марк в Самарканді став професором, доктором біологічних наук, проктором університету, вільно володів 7-ма мовами. Англійською читав лекції у Великобританії. Георгій закінчив фізмат та факультет іноземних мов того ж університету, захистив кандидатську дисертацію, викладав німецьку, працював доцентом. У 1991 р. сім'я покинула Самарканд і переїхала до Москви. Невдовзі родина Георгія Ріша емігрувала до Німеччини. Онуки Арнольда Ріша Ілля та Ірина, що проживають відповідно у Франкфурті-на-Майні та поблизу Нью-Йорка надали нам інформацію, документи та фотографії з сімейного архіву²¹.

Отже, Арнольд Ріш як і багато інших розумних, сміливих і чесних юнаків єврейської національності, вбачаючи несправедливість суспільного ладу Російської імперії, став професійним революціонером-меншовиком. Партія меншовиків була більш виваженою і поміркованою порівняно з більшовицькою, з великою кількістю теоретиків-інтелектуалів. В Україні вони створили Українську Спілку, що боролася за права пригнічених верств населення. Арнольд Ріш став одним з лідерів цієї організації, який був готовий до безкомпро-

місної боротьби з царським режимом, арешти та заслання не могли його зупинити. Внаслідок революції 1917 р. до влади прийшли більшовики. Талантам та знанням іноземних мов Арнольда Ріша нова влада знайшла застосування на дипломатичній роботі. Однак колишній підпільник, що пережив тюрми та заслання царської Росії та інших імперій, не врахував, що мораль Сталіна та його оточення і надалі «допускала механічне усунення противника», який під час революції борювався зовсім за інші ідеали. Тому Арнольд Ріш разом з цілим поколінням людей, що наближали революцію 1917 р., став жертвою сталінського режиму в СРСР.

1. Риш А. Очерки по истории Украинской социал-демократической «Спилки» / А. Риш . – Харьков, 1926. – 142 с.
2. Наумов С.О. З історії одного симбіозу: організаційні відносини «Спилки» з РСДРП / С.О. Наумов // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2010. – №908: Сер. Історія. – Вип. 42. – С.106 – 114.; Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії укр. соціал-демократії поч. ХХ ст. / В. Головченко. – Харків, 1996. – 196 с.
3. Политическая каторга и ссылка. Биографический справочник членов общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев. – М., 1934. – С. 539.
4. Риш А. Из жизни Спилки (по личным воспоминаниям) / А. Риш // Летопись революции. – 1923. – №5. – С. 126.
5. Политическая каторга и ссылка. Биографический справочник ... – С. 539.
6. Риш А. Из жизни Спилки (по личным воспоминаниям) ... – С. 129.
7. Там само. – С. 130–131.
8. Там само. – С. 132.
9. Риш А. Очерки по истории «Спилки» / А. Риш // Летопись революции. – 1925. – №3 (12). – С. 81.
10. Риш А. Из жизни Спилки (по личным воспоминаниям) ... – С. 133.
11. Политическая каторга и ссылка. Биографический справочник ... – С. 539.
12. Риш А. Из жизни Спилки (по личным воспоминаниям) ... – С. 134–135.
13. Інтерв'ю з Іллею Георгійовичем Рішем.

14. Коричневая книга о поджоге рейхстага и гитлеровском терроре. – М., 1933. – С. 367.
15. Інтерв'ю з Іллею Георгійовичем Рішем.
16. Довідка КДБ СРСР про реабілітацію Ріша А.Г. із сімейного архіву Іллі та Ірини Ріш.
17. Архівна справка про адміністративне виселення до Самарканду родини Ріш із сімейного архіву Іллі та Ірини Ріш.
18. Інтерв'ю з Іллею Георгійовичем Рішем.
19. Довідка управління внутрішніх справ Амурського облвиконкому про відомості про смерть Ріша А.Г. із сімейного архіву Іллі та Ірини Ріш.
20. Довідка КДБ СРСР про реабілітацію Ріша А.Г. із сімейного архіву Іллі та Ірини Ріш.
21. Інтерв'ю з Іллею Георгійовичем Рішем.

Город Чернигов и его евреи
(по материалам газеты «Черниговское Слово»
1906–1907 г.г.)

«Чернигов, как губернский город, очень невелик; он занимает пространство всего в 520 квадратных десятин земли. Население его по последней переписи равнялось 27006 человек, из коих чуть не добрая половина евреев». Так начинается VIII-я, заключительная, глава очерка «Город Чернигов и его святыни» петербургского журналиста А.И. Фирсова, опубликованная им в 1903 году в историко-литературном журнале «Исторический вестник» в С.-Петербурге. «Мало, очень мало, – продолжает Фирсов, – движения и жизни заметно на улицах, и лишь в субботу, по окончании шабаша, тротуары двух лучших улиц – Шоссейной и Богоявленской – сплошь занимают гуляющими сынами и дочерьми Израиля. Торговля города почти всецело сосредотачивается в руках евреев, почему, в субботу, до вечера, магазины и лавки, за небольшим исключением бывают закрыты».

Сегодня мы имеем возможность познакомимся с жизнью черниговских «сынов и дочерей Израиля» начала XX века посредством знакомства с материалами начавшей выходить в городе Чернигове 1 ноября 1906 года газеты «Черниговское Слово» – как сообщает её 1-й номер, «новой политической экономической и литературной газеты». Газета эта выходила ежедневно, кроме понедельников и «дней послепраздничных». Тема освещения еврейской жизни города на 4-х полосах этой довольно большой газеты занимает в процентном отношении значительно меньше места по сравнению с упомянутой долей еврейского населения Чернигова. И всё же разные рубрики, особенно рубрика «Хроника», наполненные совер-

шенно необычными и часто неожиданными фактами, дают нам достаточно полное представление о еврейской жизни и жизни евреев (это разные понятия) того времени в Черниговской губернии и не только.

Итак, пройдемся по страницам газеты «Черниговское Слово» 1906–1907 гг.

Уже во 2-м номере газеты в рубрике «Обзор печати» публикуется сообщение из Нью-Йорка: «Здесь организован американо-еврейский комитет; задача его – отстаивать и сохранять и расширять гражданские и религиозные права евреев. Комитет намеревается держать наготове запасный капитал в миллион долларов для применения в крайних случаях». Обращает на себя внимание как-то туманно написанная фраза: «применения в крайних случаях». И, собственно, тут возникает ещё и вопрос: а насколько такая информация интересна для черниговского обывателя? На самом деле Американский еврейский комитет был создан в 1906 г. после еврейских погромов, прокатившихся по России, с целью оказания помощи пострадавшим в этих погромах. Учитывая, что половина погромов 1905 г. произошла в Черниговской губернии, информация не лишняя...

О собрании еврейских молитвенных домов Чернигова, состоявшемся в зале городской думы 19 ноября 1906 г., сообщает хроника в №17 газеты: «Предметом занятия собрания было обсуждение проекта запасного капитала, в сумме 2500 руб., принадлежащего молитвенным домам между последними. Собрание постановило: ходатайствовать перед администрацией о разрешении ассигновать этот капитал для постройки еврейского ремесленного училища в г. Чернигове».

И буквально тут же – следующая информация хроники под названием «Тайная типография»: «19 ноября по Всеволодской улице в доме Чижевой, в квартире сапожника мещанина м. Чечерска Якоба-Лейба Леван Кадина в запёртом чулане арестованы стопа нарезной для прокламаций чистой

бумаги, ручной желатиновый вал с двумя ручками, в железном футляре (гектограф), деревянный покрытый кожей вал для смазывания букв, /.../ мраморная доска для набора шрифта, железный квадратный станок, жестяная банка с краскою, 1 пуд 173/4 фунта шрифта и 21 фунт разных мелких принадлежностей к типографии. Якоб Кадин арестован».

33-й номер газеты сообщает нам о том, что 10 декабря в воскресенье состоялось собрание «Общества пособия бедным евреям г. Чернигова», в котором приняло участие 150 чел. Председателем был избран помощник присяжного поверенного А.И. Турин. «Собрание старалось в правление общества избрать членами представителей от купечества, от учителей, мелких торговцев, ремесленников и приказчиков». Заканчивалось это сообщение очень показательным решением: «Кроме сего собранием выделена отдельная комиссия, преимущественно из молодёжи, задачи коей состоят в снабжении в зимнее время топливом неимущих евреев».

Ну, и ещё одно интересное сообщение – «К инциденту среди присяжных поверенных», свидетельствующее о том, что непростые отношения между представителями профессий во все времена имели место: «На проходившем 9 декабря частном совещании местных адвокатов обсуждался вопрос о происшедшем недоразумении между пом. прис. пов. Туриным и Мачеретом». Им было единогласно предложено «впредь до решения этого вопроса членами консультации и членами суда, воздержаться от всякой практики. Председатель суда с этим мнением согласился». Далее мы находим в одном из декабрьских номеров «Черниговского Слова» сообщение о том, что «Назначенное на 12 декабря заседание членов консультации для выяснения инцидента между пом. прис. пов. Туриным и Мачеретом не состоялось, ввиду не прибытия законного числа членов. Явившиеся решили отложить этот вопрос до 19 дек., при чём настоятельно просить не прибывших членов явиться на собрание».

От известных межчеловеческих конкурентных отношений хроника переносит нас к отношениям межнациональным.

«м. Семёновка (Новозыбковского уезда). 11 декабря Стародубским окружным судом с участием сословных представителей в м. Семёновке закончено слушание дела о погроме, бывшем в прошлом году. Приговорены три человека к каторжным работам на 10 лет, двадцать восемь человек в исправительное арестантское отделение от одного года до трёх лет. Иск синагоги удовлетворён в сумме 4150 руб., остальным гражданским истцам отказано». Так что работали в Империи, хотя часто и со скрипом, и законы, защищавшие даже ограниченные в гражданских правах и свободах группы своих граждан.

Ну, а теперь есть повод и улыбнуться.

«Удивительная ошибка», № 35. «9 декабря приезжая из м. Стольное дворянка Е.П. Шевелёва заказала себе в магазине Левина, по Богоявленской улице, весенний сак из собственного материала, с условием приготовить такой к вечеру 11 декабря. Явившись в назначенный срок за получением сака, г. Ш. заявила г. Левину, что последний сшит не из того материала, который был ею доставлен. Объяснив это ошибкой, Левин согласился «переменить материал». Приготовленный из другого материала сак г. Ш. отказалась получить в виду того, что он очень небрежно сшит. По этому поводу предстоит любопытный судебный процесс, который, вероятно, оценит ошибку магазина...».

«Юная искательница приключений» (№37).

«14-го декабря Черниговский мещанин Берка Янкелев Гальперин подъехал к своей лавке на Шоссейной ул., привязал лошадь за тумбу, а сам вошёл в лавочку. Проходившая мимо неизвестная девочка лет 11-12, отвязав лошадь, села в сани и уехала по направлению к заводу Хавина. Настигнутая посторонними, неизвестная приведена в 1-ю полицейскую часть».

Значительное место в газете занимает и информация, касающаяся духовной жизни евреев города. В том же № 37 мы

читаем сообщение о вторичных выборах уполномоченных по 1 и 6 молитвенным школам, для избрания общественного раввина на предстоящее четырёхлетие 1907–1910 г.г.

Интересна информация о заседании еврейского благотворительного общества «Хевра Кадейшим», состоявшемся 16 декабря. Там споры вызвал вопрос «о вознаграждении труда погребальных служителей». В описываемое время труд погребальных служителей оплачивался обществом ежемесячно, но в прошлом их труд совершенно не оплачивался. Многие в заседании настаивали на отмене платы, но большинством голосов всё же было признана необходимость «оплачивать труд служителей установленным порядком». (№40)

А на заседании попечительского совета талмуд-торы, состоявшемся 17 декабря, рассматривался вопрос о приглашении учителей, рекомендуемых обществом распространения просвещения между евреями, поскольку «учителями в талмуд-торах состоят в большинстве случаев лица, мало причастные к наукам (меламеды), сказанное же общество рекомендует лиц с известным научным цензом. Вопрос отложен на неопределённое время. Председателем совета избран Я.С. Гурвич». (№41)

Тема образования евреев возникает вновь в этом же номере «Черниговского Слова», но совершенно неожиданным образом. Приведённый ниже материал особых комментариев не требует.

«Скорбь отцов и матерей»

«От имени собрания Киевской монархической партии 4-го декабря послана председателю совета министров следующая телеграмма: «Киевские русские отцы и матери, собравшись 3 декабря в количестве 1875 человек, озабоченные судьбою детей своих, которые, вследствие отмены процентного ограничения приёма евреев в среднюю и высшую школу, попали в омут самых пагубных и развращающих влияний, грозящих русскому воспитанию полною и неизбежною гибелью, еди-

нодушно постановили отправить на имя вашего высокопревосходительства, с просьбой доложить Его Императорскому Величеству, телеграмму следующего содержания: «Великий Государь! Целым рядом ошибочных мероприятий минувшие руководители воспитанием русского юношества довели русскую школу до того разложения, которое грозит погубить несчастных детей наших, убивая в них веру, патриотизм, нравственность и развивая в них порочные инстинкты своеволия, произвола и насилия. До сих пор, однако, в действиях ведомств, управляющих делом народного просвещения, наблюдались бездарность, растерянность, и безвластие, но не наблюдалось сознательного предательства. Ныне в русском обществе наступает благотворный поворот: родители и дети взялись за умы, среди детей наших начинает пробуждаться сознательное чувство любви к Царю и Родине, является рвение к борьбе с революцией, подогреваемой в школах усиленным наплывом в неё евреев. И в эту именно благоприятную минуту министр народного просвещения Кауфман, в сотрудничестве товарища министра Герасимова, обнародывают распоряжение, внушающее директорам и инспекторам русских школ, что, поддерживая патриотическое настроение среди воспитанников, они поступают неправильно. В возмутительном распоряжении этом русские родители видят уже не ошибку, а предательство, а потому умоляют Тебя, Великий Государь: спаси детей наших и повели предоставить им возможность свободно, и открыто противодействовать смуте и политической заразе, настойчиво распространяемой в школах наглостью революционеров и евреев, при полном попустительстве министерства. По уполномочию собрания Борис Юзефович'». (№41)

Поражает количество участников собрания – 1875 – яркая иллюстрация антисемитских настроений в народе. Обещал не комментировать... и всё же ещё небольшой штрих вот на это «Ныне в русском обществе наступает благотворный поворот:

родители и дети взялись за умы». В №33 газеты есть статистические данные о казённой продаже вина. Только две цифры из этого отчёта: «Среднее душевое потребление вина в 1905 г. определилось в несколько более полуведра на душу. Наибольшее потребление вина в отчётном году падает в Европейской России на губернии: С.- Петербургскую и Московскую (более 11/2 ведра на душу)». И вот эти-то люди «умоляют Тебя, Великий Государь»...

Пытаюсь покинуть подшивку за декабрь 1906 года, но сложно, ведь очень много интересных материалов. Газеты того времени фотографий не печатали, но помещали, так сказать, рисованные большие объявления. И в этих объявлениях мы находим интересующий нас материал. «Сегодня, 4 декабря, в зале Дворянского Собраниа, дан будет БОЛЬШОЙ КОНЦЕРТ АРТИСТОВ МОСКОВСКОЙ ОПЕРЫ О.А. Китаевой-Таль (сопрано), Ю. А. Линевича (баритон) и скрипача Ф. С. Таль». Нет сомнения, что певица Китаева-Таль и скрипач Таль – муж и жена, и, без сомнения, брак этот межнациональный («таль» в переводе с иврита «роса»). А заключение такого брака по законам Империи требовало перехода еврея в христианство.

В одном из декабрьских номеров «Слова» одно за другим, нарезкой, идут короткие, но ярко иллюстрирующие нашу тему сообщения.

«Крупное пожертвование. Согласно воле покойного В.П. Гутмана – А.П. Гутман сообщила городскому голове о пожертвовании 2000 р. на постройку здания талмуд-торы».

«Ходатайство еврейских приказчиков. Нам передают, что приказчики евреи возбуждают ходатайство об учреждении профессионального союза приказчиков в г. Чернигове».

«Концерт. Устроенный 23 декабря в зале ремесленного училища концерт в пользу еврейского ремесленного училища прошёл успешно и дал до 700 р. сбора. В концерте приняли участие г.г. О. Ваккер, Г. Эйзлер и Бугославский. После концерта были устроены танцы». (№46)

И вот, наконец, мы мягко перелистываем последнюю страницу «Черниговского Слова» за 1906 год.

Уже на 1 января 1907 года в городской управе (!) были назначены выборы уполномоченных для избрания раввина от 6-й молитвенной школы. (№41)

Сегодня 1 января – выходной день. А тогда? К дням отдыха в Российской империи мы ещё вернёмся – и тоже неожиданно, благодаря заявленной теме.

А 7 января газета сообщает о том, что выборы (1 янв.) состоялись. Хочется здесь привести из этого сообщения только статистику, а главное – имена и фамилии: «Прихожан в школе 112 человек; присутствовало 63 чел. Выбраны следующие лица: Черняк Гирша Израилев, Велицкий Бенцион Ицков, Кравченко Афроим, Фурман Иосель Абрамов, Каценельсон Сендер Шмерков, Зисман Лазарь Яковлев, Кофман Лейзер Иоселев, Мстиславский Арон Хацкелев, Розенберг Эля Ицков, Царфин Хаим и Болотин Лейзер Иосель Шлёмов». (№52). А газета от 3 января сообщала о том, что черниговскому общественному раввину А. Турину разрешено 7 января в зале ремесленного училища предвыборное собрание евреев – избирателей в Государственную Думу «на общих основаниях и за его ответственностью». (№50). Как видим, помощник присяжного поверенного А.И. Турин (смотри выше) и Черниговский общественный раввин А. Турин – одно и то же лицо.

Что же это была за должность такая – «общественный раввин»? Вот что сообщает нам Краткая Еврейская Энциклопедия: «Казённый (*общественный*) раввин в 1857–1917 гг. – выборная должность в еврейских общинах Российской империи. Согласно правительственным инструкциям, кандидатом в казенные раввины мог быть выпускник раввинского училища (с 1873 г. – еврейского учительского института) или общих высших и средних учебных заведений. Его избрание утверждалось губернскими властями, от которых он получал и свидетельство на звание раввина; он официально представлял

общину в правительственных учреждениях. В обязанности казенного раввина входило принимать присягу у евреев-новобранцев, вести книги записи рождений, бракосочетаний и смертей, в дни государственных праздников и тезоименитства императора произносить в синагоге патриотические проповеди (чаще всего на русском языке). Правительство предполагало также, что казенный раввин явится духовным пастырем общины. Но на деле казенные раввины, обычно мало сведущие в иудаизме и навязанные русским правительством общине, которая вынуждена была их содержать, как правило, вызывали неприязнь или пренебрежение верующих. Не признаваемые властями традиционные (так называемые духовные) раввины считались учеными советниками казенных раввинов, но фактически именно они являлись духовными главами общин».

Предвыборное собрание евреев – избирателей в Государственную Думу, намеченное на 7 января, состоялось в срок. На нём присутствовало свыше 500 человек. О том, как непросто оно проходило и, самое главное, что в еврейской среде никогда не было единодушия по политическим вопросам, ярко свидетельствуют вот эти слова из выступления члена президиума собрания Г. Майлисова: «В настоящий острый момент мы должны оставить мысли о разной классовой борьбе: мы должны выдвинуть наш национальный вопрос, и нам следует выдвинуть еврейскую кандидатуру. Депутат еврей с большими знаниями поведает Думе про наше еврейское горе». А заключает это довольно большое и подробное сообщение редакция газеты так: «Шум в собрании был сильный. Заметно было давление и сильная агитация со стороны власть имущих. Для подсчёта голосов избрали отдельное бюро. Результат выборов пока не известен, но, судя по собранию, меньшая братия будет обойдена за счёт сильных мира сего». (№56)

10 января 1917 г.: «Приставом г. Хоминским привлечены к ответственности за антисанитарное состояние помещений

торгово-промышленных предприятий следующие лица: со- держатель булочной по Шоссейной ул. Лейзер Хаславский, со- держатель бараночной той же улицы Юдка Кукуев; владель- цы чайных: по Шоссейной ул. Арон Факторович и по Пятниц- кой ул. Арон Судаков, – и владельцы местных лавок: Сендер Мельник, Хася Лейкина и Иосиф Мисловский». (№55)

Под пристальным контролем государства были не только торгово-промышленные предприятия.

«27 января еврейское училище «талмуд-тора» посетил ин- спектор народных училищ И.П. Яснопольский. Как нам со- общают, постановка учебного дела найдена г. Яснопольским удовлетворительно, помещение же в гигиеническом отно- шении – несоответствующим своему назначению». (№77)

Очень тяжёлая тема, которая не могла быть не отражена на страницах местной прессы, – это еврейские погромы.

О том, насколько массовыми и опустошающими были ев- рейские погромы 1905 года, говорит и тот факт, что даже по прошествии полутора лет в судах разбирались дела по еврей- ским погромам. Вот сообщение «ЧС» от 31 января 1907 года.

«В сессии Стародубского окружного суда в городе Сураж, с 11 по 16 января сего года, с участием сословных предста- вителей, разбирались дела о еврейских погромах и аграрных беспорядках, происшедших в уезде в 1905 году, причём: за разгром, 27 окт. 1905 г., Великоборского винокуренного заво- да Эйдельманта 5 человек осуждены к тюремному заключе- нию на восемь месяцев каждый и один оправдан. За разгром, 23 окт. 1905г., имущества евреев хутора Окоп 7 человек осуж- дены к тюремному заключению на восемь месяцев каждый и три человека оправданы. За разгром, 22 ноября 1905 г. иму- щества евреев села Ивановки-Гнилуши осуждены: 1 человек в исправительное арестантское отделение на два года, 19 че- ловек к тюремному заключению на восемь месяцев». (№73)

Обратите внимание на даты: погромы не прекращались месяцами, а власть на них практически не реагировала.

Но не стоит думать, что судили только погромщиков. Это тоже из судебной хроники:

«3) о мещанине м. Мены, Сосницкого уезда, Израиле-Неухе Хаимове Гендвине 23 л., обвиняемом по ч. 126 ст. Угол. улож., т.е. в преступном сообществе с целью изменения существующего образа правления. Защищал подсудимого пом. прис. пов. Вихман. В качестве эксперта в суд был вызван преподаватель мужской гимназии И.М. Крулёв. Судебная палата приговорила обвиняемого Гендвина к лишению всех прав и преимуществ и ссылке на поселение». (№77)

Каждая газета имеет свою редакционную политику, это известно. Ну, а в Российской Империи, где существовала тотальная цензура, редакционная политика шла в русле политики государственной. В номере «ЧС» за 8 ноября 1907 г. мне бросилась в глаза не встречавшаяся раньше в газете колонка под названием «Исторические справки». Такое интересное название для уроженца и патриота родного города. Идея хорошая: осветить события, происшедшие в этот день в разные годы – в данном случае именно 8 февраля. И признаюсь, я даже не ожидал встретить там «еврейские мотивы». Четыре сообщения, два из которых буквально в полторы строки: «8-го февраля 1819 г. учреждён С.Петербургский университет» и «8-го февраля 1878 г. – Занятие Рущука». Но под прикрытием «Исторических справок» лилась и антисемитская пропаганда, и, что характерно, – это печаталось в городе, в котором половина населения составляли евреи. Приведу только часть из этого антисемитского материала:

«8 февраля 1623 г. последовала грамота польского королевича Владислава о недозволении евреям жить в Черниговском и Северском воеводствах. Интересна эта грамота о евреях королевича Польского, правителя воеводств Смоленского, Северского и Черниговского. Владислав писал: «Всем господам капитанам начальникам, как замковым, так и местечек, и всем старшинам, в воеводствах Черниговском и Северском живу-

щих, объявляем волю нашу. Очень хорошо зная, как много ущерба наносят жида христианам, как по торговле и ремёслам, так и по устройению местечек, решили мы не терпеть их нигде в воеводствах Черниговском и Северском. Потому объявляем к сведению всем и каждому не пущать жидов в упомянутых местностях селиться и иметь пребывание, даже не допускать приближаться к городам, тем более не позволять снимать откупы и вести торговые дела к вреду наших подданных». Дано в Гродно февраля 8 д. 1623 г. Это распоряжение оставалось в силе и тогда, как Малороссия соединилась с Великою Россиею. По памятникам времён гетманщины видели евреев в полках Черниговском и Стародубском только временными гостями/.../ По присоединении Польши к России дозволено евреям оставаться в присоединённых от Польши местах, где они жили, но они потом проникли в Черниговскую губернию. По сохранившимся статистическим сведениям, в 1851 г. евреев в Чернигове было 2741 из 6494 всего населения (Ист-ст. опис. Черниг. Епарх. I, 122. Черн. Губ. Вед. 1853 г., 162)». (№80)

Вот такие «незванные гости»...

Огромное значение в еврейском сообществе, о чём свидетельствует довольно большое количество публикаций «ЧС», уделялось системе образования, что вызывало и пристальное внимание к этой теме также властей и христианского сообщества. Вот характерный пример:

«Письмо в редакцию

Милостивый Государь,
г. Редактор

Позвольте при помощи вашей уважаемой газеты обратить внимание на один, но, по моему мнению, крайне возмутительный факт из местной жизни.

В г. Чернигове, на средства городского управления и в городском доме существует «городской» банк. Банк этот со-

вершает всевозможные операции преимущественно с нуждающимися жителями г. Чернигова разных сословий, званий и вероисповеданий. Обороты банка дают ежегодно в остатке весьма солидный куш, который и распределяются думою на разные надобности и учреждения. В заседании думы 7-го апреля (№106 «Черниговского Слова») из этих прибылей было назначено в пособие: училищу слепых – 25 р., еврейскому мужскому училищу – 150 р., еврейскому женскому училищу – 200 р., еврейскому мужскому ремесленному училищу – 150 р.. Итого на низшие школы назначено – 525 р., из которых на еврейские – 500 р., и христианские – 25 р. Не оспаривая того обстоятельства, что евреи много способствуют «благополучию» банка как личным трудом, так и участием в его «операциях», что еврейские школы как учреждения просветительные нуждаются тоже в помощи общества, я тем не менее не могу не обратить внимания на столь несовершенное распределение прибылей банка между еврейскими и христианскими низшими школами, из которых последние во многом нуждаются, но на нужду эту никто из городских деятелей не обращает ни малейшего внимания. В отчёте о распределении прибылей сказано, что распределение это принято единогласно, между тем, насколько мне известно, во время этого распределения раздавались, правда в меньшем умеренном количестве, голоса в защиту христианских школ, но, к сожалению, на них не было обращено должного внимания и христианские школы остаются обездоленными и лишёнными пособия из прибылей банка и в этом году, как и за всё время существования этого «благотворительного» учреждения».

Ну, а кто же подписал это кричащее, взывающее к справедливости письмо? – «Обыватель». (№110) Такая подпись может говорить только о том, что автор письма в чём-то лукавит (например – не было заявок от вышеупомянутых заведений) – а скорее всего, с государственным финансированием христианских школ было всё в порядке.

Что касается нужд еврейского образования, то обратимся к вот этому сообщению газеты: «В общем собрании членов еврейского общества «Хинух-Неохим» (обучение детей) выяснилось, что средства на содержание ремесленной мастерской для мальчиков решительно иссякли, что нет даже денег на уплату жалованья служащим и вообще на текущие расходы. Новому составу правления вменено в обязанность возможно чаще напоминать членам об уплате взносов». (№205)

В феврале того же 1907 года Черниговскую талмуд-тору с целью инспекции посетил директор народных училищ Черниговской губернии статский советник И.А. Войцеховский. При осмотре помещений он обнаружил, что один из классов талмуд-торы превращён в хедер (по существующим законам такое объединение было запрещено), в котором обучал меламед Теминский, не предъявивший свидетельство на звание учителя. (№90). Через полгода после этой проверки последовали санкции, о чём и сообщает один из июльских номеров газеты. Расследование по сему делу судебным следователем 1 участка г. Елаго уже закончено и передано в прокуратуру окружного суда. В качестве ответчиков будут фигурировать члены совета: Я.С. Гурвич, С.Л. Довидов, И.С. Зак, И.Г. Коганов, М.Б. Коган, Я.И. Козинцев, Б.С. Марголин, М.К. Маркельс, Д.П. Хейн, С.Я. Энтин и учитель г. Титенский». (№200).

В этом перечне некоторых хорошо известных черниговским краеведам фамилий выделим только инициалы и фамилию «Д.П. Хейн». В одном из октябрьских номеров (№270) «ЧС» 1907 года будет опубликована информация, которая подтвердит мои предположения о личности Хейна. Называлась это сообщение «Еврейские дела» и повествовало оно о дополнительных выборах заведующих еврейскими благотворительными учреждениями. Там среди 12 фамилий избранных уполномоченных, на которых «лежит обязанность заведованием богадельней, талмуд-торой, погребальным

братством и обществом призрения неимущих детей», значится и «духовный раввин Д.П. Хейн».

Вот теперь, найдя, наконец, имя раввина духовного, кажется можно бы уже и перейти к заключительной части доклада – избранию раввина общественного. Но прежде всё же оставимся немного на благотворительных делах черниговских евреев, и ещё чуть-чуть – на интересной хронике.

В информации об общем собрании О-ва вспомоществования бедным евреям, которое состоялось в квартире (что примечательно) врача Л.Б. Эрлихмана 22 июля 1907 г., между прочими, обсуждался и вопрос о восстановлении функций существовавшего в прошлом комитета для оказания помощи беднякам: «Цель комитета – объединение деятельности всех местных благотворительных учреждений и руководительные начала в деле помощи деньгами и поиском работы». (№217).

«Еврейские дела»: «Выборы уполномоченных по заведению благотворительными учреждениями привлекли до 500 человек. Такой интерес несколько не удивителен, если представить роль этих учреждений в жизни бедствующей части еврейского населения. Общинное начало учреждений многим даёт право на получение материальной поддержки, почему в интересах дела по избранию уполномоченных явилось такое количество лиц...» (№264)

«Еврейское общество»: «Вчера, 7 ноября, в зале городской управы, под председательством городского головы, состоялось заседание уполномоченных по оказанию пособия неимущим евреям. Комиссия постановила отпустить из суммы общества 60 р. для пособия нуждающимся новобранцам. Кроме этой суммы в распоряжении принятых на службу евреев имеется сумма добровольных пожертвований около 400 р. И ожидается ассигнование от местного мещанского общества». (№295)

И ещё немного интересного из раздела «Хроника».

«К дороговизне хлеба»: «Ввиду наступившей дороговиз-

ны съестных продуктов, еврейское общество ассигновало 2000 руб. для выдачи беднейшим жителям на покупку хлеба. Сумму эту предположено израсходовать до праздника Пасхи». (№85)

«Приём новобранцев»: «27 ноября закончился приём новобранцев по 2 призывному участку (от города и 2 волостей), начатый 30 октября.

Всего явилось 534; из них принято 238 чел.

Евреев явилось 40, из них 2 первой льготы, недобрано 2 чел.

Зачислены в ратники ополчения первого разряда 182 чел. И второго 42 чел.

Во время призыва никаких инцидентов и беспорядков не было». (№298)

«Кражи»: «Мещанин г. Чернигова Израиль Френкель заявил в 1-ю полицейскую часть о краже у него 6 августа на базаре ломового выезда с лошадьё. Принятыми полицией мерами задержана крестьянка с. Белоуса Акулина Скрипкина, намеревавшаяся продать украденный выезд с лошадьё некоему Мейеру Майорчику на Бобровице». (№226)

Однако и черниговские евреи бывали не в ладах с законом...

«Кража»: «О.Г. Слепоногов, проживающий по Шоссейной ул. в доме Христодуло, заявил в 1-ю полицейскую часть, что 13 марта вечером из окна магазина его похищена каким-то неизвестным молодым евреем стоявшая там обувь. Принятыми чинами 1-й полицейской части мерами задержан мещанин Симха Оронов с уворованной обувью». (№110)

«Тайная продажа водки»: «В ночь на 31 октября чинами городской полиции в колбасной лавке мещанина Шевеля Френкеля и в фруктовом магазине мещанки Ханы Виленчик, по Богоявленской ул. д. Марьямовой, обнаружена тайная продажа водки. Отобранная водка, на сумму 20 р., сдана на хранение и виновные привлечены к ответственности» (№289)

«Игорный притон»: «В ночь на 4 ноября чинами городской полиции в квартире мещанина Нохима Эммануила по Пятницкой ул. д. Весёлого, обнаружен игорный притон. Во время появления полиции, бывшие там игроки пытались скрыться. Девять игроков и содержатель квартиры привлечены к ответственности». (№294)

Как говорится в известной басне Крылова «Слон на воеводстве»: «В семье не без урода»... Хотя стоит заметить, что в часто мелькающей рубрике газеты «Черниговское Слово» **«Разбойное нападение»** еврейские фамилии встречаются исключительно как фамилии пострадавших.

Закончим знакомство с рубрикой «Хроника» сообщением, которое говорит о том, как глубоко и основательно была организована жизнь евреев Чернигова и как они отстаивали свои права даже в самых неожиданных ситуациях.

«Ходатайство евреев-торговцев»: «9 июля в 3-й молитвенной школе, по Пятницкой улице, состоялось собрание торговцев евреев для обсуждения вопросов относительно возбуждения ходатайства об отмене утверждённых обязательных постановлений о воскресном отдыхе. Вопрос сводится к тому, чтобы евреям, как не торгующим по субботам, было разрешено производить торговлю по воскресеньям, хотя бы русские торговцы и не производили в эти дни торговли. В собрании участвовало до 200 человек торговцев. После обсуждения вопроса, как нам сообщают, принято поручить пом. прис. пов. А.И. Турину возбудить соответствующее ходатайство, причём выдать ему на поездку в С.-Петербург 300 руб. денег, каковую сумму разложить на торговцев, с расчётом – на мелких торговцев по 1 руб., на крупных по 3 руб. Произвести сбор поручено З.М. Моносзону и Г.П. Малисову. Какой результат примет это ходатайство, поживём – увидим, но нас удивляет то обстоятельство, что о введении воскресного и праздничного отдыха ещё так недавно говорили именно евреи». (№204)

А выборы общественного раввина Чернигова состоялись 20 мая 1907 года в зале городской думы под председательством

исполнявшего обязанности городского головы В.И. Харченко. В собрание явилось 77 человек уполномоченных от молитвенных домов. Перед началом выборов были прочитаны положения закона, а затем был обсуждён вопрос о назначении содержания раввину. Закрытым голосованием жалование раввину было назначено 900 р. в год. Баллотировалось в раввины 10 человек, из которых наибольшее количество голосов получили: И.З. Шнеерсон (54), Ш.М. Вышеград (51), и д-р А.Х. Сегал – 43 голоса. (№164)

Таким образом, в должности общественного раввина был утверждён Городнянский общественный раввин И.З. Шнеерсон.

А 13 сентября в том же зале городской думы под председательством члена управы В.В. Нероды состоялось заседание уполномоченных от еврейских молитвенных домов для заключения договора с избранным и губернским начальством утверждённым общественным раввином И.З. Шнеерсоном. В заседании участвовало 55 уполномоченных. Договор заключён на следующих условиях: «Еврейские молитвенные дома обязаны внести в кассу городской управы по степени их доходности 1350 руб. для уплаты ежегодного жалования на трёхлетие 1907–1909 г.г.; плата за требы должна взиматься по следующей таксе: за обрезание 20 коп., за брачное свидетельство и развод по 1 рублю и за метрику 50 коп.» (№255).

Думаю, на этом можно закончить обзор еврейской жизни и жизни евреев Чернигова начала XX века. Скажу только, что уже много лет, особенно в начале века XXI-го, ко мне как председателю Черниговской еврейской общины с разных городов и стран с уже порядком надоевшим постоянством поступают запросы о подтверждении еврейства. И в поиске таких сведений мне помогают хранящиеся в Государственном архиве Черниговской области книги записи рождений и бракосочетаний евреев, вести которые также входило в обязанности казённых раввинов.

**Єврейське жіноче товариство допомоги бідним
у Чернігові: благодійність у роки
Першої світової війни
(за матеріалами «Черниговской земской недели»
за 1915 р.)**

Минуло понад сторіччя з часу однієї з найбільших катастроф людства – Першої світової війни, у жорна якої потрапили й українські терени. Галичина, Волинь й частково Центральна Україна перетворилися на один з основних театрів бойових дій між Австро-Угорщиною і Російською імперією [7, с. 88]. У селах українських губерній з 1914 по 1917 рр. було мобілізовано майже 2,8 млн. осіб. У відсотковому відношенні військовослужбовці-українці переважали навіть росіян. У 1915 р. на тисячу кожної національності в царській армії перебувало росіян – 4, білорусів – 5, українців – 8, німців – 10, євреїв – 11, поляків – 12. При цьому, якщо німці, євреї та поляки вважалися «потенційно небезпечними» і зазнавали певних утисків, то українці прирівнювалися до росіян [3, с. 38].

Чернігівська губернія також не лишилася осторонь. Йдеться, насамперед, про кілька хвиль мобілізації, в результаті яких упродовж усієї війни 280 тис. чоловіків поповнили лави царської армії [6, с. 165]. Населення губернії виконувало обов'язкові загальнодержавні повинності, зумовлені воєнним станом, несучи при цьому значні економічні збитки, турбувалося про біженців, евакуйованих із прикордонних районів та багато іншого. Означені аспекти повсякденного буття висвітлювалися у наукових розвідках, присвячених українським землям у той період [2–4, 6–7, 18]. Мета ж нашої студії полягає у тому, аби на прикладі єврейського жіночого товариства допомоги бідним показати участь чернігівської громади у здо-

ланні негативних проявів війни, полегшенні становища родин мобілізованих на фронт воїнів, біженців.

Даний аспект ще не був спеціальним предметом вивчення, задля його дослідження ми скористалися матеріалами, опублікованими на сторінках «Черниговской земской недели» за 1915 р. Зауважимо, що це щотижнева газета Чернігівського губернського земства, яка виходила протягом 1913–1917 рр. Додатками до неї слугували періодичні видання «Земский сборник Черниговской губернии» та «Известия о ценах на хлеб и другие сельскохозяйственные продукты». В останній рік видавництва, 1917 р., «Черниговская земская неделя» друкувалася під назвою «Черниговская земская газета» [8, с. 934, 935].

Рубрикація часопису була доволі широкою. На його шпальтах оприлюднювалися нові закони та розпорядження чинного уряду, розміщувалися відомості про діяльність органів земського й міського самоврядування Російської імперії загалом і Чернігівської губернії, зокрема, своєрідні хроніки подій у межах країни та за кордоном, цікаві дані з історії Чернігово-Сіверщини, бібліографія, довідкова інформація, відповіді на злободенні запити пересічних громадян, поштова скринька, різноманітні оголошення, у тому числі рекламування продукції торгово-промислових закладів Чернігова.

Отож, спираючись на газетну інформацію та наукові розвідки, можемо стверджувати, що у липні 1914 р., після імператорського оголошення часткової, а потім і загальної мобілізації, у Чернігові розпочався призов до діючої армії й ополчення [2, с. 57]. 22 липня відбувся парад військ місцевого гарнізону і патріотична хода. Передувало цьому святкове богослужіння за перемогу російської зброї, проведене протоієреєм О. Шестеріковим у кафедральному соборі [6, с. 165]. У серпні 1914 р. у губернському центрі запровадили воєнний стан відповідно до наказу головнокомандувача Київського військового округу генерал-ад'ютанта Миколи Іванова [6, с. 164]. Утім, усе це,

як, власне, і сам факт війни, не викликало тривоги серед чернігівців. Навпаки, запевняє А. Подвербний, містян охопило патріотичне піднесення, виражене в урочистих процесіях на підтримку маніфесту Миколи II про початок війни з Німеччиною, зборах різноманітних товариств із метою декларування вірнопідданської позиції, надсиланні від імені пересічних жителів Чернігова схвальних листів і телеграм, адресованих імператорській родині тощо [6, с. 165]. Подібна картина спостерігалася у більшості міст імперії. Так, О. Вільшанська, дослідивши повсякденне життя України у роки Першої світової війни, дійшла висновку про надзвичайну згуртованість тогочасного суспільства без огляду на соціальну чи національну приналежність та, навіть, політичні уподобання. Несподівано цілковиту лояльність до уряду виявила значна частина інтелігенції. Записатися до армії добровільно стало справою честі [2, с. 57]. «Українці..., – зауважив В. Волковинський, – були налаштовані войовничо щодо Німеччини та Австро-Угорщини і мріяли лише про перемогу» [3, с. 40]. Проте згодом патріотична ейфорія поволі спадатиме, уповні очевидним ставатиме зтяжний характер збройного протистояння двох суперблоків на європейському просторі. Місцева громада муситиме звалити собі на плечі весь тягар проблем воєнного часу...

Поміж різноманітних товариств Чернігова, громадських організацій, інституцій муніципальної влади виокремлювалося єврейське жіноче товариство допомоги бідним. Головним вектором його роботи було надання допомоги малозабезпеченим родинам губерньського центра. Однак, війна внесла свої корективи, й товариство спрямувало свої зусилля на інші, актуальніші для того періоду, цілі.

«У 1914 р., – вказувалося у звіті товариства, – особливо з моменту оголошення війни, діяльність була вкрай інтенсивною. Як й інші громадсько-благодійні організації, товариство повинно було хутко відгукнутися своєю посиленою допомогою не лише на потреби постійно субсидійованих хворих, але,

головним чином, на потреби сімей, мобілізованих на фронт із запасу та поранених воїнів» [11, с. 8]. Відтак, можемо виділити кілька напрямів у роботі, й одним із них було збирання поношеного одягу і взуття та передання його збіднілим сім'ям мобілізованих на фронт. Справа просувалася вдало, упродовж короткого часу вдалося допомогти 100 родинам, які отримали 1,5 тис. одиниць одягу, 35 пар взуття, 150 аршин бумазеї (тепла, м'яка тканина, вироблена саржевим переплетінням, має односторонній рідкий начіс з лицевої або зворотної сторони; використовується переважно для пошиття сорочок, іноді – суконь та халатів [1]) [11, с. 8]. Зауважимо, що жіноцтво товариства по-господарськи ставилося буквально до кожної пожертвованої речі. Якщо вона виявлялася непридатною для подальшого вжитку, то її продавали на сировину, а виручені гроші передавали потребуючим.

Постійна турбота про сім'ї мобілізованих виявлялася і в тому, що їм кожного місяця видавалася грошова допомога та продуктові пакети. Як правило, фасували м'ясо, цукор, чай, інші щоденно важливі харчі. Так, протягом 1914 р. продовольство отримали 89 чернігівських родин, у тому числі м'яса – 173 пуди (пуд – 16,38 кг.), 19 фунтів (фунт – 0,409 кг.), цукру – 45 пудів, 39 фунтів, чаю – 1 пуд, 32 фунти. Окрім цього, готівкою, замість продовольчих пакетів, асигнували 47 руб. для 10 сімей [там само].

Зауважимо, що продуктові пакети були доречними, враховуючи дорожчання харчів в умовах економічного колапсу. Так, 1915 р. пуд житнього борошна коштував 1 руб. 27 коп., фунт чорного хліба – 3,5 коп., напівбілого – 4 коп., білого – 5 коп. [9, с. 3], м'яса першого ґатунку – 16 коп., другого – 14 коп., третього – 10 коп. [12, с. 5]. Через рік (1916 р.) за пуд житнього борошна вже брали 2 руб. 45 коп., фунт білого хліба першого ґатунку – 16 коп., другого ґатунку – 13 коп. [17, с. 3], сала – 80 коп. – 1 руб. 20 коп., масла – 1 руб. 30 коп. – 1 руб. 40 коп., риби – 60-80 коп., десяток яєць – 50-60 коп., помідорів – 30-

40 коп., сотню огірків – 80 коп. – 1 руб., пуд картоплі – 1 руб. 10 коп. – 1 руб. 20 коп., курчат – 80 коп. – 1 руб. 50 коп., курей – 2–3 руб. [16, с. 4]. Стрімке зростання цін зумовлювалося, у першу чергу, дорожчанням гужової доставки із залізничних станцій до місця призначення (відсутність робочих рук і коней), підвищенням акцизу на певні категорії товарів, заробітної плати, призупиненням виробництва у багатьох центрах західного краю, відсутністю імпорту і, звісно ж, пріоритетністю забезпечення потреб армії [14, с. 9].

Незважаючи на воєнне лихоліття, жінки товариства, будучи матерями, як ніхто розуміли потребу не позбавляти дітей дитинства, особливо коли йшлося про родини мобілізованих на фронт. Через те під час єврейських релігійних свят були влаштовані розважальні заходи для дітвори. Задля того запросили їх зі своїми мамами до приміщення кінематографа «Міраж», підготували різноманітні забави, роздали пакунки із солодощами й подарунками [11, с. 8].

Іншим напрямом роботи товариства у роки війни став збір білизни для поранених воїнів. Варто наголосити, що чернігівці також швидко відгукувалися на такий заклик, і жінкам вдалося за короткий проміжок часу отримати 3 тис. предметів білизни. Частина з них передали для потреб Червоного Хреста, а решту – земсько-міському лазарету. Містяни, які прагнули допомогти, але не мали на той момент необхідних речей, жертвували гроші. На них купували тканину й виготовляли потрібний одяг. Так, на 161 руб. 02 коп. благодійницьких коштів пошили теплі сорочки та халати для поранених [там само].

З огляду на розгортання збройного конфлікту усвідомлювалася необхідність збільшення постачання білизни й одягу для армії. Тому було вирішено вдатися до самостійного пошиття одягу. Відповідно, у приміщенні Чернігівського ремісничого училища облаштували майстерню, в якій безпосередньо жінки товариства та запрошені швачки стали до роботи. Тканини

не тільки купували, але й отримували в якості меценатської допомоги. Зокрема, надходили пожертви від попечительки Червоного Хреста пані Стерлігової, дружини тодішнього чернігівського губернатора, статського радника Іллі Івановича.

Турбота про поранених виявлялася не лише у матеріальних речах: адже, як справедливо вважали жінки товариства, «не хлібом єдиним» живе людина. На одному із зібрань було поставлено оголосити серед чернігівців збір художньої літератури. Проблем із тим також не виникло. Через деякий час містяни принесли 20 пудів книг (327,6 кг.), які транспортували до московських військових шпиталів, де лікувалися пораненні солдати та офіцери [там само].

Війна поставили на порядок денний ще один вектор щоденної роботи товариства – допомога біженцям, про яких рясніли повідомлення на сторінках «Черниговской земской недели» з перших днів їхньої появи у губернському центрі. Примітно, що пересічні мешканці щиро переймалися долею біженців, усвідомлюючи громадський обов'язок надати посильну допомогу. Дозволимо собі процитувати уривок зі статті. «Теренами Чернігівської губернії, – написав невідомий автор, – нескінченними потоками йдуть переселенці з Ровенської, Варшавської, Люблінської і Холминської губерній. Широкі й густі потоки нещасних людей, які лишають своє віками насиджене місце і трудовими грошима нажитий статок, спалюючи його до тла, в ім'я вищих державних інтересів, – це одне з найбільш болючих місць теперішньої війни, і до лікування його повинні вживатися масштабні, а головне термінові заходи. Ось тому, крім загальної турботи держави про біженців, до останніх повинна бути проявлена й участь усього російського суспільства: жителі губерній, котрі, на своє щастя, виявилися поза палаючим диханням війни, повинні надати нещасним біженцям найширшу допомогу і найбільш сердечний прийом... Наша губернія розмістила вже 25 тис. виселенців, не рахуючи великої кількості незареєстрованих» [13, с. 14].

Безумовно, жінки товариства не могли лишитися осторонь бідувань переселенців. Вони усіляко намагалися полегшити їхнє тимчасове або постійне перебування у Чернігові. Зокрема, організовували розселення, забезпечували речами першої необхідності, продуктами харчування, вирішували проблеми, що з'являлися у разі подальшої міграції углиб імперії. Причому, протягом першого року війни допомогли продуктами харчування 96 біженцям, придбавши для них 8 041 стакан молока, 10 086 яєць, 569 фунтів м'яса, 139,5 фунтів масла, 20 голів птиці, 7 булочок і ще пляшку вина. Понад те, на дорогу асигнували 20 руб. 05 коп. [11, с. 8].

Особливо старалися допомогти біженцям-євреям. Так, 1 червня 1915 р. до Чернігова прибули 589 осіб із Курляндської губернії. Їх розселили у єврейських школах і молитовних будинках міста, чимало з них знайшли тимчасове помешкання у родинях місцевої єврейської громади. Товариство потурбувалося про необхідні речі та прохарчування [10, с. 24].

Доцільно зауважити, що з 1915 р. рух єврейського населення був досить активним. Ще у перші тижні війни іудеїв виселили з прикордонних містечок Радомської, Ломжицької і Люблінської губерній, а до початку зими 1914 р. майже половина єврейства із вказаних місць мусила мігрувати у тил. Відступ російської армії також спричинив масове примусове виселення, зокрема, протягом квітня-травня 1915 р. із прифронтових районів Ровенської, Курляндської, Сувальської і Гродненської губерній. Спочатку людей вивозили на терени Лівобережної України та східні райони білоруських земель. «Потім, – твердить А. Морозова, – біженці заповнили цей регіон Російської імперії, зумовивши напружену політичну та економічну ситуацію» [5, с. 55, 56]. З огляду на це, міністр внутрішніх справ М. Щербатов підписав 4 серпня 1915 р. дозвіл євреям проживати у міських поселеннях поза межею смуги осілості, окрім столиць і теренів, підпорядкованих міністерствам імператорського двору та військового. Власне, даним розпорядженням

врешті ліквідували принизливу межу осілости єврейської спільноти [5, с. 57].

Попри нові напрями роботи, актуалізовані війною, єврейське жіноче товариство допомоги бідним у Чернігові не полишало й свої традиційні зобов'язання. Продовжувало надавати поміч малозабезпеченим містянам, особливо якщо вони потребували медичного втручання. Коштом товариства оплачувалися візити лікарів до хворих й рецепти на придбання ліків. Скажімо, упродовж 1914 р. оплатили рецепти 366 хворим на суму 211 руб. 13 коп., придбали 39 різноманітних одиниць медичних препаратів.

Усвідомлюючи важливість якісного харчування на період хвороби, товариство постачало продукти. Зазвичай, до набору входили калорійна їжа: молоко, яйця, м'ясо [11, с. 8].

Таким чином, невеликий пласт нарративу зі сторінок «Черниговской земской недели» дозволяє стверджувати, що єврейське жіноче товариство допомоги бідним у Чернігові попри своє функціональне призначення окреслило у щоденній роботі нові, злободенні в умовах Першої світової війни, напрями роботи. У першу чергу під опіку потрапили родини мобілізованих на фронт. Для них організовували збір одягу й взуття серед містян, забезпечували продуктами харчування; влаштовували свята для дітлахів. Збирали та самостійно шили білизну й одяг для поранених бійців, передаючи у шпиталі муніципальні та Червоного Хреста. Намагалися полегшити становище біженців, які наводнювали Чернігів як одну із зупинок по шляху міграції углиб імперії. Їх тимчасово облаштовували, постачали необхідні речі, продовольство, споряджали у подальшу дорогу. Деталізація усіх напрямів діяльності товариства потребує поглибленого вивчення, але навіть означені складові вказують на значиму роль громади, меценатство й волонтерство окремих осіб та організацій під час війн, коли держава зачасти виявляється неспроможною вирішувати нагальні проблеми військового й цивільного характеру.

1. Бавовняні сорочкові та платтяні тканини – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: subject.com.ua/technology/clothing/118.html

2. Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56–71.

3. Волковинський В. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни / В. Волковинський. – Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 38–56.

4. Качмала В. Наростання загальної кризи на Лівобережній Україні в роки Першої світової війни / В. Качмала // Краєзнавство: Науковий журнал. – К., 2011. – № 4. – С. 238–245.

5. Морозова А. Єврейське населення Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. / А. Морозова. – К., 2009. – 300 с.

6. Подвербний А. Громадське життя Чернігова на початку I Світової війни (за матеріалами преси) / А. Подвербний // Сіверянський літопис. – 2012. – № 5–6. – С. 164–173.

7. Реєнт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти / О. Реєнт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://histans.com/JournALL/pro/16/1/19.pdf>

8. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / за ред. А. Кудрицького. – К., 1990. – 1005 с.

9. Черниговская земская неделя (далі – ЧЗН). – 1915. – 21.

10. ЧЗН. – 1915. – № 24.

11. ЧЗН. – 1915. – № 25.

12. ЧЗН. – 1915. – № 27.

13. ЧЗН. – 1915. – № 35.

14. ЧЗН. – 1915. – № 50.

15. ЧЗН. – 1916. – № 34.

16. ЧЗН. – 1916. – № 35.

17. ЧЗН. – 1916. – № 36.

18. Шевченко В. Проблема біженців на Чернігівщині в роки Першої світової війни / В. Шевченко // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – 1999. – Вип. 4. – С. 54–57.

Листи Михайла Белкінда до Іллі Шрага як історичне джерело

Звернення до подій 100-річної давнини – історії Української революції 1917–1921 рр. – це прекрасна можливість суттєво розширити коло осіб, що бодай на регіональному рівні брали активну участь у революційних діях. Особливо важливим видається завдання повернути до пантеону минулого постаті не першого плану. Крім проблеми «залюднення» історичної ниви, ми прагнули подолати деякі, на жаль, поширені стереотипи щодо ролі євреїв в Українській революції.

Одним з хай скромних, але цікавих учасників складного й вкрай суперечливого процесу революційних перетворень був Михайло Миколайович Белкінд (трапляється й написання прізвища як «Белкінд»). На жаль, дати його народження й смерті невідомі, як і місце народження та смерті. Маємо наразі в нашому розпорядженні записи метричних книг Чернігівської консисторії про хрещення дітей М. Белкінда і його дружини Ганни Трохимівни, деякі документальні дані про чернігівське оточення родини Коцюбинських. З останнього масиву варто виокремити інформацію, подану С. Захаркіним як коментарі до збірки листів М. Коцюбинського до О. Аплаксіної [1, с. 460, 550, 553]. У цьому ж виданні містяться дані про дружину героя нашого повідомлення [1, с. 234, 240, 296, 311, 338, 352, 460] та групові фото співробітників оцінно-статистичного бюро, на яких зафіксоване й подружжя Белкіндів [1, іл. 7–8]. Судячи зі світлин, зроблених у Чернігові у 1906 р., це була напрочуд красива пара.

Серед сучасних українських гуманітаріїв Степан Захаркін користується заслуженим авторитетом ретельного до педантизму текстолога й вишукувача та знавця різних мало-, а то й

зовсім невідомих фактів. На цій підставі вважаємо, що його даним можна довіряти. У вищеназваній книзі зазначено, що М. Белкінд був за фахом фельдшером, ймовірно, у молодості – актором якоїсь з українських труп (можливо, й аматорського театру), на сцені виступав під псевдонімом Кейданський, згодом став працівником оцінно-статистичного бюро Чернігівського земства, чи працював він за спеціальністю – невідомо [1, с. 582].

Коханою М. Белкінда, як можна припустити, а потім і дружиною стала Ганна Трохимівна Андрієвська – донька священика с. Рожнівка Борзенського повіту. Наразі не знаємо дат її народження й смерті, хоча можна припустити, що народилася вона у 1870–1871 рр. Відомо, що в 90-х рр. ХІХ ст. жінка працювала у книжковому складі Чернігівського губернського земства. На цей відтинок часу припадають її листи до Б. Грінченка (17 епістол у фондах Інституту Рукопису НБУВ та 1 лист до М. Грінченка) – всі не оприлюднені. З листів постає романтична й закохана в театр і свою рідну Рожнівку молода жінка. Вона розповідає адресатові, як готується до показу п'єси у селі, де народилася й зростала. У відомій праці Б. Грінченка «Народні спектаклі» є чимало згадок про українські вистави, в яких брала участь і Г. Андрієвська. Автор висловлює їй подяку за отриману інформацію. До речі, ще одним аматором українського театру, у даному випадку у Седневі, стала падчірка І. Шрага – Раїса Віхман [2, с. 28]. Детально розповідаючи Б. Грінченку, як чернігівські аматори готували спектакль «Гласний» у Рожнівці, поставлений у 1897 р., на другий день різдв'яних свят, Г. Андрієвська повідомила, що з Чернігова приїхало четверо самодіяльних акторів: вона, дві її співробітниці й «один чернігівець, молодий чоловік, що мав грати роль Цуркіна» [2, с. 48]. Можливо, це й був М. Белкінд. У листах до Б. Грінченка часто згадується й рідне село авторки: «А Рожнівки я ні на що не проміняю, бо там мені *друг* кожен кущик, кожне дере-

во в саду; вони усе, усе про мене знають!»[3]. Наприкінці 90-х рр. ХІХ ст. жінка переживала якусь особисту драму: жила з сином Михайлом – «Мишеліком», страждала від гнітючого почуття самотності, викликаного прохолодними стосунками з рідними та, ймовірно, з коханою людиною [4]. Можна припустити, що причиною її пригнобленого настрою був розрив або й просто сварка з М. Белкіндом. Зрештою вони одружилися. У 1903 р. народився й був охрещений у Вознесенській церкві їхній син Роман. Новонародженого записали сином міщанина м. Чернігова Михайла Миколайовича Белкінда та його законної дружини Ганни Трохимівни [5].

У 1910 р. у подружжя народилася донька Лідія, яку хрестили в цій же церкві [6].

Белкінди жили вельми скромно. Ольга Пустосміхова в листі до Ірини Коцюбинської від 16 лютого 1961 р. повідомляла про це подружжя: обидва обліковці статбюро, «нічим значним не виділялися, але жили спільним життям колектива. Були обтяжені великою родиною і потерпали від матеріальних нестатків. Подальшої долі не знаю» [1, с. 296].

Проте ці люди, хоча й не перебували на перших ролях, але брали активну участь в українському житті Чернігівщини. На початку ХХ ст. М. Белкінд обирався до ради Чернігівського музично-драматичного гуртка [7, с. 42]. Г. Андрієвська-Кейданська входила до складу Чернігівської «Громади», що й не дивно, адже її старший брат Василь Андрієвський був одним із фундаторів організації [8, с. 463]. Хоча у широковідомих спогадах М. Грінченко й А. Верзілова прізвище М. Белкінда не згадується, але можна припустити, що він теж брав участь у громадівській діяльності. У 1906 р. подружжя Белкіндів підписали петицію Чернігівської громади до Ради професорів Новоросійського університету з проханням запровадити до навчання українську мову та історію. Публікатор документу ідентифікував також імена Василя й Ольги Андрієвських [9, с. 48–49]. Із заснуванням у Чернігові

«Просвіти» Белкінди й Андрієвські стали членами цього легального товариства. Їхні прізвища зафіксовані у списку, вміщеному у «Справозданні» [10, с. 31].

Як відомо, досить швидко «Просвіта» стала кісткою в горлі як місцевій владі, так і чорносотенцям. Останніх найбільше розлютило те, що в списку членів товариства знаходилися люди з не «руськими» прізвищами. У вересні 1908 р., після арешту нібито за зберігання нелегальної літератури бібліотекаря Чернігівської «Просвіти» Іллі Гладкого, в газеті «Києвлянин» було вміщено наклепницький допис анонімного кореспондента. Члени товариства характеризувалися як суміш «украинофильствующих сепаратистов с кучкою революционно настроенных еврейчиков». У самій «Просвіті», на думку стукача, «допускалася к чтению всякая белиберда, лишь бы она носила характер политики». Автор цього пасквілю, вірний антисемітському світогляду, корінь «зла» вбачав у євреях, і не посоромився назвати конкретні прізвища, що викликали в ньому підозри: Шраг, Віхман, Белкінд та ін. [1, с. 460]. Ну, то й що? Дійсно, членами «Просвіти» були записані подружжя Ілля та Єлизавета Шраги, діти Єлизавети Ісааківни від першого шлюбу – Лев та його дружина Марія Віхман, донька Раїса Віхман, Михайло та Ганна Белкінди. Це були змішані, якщо дивитися з національної сторони, подружжя. Але ж в пари їх об'єднувало не «національне питання», а зовсім інші речі, сподіваємося, щирі почуття, а от в товариство вони згуртувалися задля розвитку й пропаганди української культури.

Людиною з виразними українськими переконаннями постає з відомих нам документів М. Белкінд. До кінця життя М. Коцюбинського він підтримував з ним дружні стосунки, зокрема, й навідував у київській лікарні тяжко хворого письменника [11, с. 328]. У фондах Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М. Коцюбинського зберігаються 2 листи М. Белкінда до І. Шрага (квітень – травень

1917 р.). Це своєрідний звіт визнаному керівникові українського руху на Чернігівщині про пропагандистську діяльність автора на селі [12; 13].

Дане повідомлення, наскільки ми знаємо, – перше оприлюднення листів М. Белкінда й водночас спроба зібрати до купи доступні матеріали й проаналізувати їх з метою створення бодай ескізу симпатичної постаті доби Української революції. Дослідженню життєвого шляху членів родини Андрієвських уже присвячено дві розвідки [14; 15].

З вищезгаданих листів М. Белкінда до І. Шрага випливає, що в 1917 р. він активно включився в агітацію за автономію України серед чернігівських та полтавських селян. Листи друкуються без втручання в орфографію, граматику й стилістику джерел, подекуди виставлені розділові знаки відповідно до вимог сучасного правопису.

Високоповажний Ілля Людвіговичу!

8/IV-[19]17 [р.]

Через розлив путі я не мав змоги вернутися до дому, щоб Вам [скласти] справоздання про свою агітаційну поїздку, а через те роблю це в листі, хоч не знаю, коли Ви його одержите.

В Горбові була дуже численна аудиторія, до якої я почав промову коло 3-х годин дня, а зкінчив коло 12-и ночі. За цей час я зробив два невеликих перерива.

Найсамперед я провів параллель між революціями в Персії, Турції, Португалії, Албанії, Китаї і Росії. 2) Історія Російських царів (Романових), причому я найдовше зупинився на Александрі II і Миколі II і особливо детально я розібрав останнього. Після цього я зроблю перерив. 3) Історія України. Перерив. 4) Огляд того, що ми мали і чого можемо сподіватись. Установчі збори, і в зв'язку з цим автономно-федералістичний устрій Росії. Конечна потреба в автономії для України. На останньому питанні довелося дуже надовго зупинитися.

Потім був ряд питань, з якими люде зверталися до мене, на які треба було давати відповідь. Найцікавішими були питання про євреїв. Що таке – свобода? Що таке – громадянин?

Старшина Горбовський попросив мене поїхати в Виблі, і я поїхав на другий день. В Виблях аудиторія була ще більша.

Не знаю, чи задоволені мої слухачі, а я своїми аудиторіями дуже задоволений.

Горбовці послали 2-х делегатів на український конгрес в Києві.

Бажаю сили та здоров'я.

Ваш М.Белкінд.

Р. С. На цю подорож я витратив власних 7 рублів.

Пишу коротко, бо дуже мало часу.

Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М. М. Коцюбинського, фонди, інв. № А-4444.

Любий батьку друже й учителю!

8 V [19]17 [р.]

Насилу увірвав я вільну хвилину, щоб Вам написати пару слів. Через те, що вважаю Вас своїм учителем, бо завжди Ви були моїм ідеалом громадського діяча. Я хочу дати Вам маленьке справоздання в тому, що Ваш учень робить:

І раніше я приймав посильну участь в житті села, де я живу, але цілком з головою я пурнув в громадську роботу після приїзду з Чернігова.

По приїзді я застав волостний комітет вже заснованим, то ж в його конструкуванні я не міг приймати участі, але як громадянин з правом дорадчого голосу я виступав на засіданнях Комітету, а потім став проаналізовувати мітінги, де головним чином вів пропаганду автономії України. 18 квітня у нас відбулося грандіозне святкування 1^{го} травня. В цьому святі приймали участь оркестр і хор учнів художньої Гоголівської школи в Миргороді. Була панахіда по убієнним за волю, а потім молебень... Перед панахідою я пояснив людям,

за кого вони молитимуться. (Коротенька історія революційного руху в Росії), і щиро молимося дядьки, а особливо жінки. Процесія почалася від нашого шпиталю через все село до волости. Там під музику поставили над волостним будинком жовто-блакитний стяг. Коло волости були промови. З одним студентом – Христовим Миколою (Ваш Микола його знав) ми умовилися об'їздити села Миргородського повіту з агітаційною метою. В де-яких селах ми вже були. З учнями Гоголівської школи я виставив в Миргороді «Мартина Борулю» і заробив українському фондові сливе 300 рублів. Члени Кибинецького волостного комітету просили мене прибути до них на засідання 30 квітня і там обрали Головою Комітету, бо прежній голова вибраний в члени повітової земської управи.

Тепер у мене роботи стільки, що доби в 24 годин ніяк не вистачає. Я мріяв про те, щоби з 1^{го} травня поїхати в одинокі поїздом, але тепер про цю мрію і думати нема чого. Село темне, потребує працівників, а особливо живого слова, котрого прагне, як суха земля дощу. Треба закладати просвіти, і не просто закладати, а щоб вони розвинули широку діяльність.

Засідання Комітету, де люде цілком непривичні до громадського життя, всесловні сходи дуже великої волости, а помощи не маю, бо місцева інтеллігенція – учительки до того вже зкалічені прежніми циркулярами та «отношеннями», що в нових умовах вони не вміють вже обіходитися без пута. До речі, про учителів взагалі. Я був 1^{го} травня на з'їзді учителів та учительок в Миргороді провів з ними цілий день. Боже мій, світе мій, що то за народ! Мене аж острах бере, що ця некультурна публіка буде переводити до життя українізацію школи! Безперечно, єсть серед них і ідейні робітники, що не тільки за шкуру свою дбають, але ж так їх мало! Довелося і мені – грішному – трохи просвіщати цих «просвітителів». Учора відбулися у нас численні загальні збори Кубин-

ської [Так у оригіналі. – Т. Д.] *Просвіти, де ми прийняли з маленькими відмінами статут «Просвіти Миргородського відділу союзу Українських автономістів-федералістів».*

Ідеї про автономну Україну в федеративній Росії все більше та більше набирають сили. Ціми днями я зберу все-словний сход (або як тут називають «вселенський сход») для обговорювання автономії України в зв'язку з земельним питанням. Думаю, що на цей сход не прийдуть хіба тільки немовлята та хорі.

Прийдеться мати діло з 10–12 тисячами народу, і я певно запрошу для цієї мети кого-небудь з Миргорода собі в поміч.

Дуже хочеться багато ще дечого розповідати, але мої вільні хвилини вже зкінчені – треба бігти.

Цілую Вас кріпко. Моє привітання родині Вашій.

Ваш М. Белкінд.

Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М. М. Коцюбинського, фонди, інв. № А-4445.

Коментарі до цих двох листів першого етапу Української революції, який характеризується підвищеними сподіваннями на негайне розв'язання наболілих проблем, очікуванням якогось чуда: коли, як писала тогочасна харківська газета, «обличчя сміялись і всіх охопив хміль волі визволення» [Цит. за: 16, с. 6], – розпочнемо з того, як досконало володів М. Белкінд українською мовою. На користь його акторського минулого й безсумнівних артистичних здібностей свідчить і та обставина, що впродовж багатьох годин він зумів утримувати увагу селян, розтлумачуючи їм речі вкрай далекі від кола їхніх повсякденних інтересів. (Де ті Португалія й Албанія? Що їм до них?). Пропагандист ретельно готувався до виступів у Горбові й Виблях (тепер села Куликівського району). Очевидно, що він діяв у повній відповідності з тодішніми настановами керівництва українського національно-визвольного-

го руху й нової, революційної влади у губернському центрі. 6 березня 1917 р. у Чернігові було засновано Комітет представників громадських організацій, який очолив найавторитетніший у губернії діяч українського руху Ілля Шраг [17, с. 10]. Вельми прикметно, що селяни й лектор залишилися взаємно задоволені одне одним.

Стосовно другого листа, що був надісланий рівно через місяць з Полтавської губернії. Можна припустити, що М. Белкінд як фельдшер був мобілізований у зв'язку з Першою світовою війною і працював у шпиталі, розташованому у Миргородському повіті. Автор демонструє надзвичайно потужну громадсько-політичну активність. У своєму «справозданні» людині, яку вважає «моїм ідеалом громадського діяча», він показує практично всі форми масової роботи, що були притаманні українському рухові якраз тієї доби. У листі міститься інформація, що М. Белкінд був членом партії соціалістів-федералістів. Відчувається, що й Полтавщина йому не чужа...

На жаль, будь-якої інформації про долю М. Белкінда та його родини за радянських часів поки що виявити не пощастило.

Для нас цей скромний, але активний діяч залишиться яскравою й переконливою у своїх поглядах і діяльності постаттю Української революції 1917–1921 рр.

1. Коцюбинський М. Листи до Олександри Аплаксіної / М. Коцюбинський; Упоряд. В. Панченка; підгот. текстів А. Диви, С. Захаркіна, В. Панченка; ст. М. Коцюбинської. – К., 2008. – 640 с.: іл.

2. Гринченко Б. Народные спектакли / Б. Гринченко // Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – № 1 (январь). – С. 27–90.

3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, (далі – ІР НБУВ), ф. III, інв. № 35486.

4. 16. ІР НБУВ, ф. III, інв. № 35489.

5. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 1027, арк. 240 зв.

6. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 1424, арк. 225 зв.

7. Календарь Черниговской губернии на 1905 год. Адрес-календарь. – Чернигов, [1904]. – Отд. IV. – 251 с.

8. Грінченкова М. Чернігівська українська «Громада»: Спогади / М. Грінченко, А. Верзилов // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під. ред. М. Грушевського. – К., 1928. – С. 463–487.

9. Музичко О. І. Л. Шраг в історії співпраці Одеської та Чернігівської громад / О. Музичко // Шрагівські читання: Збірн. ст. і матеріалів / Відп. ред. О. Б. Коваленко. – Чернігів, 2014. – Вип. 3. – С. 41–51.

10. Sprawozdania Towarzystwa «Pросвіта» в Чернігові за 1907 р. – Чернігів, 1908. – 35 с.

11. Коцюбинський М. Я так поріднився з тобою: Листи до дружини / М. Коцюбинський; Упоряд.: О. Єрмоленко та ін. – К., 2007. – 392 с.

12. Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М. М. Коцюбинського (далі – ЧЛММК), фонди, інв. № А-4444.

13. ЧЛММК, фонди, інв. № А-4445.

14. Демченко Т. Василь Андрієвський: штрихи до біографії / Т. Демченко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – К., 2013. – Вип. 9. – С. 168–180.

15. Демченко Т. П. Брат і сестри Андрієвські: до історії родини з оточення М. Коцюбинського / Т. П. Демченко, // М. Коцюбинський: погляд з ХХІ століття: Збірн. матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Коцюбинського. – Чернігів, 2014. – С. 96–107.

16. Календар ювілейних дат Української революції 1917–1921 років на 2017 рік / Кучерук О. С., Бернадський Б. В., Якубець О. В.; за ред. Зайченко О. К. – К., 2017. – 43 с.

17. Черниговская земская газета. – 1917. – 9 марта (№ 20). – С. 10.

**Євсекція відділу агітації та пропаганди
Чернігівського окружного КП(б)У: рік 1925
(За матеріалами Державного архіву
Чернігівської області)**

У Державному архіві Чернігівської області зберігається фонд Чернігівського окружного комітету КП(б)У, матеріали якого містять документи єврейської секції відділу агітації та пропаганди. Їхню цінність важко переоцінити, оскільки вони допомагають реконструювати непросте життя єврейського населення в Чернігівському окрузі за доби реалізації державної політики «коренізації», яку у вітчизняній історіографії часто характеризують як своєрідний «національний ренесанс» і, водночас, як період агресивного наступу радянської влади на традиційний життєвий устрій єврейського народу.

Після квітневого XII з'їзду партії 1923 р., коли більшовики проголосили бажання і готовність залучити усі національності країни до «радянського будівництва і неупинного поступу до соціалізму», пообіцявши сприяти захисту їхніх інтересів у всіх сферах державного розвитку, постала нагальна потреба у створенні відповідних органів на місцях, які мали стати провідниками центральної лінії партії у національному питанні. Усі існуючі до того органи та установи, що опікувалися роботою серед нацменнаселення, не змогли повністю впоратися із поставленими завданнями. 19.03.1924 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про Відділ нацмен при НКВС», згідно з якою замість відділу нацмен створювалася комісія у справах національних меншин при ВУЦВК. 27 березня того ж року спеціальна нарада затвердила проект положення «Про комісію у справах національних меншин при ВУЦВК та її місцеві органи (бюро) при губернських та

окружних виконкомів» [10, с. 130, 140]. Місцевий апарат комісії формувався з губернських та окружних бюро нацмен, що створювалися при президіях відповідних виконкомів. При них могли запроваджувати посади уповноважених для роботи в районах компактного поселення національних меншин [8]. Протягом 1924 р. було організовано Головбюро євсекцій при ЦК КП(б)У та підпорядковану йому мережу євсекцій при губкомах, а згодом окружкомах КП(б)У, євсекції при ЦК ЛКСМУ та інститут інструкторів в округах, євсекції у профспілкових структурах та кооперативних об'єднаннях, Комітет по земельному облаштуванню єврейських трудящих – державний орган, який координував роботу різних відомств по переселенню євреїв на землю, та його місцеві філії – товариства (ТЗЕТ) [9]. Але цей процес проходив повільно, зі значними складнощами і перепонами. Для організації продуктивної роботи серед єврейського населення України знадобилося багато часу і зусиль, подекуди формування владної вертикалі по роботі серед нацменшин, зокрема і єврейської, тривало до 1927 р. [6, с. 50, 53].

В цьому контексті не була виключенням і Чернігівська губернія. Новостворена євсекція відділу агітації та пропаганди Чернігівського губкому фактично почала свою роботу тільки з серпня 1924 р. На губнаradі євсекції її голова т. Беленький констатував, що «до 1925 р. євробота в Чернігові регулярно не проводилась. Вона полягала у періодичній роботі по кампаніях... Зв'язок з округами та призначення зав. євсекціями почалося ще пізніше. До цього часу серйозного ставлення до євроботи у губкомі не помічається, а трапляються випадки абсолютного нерозуміння та зневажання роботи з боку декотрих наших відповідальних партпрацівників» [3, арк. 56]. Цілком очевидно, що жодного результату така робота не дала, про що йдеться у документі початку 1925 р. «З питання про роботу серед нацменшин»: «На Чернігівщині роботі серед нацменшин приділяється надто незначна увага. До цього

часу є округи, яким не виділили уповноважених з євроботи, або призначені товариші, незнайомі з побутовим життям даної нацменшини. Значну частину населення Чернігівщини складають євреї, які знаходяться компактними масами в окрешних містах та деяких районах, всього до 50 000 чол. дорослого населення. Трудящі маси знаходяться поза партійним впливом, серед них панує клерикально-сіоністська ідеологія. Існуючі євсекції також погано зрозуміли свої завдання та обов'язки, працюючи часто відірвано від Окрпарткомів» [2, арк. 7]. Такий незадовільний стан роботи зазвичай пояснювали просто: «Євробота нова, директив з центру практично немає» [3, арк. 58].

Проте маємо зазначити, що чернігівські партпрацівники вже на середину 1925 р. цілком усвідомили важливість вирішення питання про роботу серед єврейського населення з огляду на опрацьовану статистику по національному складу округів Чернігівщини, соціальну та ментальну специфіку місцевого єврейства та серйозне ставлення центральних органів влади до результатів такої роботи, що мало бути адекватно відзеркалено у регулярних звітах відповідальних партійних підрозділів та осіб. Євсекція Чернігівського округу, створена майже одночасно з губерньською, почала реальну роботу фактично з літа 1925 р. Очолив її голова губєвсекції т. Беленький, а після його від'їзду у серпні 1925 р. на постійне проживання до Одеси – т. Бітлер [3, арк. 67]. Після початку адміністративно-територіальної реформи з ліквідацією губерній усі функції по євроботі на Чернігівщині були перекладені на окружні євсекції, в тому числі і Чернігівського округу. Саме їм довелося підводити підсумки обстеження районів, міст, містечок, селищ та сіл, плануючи роботу серед єврейського населення.

Особлива увага була приділена єврейським містечкам, які на 1925 р. значною мірою занепали і потребували особливої державної турботи для їхнього оздоровлення та активізації економічної діяльності. Із цим завданням не вдалося впора-

тися губевсекції, яка навіть проголошувала своїм основним гаслом «Обличчям до містечка!» На своїй першій губнаradі 10.02.1925 р. голова Беленький відзначав, що це гасло так і «не виконане і обмежилося лише циркулярами» [3, арк. 56 зв.].

Згідно з «Положенням про інститут Уповноважених по євроботі у містечках та їх функції» для роботи серед євтрудящих у містечках та дрібних містах, де немає штатів для працівників євсекції, виділялися уповноважені по євроботі, які працювали «у порядку партнавантаження» при райкомах або партосередках, мали бути обов'язково членами чи кандидатами в партію або, на крайній випадок, членами ЛКСМУ. Їм призначалася зарплатня. Уповноважені повинні були проводити ідеологічну роботу єврейською мовою серед молоді, дітей, виробників, кустарів, у сільбудах, школах, серед жінок, вчителів. Також вони були зобов'язані проводити усі кампанії, організовувати гуртки, поширювати газети та літературу, «сприяти залученню євтрудящих у радянське життя та будівництво, громадські організації» [3, арк. 103].

Але в Чернігівському окрузі робота по призначенню уповноважених не була задовільною. У звіті євсекції агітпропу Чернігівського окружкому за серпень-вересень 1925 р. зазначалося: «Уповноважені по євроботі до останнього часу і в деяких місцях не відповідають своєму призначенню. У Березному та Острі немає євреїв-партійців, якщо є – то непристосовані до такої роботи. Вони не володіють єврейською мовою і так перевантажені роботою, що євроботі жодної уваги не приділяють. Уповноважені по євроботі були виділені лише тільки тому, що вони євреї, і кращих за них не виявилось. Вони їдуть: з Березного – до Київської партшколи, з Остра – до Чернігівської радпартшколи. Вдалося створити тільки у Сновську та Городні при Райпарткомах Комісії по євроботі, зокрема у Сновську виділене 1 штатне місце» [3, арк. 90].

До перепису населення 1926 р. не було точних даних про

національний склад округів, відповідно першочерговим завданням для місцевих нацменбюро та євсекцій було збирання інформації з цього питання. Необхідно було з'ясувати, яка реальна етнічна ситуація в округах, з ким доведеться працювати і наскільки потужними мають бути зусилля. Чернігівський округ мав населені пункти зі значною кількістю єврейського населення. У самому Чернігові з 37 300 ч. населення було 12 500 євреїв, що складало 34,2 %, в той час як українці складали 30,5 %, а росіяни – 33,2 %. Можна говорити про те, що євреї були національною більшістю, а не меншиною у губернському місті. У Сновську з 7 850 мешканців 3 450 були єврейської національності (44 %), у Городні з 6 100 ч. – 2 100 євр. (34 %), в Острі з 7 200 ч. – 1 900 євр. (27 %), у Березному з 9 850 ч. – 1 000 євр. (10 %), у Добрянці з 5 100 ч. – 500 євр. (10 %). Всього євреїв по Чернігівському округу (15 р-нів) нараховувалося 21 450 ч. (майже половина всіх євреїв губернії), що складало 4 % від загальної чисельності населення округу. В середньому по містах, де жила значна кількість євреїв, їхній відсоток складав не менше 25 % [3, арк. 1, 1 зв., 88, 92]. Проведений статистичний аналіз доводив, що робота серед євреїв є пріоритетною для всіх державних і партійних працівників, задіяних у нацменівській роботі по Чернігівському округу.

Соціальний склад євреїв округу також створював безліч проблем на шляху до залучення їх до радянського будівництва. Лише незначна частина євреїв Чернігівського округу займалася виробничою працею. Це представники єврейського пролетаріату – працівники заводів, фабрик та підприємств по наданню послуг, а також селяни, які працювали на землі до встановлення радянської влади або почали створювати сільськогосподарські комуни в ході переселенської кампанії середини 1920-х рр.

Єврейське ж населення, яке не займалося виробничою працею, умовно поділялося на дві категорії: торговці та люди

без певних занять. Євреї першої категорії «після громадянської війни, в умовах НЕПу, змогли пристосуватися і поки не думають, що буде через декілька років». Єврейське населення другої категорії «остаточно вибилосся з колії і не бачить іншого виходу зі свого теперішнього становища, крім того, щоб перейти до продуктивної праці, що не завжди можливо, оскільки кожна родина, яка бажає перейти до землеробства, повинна мати 300 руб. власних грошей. Поки що ця бідняцька частина населення проживає, хто як може. Багато з них отримують допомогу від родичів з Америки, дехто живе тим, що місцеві родичі їм дають, дехто розпродас свої останні речі, щоб зібрати потрібну суму і переселитися до іншого округу для обробки землі. Бувають випадки, коли деякі сім'ї, не маючи можливості тут жити, не можуть зібрати 300 руб. для переселення, рушають до Палестини на кошти сіоністської організації (випадки в Березному). Особливо важке становище молоді, що належить до цієї частини населення» [3, арк. 88 зв.].

Щодо євреїв, зайнятих у промисловому виробництві, партія мала чіткий план, який передбачав втягнення у цю галузь економіки якомога більше представників єврейської національності та встановлення над ними максимального економічного та ідеологічного контролю. Для цього єврейський пролетаріат був залучений до профспілкових організацій. Резолюція Всесоюзної наради Євсекцій РКП (б) по доповідях ЦБ євсекцій при ЦК РКП (б) від 4 квітня 1924 р. чітко задекларувала, що «основною базою [євроботи серед єврейських робітників – П. Л.] мають бути профспілки» [2, арк. 1 зв.].

Всього євреїв – членів профспілок в Чернігівському окрузі нараховувалось 2 250 ч., у Сновську – 255 ч., у Городні – 92 ч., в Острі – 50 ч., у Березному – 12 ч. В Чернігові кількість членів профспілок серед єврейських робітників складала 1 595 ч., а це було 24 % від усіх учасників профспілкового руху округу. Найбільша кількість євреїв була зафіксована у проф-

спілці «швейників» – 88 % та «кожевників» – 61 %, у транспортників та харчовиків – лише 35–36 %. Члени профспілок, сплачуючи членські внески, отримували пільги по комунальних платежах та медичному обслуговуванню [3, арк. 88, 92].

Не менш важливим завданням, поставленим перед євсекціями окружкомів, була робота по збільшенню кількості євреїв-землеробів. Очолило цю роботу в Чернігівському окрузі місцеве ТЗЕТ. За статутом товариство «мало на меті сприяти переходу трудящих євреїв СРСР на сільськогосподарську працю, а також зміцненню трудового землеробства серед них, не переслідуючи при цьому мети отримання прибутку для членів товариства» [2, арк. 9]. На початок літа 1925 р. було зареєстровано 170 членів місцевого ТЗЕТу. У Правлінні більшість членів були партійцями, але серед рядових членів – усі безпартійні. Їхня активність у звітних документах оцінювалася як слабка [3, арк. 69, 87 зв., 89, 92].

Євсекція, співпрацюючи із ТЗЕТом, займалася процесом переселення єврейських родин на виділені державою землі. Була проведена широка кампанія по залученню декласованої частини євнаселення до землеробства шляхом «спецвіздів окремих товаришів у райони», були організовані мітинги в Чернігові та на місцях, надруковані листівки єврейською мовою. Використовувалась також робота «ходаків» або «ходацька кампанія». Була проведена кампанія серед єврейського населення Чернігівського округу у зв'язку з єврейським Конгресом у Філадельфії «проти спроб сіоністів та єврейського духівництва в Америці зірвати переселенську роботу трудящих євреїв у СРСР». Влаштували 2 мітинги євнаселення (члени профспілок, Союзу кустарів та переселенці), на яких були прийняті звернення до Чернігівського земляцтва Америки про спроби сіоністів в Америці зірвати кампанію по збиранню грошей для переселенської роботи в СРСР. Ці звернення «були доручені товарищу-партійцю, підписані євреями з різних верств населення і були відправлені до Нью-

Йорку, у Філадельфію особам, що належали до Чернігівського земляцтва». Коли планували мітинг, то подбали, щоб було зібрано якомога більше підписів і щоб тексти двох звернень відрізнялися один від одного за формою та стилем. Хотіли також, щоб євреї особисто звернулися до родичів в Америці зі вказівкою підтримати євколонізацію в СРСР [3, арк. 87 зв., 92, 92 зв.].

Але реєстрація бажаючих переселитися йшла мляво. У 1924 р. зареєструвалося 272 родини, у 1925 р. – 102 родини (583 душі). З Чернігівського округу почали відселяти до Херсонського округу. В результаті за 1925 р. з єврейських родин Чернігова було створено товариства «Мережин», «Чемериський», «Червоний пахар» у Херсонському окрузі та «Нове життя» у Кривому Розі, а також «Бафрайт арбет» з переселенців з Березного та «Арбайт» з переселенців зі Сновську у Херсонському окрузі [4, арк. 128]. Проте більшість колоністів не мала сільськогосподарського досвіду і знань, належне навчання так і не було організоване, більшість переселенців не бажала працювати в полі чи стайні, а хотіла займатися звичними справами: кустарними промислами та торгівлею. Тому справи у новостворених товариствах та комунах одразу пішли погано. Побут був неналагодженим, не вистачало власних коштів для закупівлі машин, реманенту, насіння тощо [7, с. 87–93; 1, арк. 42 зв.–44]. Система кредитування не працювала належним чином. Чернігівський відділ ТЗЕТ намагався виправити ситуацію. Він отримав від Чернігівського відділення сільбанку позику у 2 000 руб., частина яких була розподілена серед деяких колективів «взаємоподібно». Одному колективу дали 300 руб. на обладнання кустарно-шкіряного виробництва у Херсоні, аби вони могли прожити до нового врожаю. Ще 300 руб. дали колективу, частина якого ще знаходилася на Чернігівщині і який брав 14 десятин землі в оренду для обробки власними силами. Намагалися поповнювати кошти ОЗЕТу шляхом влаштування вистав, підписних

листів тощо, проте цих зусиль виявилось недостатньо. Великою помилкою стало невдале комплектування колективів, без урахування майнової рівності між її членами. До того ж погодні умови виявилися несприятливими. В результаті перший врожай був вкрай поганим, і популярність переселення стрімко впала. Більша частина переселенців повернулася додому зимувати [3, арк. 89].

Аналізуючи причини дискредитації переселенської кампанії у 1925 р., партпрацівники вказували також на послаблення в контексті НЕПу адміністративного тиску на приватну торгівлю. Ця обставина сприяла тому, «щоб виникли ілюзії у більшій частині євнаселення про можливість уникнути переходу до виробничої праці та продовжувати свої колишні заняття». Це ілюструвалося наступними даними: «Якщо 4 місяці назад у Городні євоторговців, зареєстрованих у Ринкомі, нараховувалося 74, то на грудень їх було вже 97. Відповідно у Березному кількість збільшилася з 50 до 82 торговців» [3, арк. 92]. У серпні 1925 р. євсекція попереджала про небезпеку, що ТЗЕТ «або зовсім завмре, або потрапить до рук небажаного для них елемента» [3, арк. 69].

Набагато важче було контролювати єврейське населення, яке заробляло на хліб кустарними промислами. У Чернігівському окрузі організованих та неорганізованих кустарів-євреїв нараховувалося 1 100 ч. Щоб мати вплив на цю частину населення, було створено Союз кустарів та ремісників, мета якого за Резолюцією Всесоюзної наради Євсекцій РКП (б) по докладам ЦБ євсекцій при ЦК РКП (б) від 4 квітня 1924 р. була чітко визначена: «У містечках перетворити кустарів на опору Радянської влади» [2, арк. 2]. Підрозділи Союзу у Чернігівському окрузі існували в усіх пунктах і до липня 1925 р. об'єднали 105 ч. (55 євреїв та 50 українців і росіян). Головою Союзу до серпня 1925 р. був т. Беленький. «Союз створювався зі зменьки більш свідомих товаришів і виріс у Союз – 500 ч.». До осені 1925 р. Союз залучив 50–60 % усіх кустарів та ре-

місників округу: у Березному – 90 ч. (по липень 1925 р.), але фактично сплачували внески 30–40 ч. (декілька тисяч кустарів було не охоплено), 63 ч. – з них 49 євреїв (по жовтень 1925 р.); у Сновську – 112 ч. (76 євр.), у Городні – 78 ч. (48 євр.), в Острі – 60 ч. (43 євр.), у Добрянці – 40 ч. В середньому союзи на 70–75 % склалися з євреїв (дані до жовтня 1925 р.). Охоплені були в основному тільки міські та містечкові кустарі, характер виробництва яких був пристосований до обслуговування міст і містечок, виключення – 4–5 % ковалів, які обслуговували прилеглі села [3, арк. 61 зв., 87].

Усі члени Союзу були розбиті на цехи, при кожному цеху зформована Комісія. Була створена каса взаємодопомоги (КВД), яка надавала лікарську допомогу. Ідея КВД визріла у ремісничо-позико-ощадному т-ві, і вдалося зібрати 160 руб. Каса запросила кращих лікарів міста і «одразу стала популярною». Кошторис на травень-липень 1925 р. склав 696 руб. 50 коп. Розроблявся план створення аптеки та Фонду у розмірі 20 % надходжень до КВД для видачі без повернення позик та 5 % запасного капіталу. Внесок було визначено у 60 коп. [3, арк. 62, 87 зв.].

Союзом кустарів та ремісників надавалась юридична допомога, зокрема захист у суді. Проводилася «читка» єврейських газет та журналів, організовувались агітаційні збори серед кустарів та членів профспілок, мітинг єврейською, російською та українською мовами, у якому взяли участь біля 600 ч. При Союзі протягом 1925 р. було створено лікпункт (лікнеп), позико-ощадне т-во, газетний гурток, бібліотека, проводилася передплата на євгазети, випускалася власна стінгазета. Серед членів Союзу 100 ч. входили до громадської організації МОДР, 300 ч. – до «Друзів дітей». Була почата робота серед дружин кустарів: обрані делегатки, створено 2 політгуртки та гурток газетний. Союзу дали 20 міст у Губнарзасідателі, місця для 6 делегатів на губз'їзд. Проводились регулярні збори, присвячені питанням реорганізації Союзу,

1 травня, Болгарським, Китайським та Марокканським подіям, касі взаємодопомоги, євпартпресі, пільгам для кустарів та учнівства, місячнику ремонту Червоної Казарми. Пільги кустарів полягали у безкоштовному лікуванні у радлікарні, зменшенні комунальних платежів у «жилконторах» та користуванні бібліотеками [3, арк. 62, 62 зв., 87, 87 зв., 93 зв.].

Проте попри всі зусилля євсекції та Правління Союзу кустарів ставлення суспільства та деяких партпрацівників до кустарів було вкрай негативним. Їх вважали експлуататорами, спекулянтами, одноосібниками і т.п. Траплялися різні випадки неповаги та ігнорування прав цієї категорії трударів. Наприклад, у Березному одного кустаря за невчасно сплачений штраф закрили у підвалі з бандитами. Іноді у подібних ситуаціях описували реманент [3, арк. 73, 89].

Але необхідно відзначити, що саме ця категорія єврейського населення Чернігівського округу була найбільше охоплена увагою євсекції, що навіть викликало серйозне занепокоєння її членів та острах перед конкуренцією із Союзом кустарів та ремісників: «Помічається надто велике захоплення роботою серед кустарів. Тут би потрібно бути обережнішими, щоб вони нас не утилізували» [3, арк. 67 зв.]

Для успішного впровадження національної політики партії з урахуванням значного відсотку єврейського населення Чернігівського округу почалася активна «євреїзація державних органів». Протягом 1925 р. створювалися в усіх містах з нацменом міські та містечкові Ради. В окружній та районних виборчих комісіях вводилися уповноважені по нацменроботі з вирішальним голосом (у Чернігові цю посаду обійняв т. Зейтблат). Ради створювали в першу чергу у Сновську, Городні, Острі, Березному [3, арк. 92 зв.]

У листопаді 1925 р. була створена євсудкамера. 21 листопада (у суботу) о 5 вечора її урочисто відкрили у Міжсоюзному клубі. В Чернігові було призначено суддю Оліярш для обслуговування єврейського населення. Заважала роботі від-

сутність юридичної літератури єврейською мовою та зв'язків із відомствами. Тому навантаження камери було неповним. Упродовж одного місяцю від початку роботи було розглянуто тільки 16 справ. Але констатувалося поживавлення інтересу до цього нововведення з боку євнаселення [3, арк. 70, 92 зв.].

На 1925 р. перед місцевими державними та партійними органами, на яких було покладено проведення кампанії «коренізації», постала велика проблема – нестача членів КП(б) У для успішного вирішення кадрового питання. Усі посади у профспілках, Союзі кустарів, Міськраді, районних радах тощо за настановами з центру бажано було заміщувати партійцями, або щонайменше кандидатами в партію. Це наочно ілюструє «Резолюція Всесоюзної наради Євсекцій РКП (б) по доповідях ЦБ євсекцій при ЦК РКП (б)» від 4 квітня 1924р.: «Нарада вважає за потрібне посилити залучення євробітників від верстату в партію» [2, арк. 1]. Саме тому часто одна людина поєднувала виконання різних посадових обов'язків, що перевантажувало і не дозволяло максимально продуктивно працювати.

У мережі партшкіл в Чернігівському окрузі не було євшколи. Тільки наприкінці 1925 р. була відкрита євшкола для 15 курсантів з євмовою викладання. До цього майбутніх курсантів відправляли до Києва (6 чоловік від округу). Циркуляр № 176 «Про набір до нацвідділення при радпартшколах на 1925– 26 н. р.» дає вичерпну інформацію про умови вступу та навчання у подібних «кузнях парткадрів». Існували відділи євпартшкіл двох ступенів. У Києві працював тільки відділ II ступеня із 2-річним терміном навчання. Встановлювалися квоти за партійним та соціальним критерієм: членів партії мало бути 85 %, членів ЛКСМУ – 15 %, робітників – 90 %, селян – 10 %. При вступі вимагалася «загальна грамотність та політична підготовка в обсязі курсу радпартшколи». За віком курсанти мали бути не молодшими за 20 років, а до того

ж «не хворі на заразні хвороби та туберкульоз» [3, арк. 3, 3 зв., 91].

Також відправляли навчатися до Комуністичного університету нацменшин Заходу, робота якого у 1925–26 н. р. визначалася відповідним Циркуляром ЦК РКП(б) [5]. Проте «разверстка» для Чернігівщини була дуже скромною: «Євсектор по Чернігівському губкому – 1 чол.» [3, арк. 4].

Оскільки в окрузі євреїв-партійців було обмаль, крім того, всі вони були задіяні на відповідальних посадах, відпускати їх на навчання часто вважали «кадровим марнотратством». Так, коли того ж 1925 р. підвищити свою кваліфікацію виявив бажання т. Луховицький, йому було відмовлено з поясненням, що він єдиний партієць у Союзі кустарів [3, арк. 67].

Таким чином, 1925 р. виявився поворотним у впровадженні державної політики «коренізації» серед єврейського населення на Чернігівщині. В цьому році почалося переосмислення важливості залучення місцевого єврейства до радянського будівництва та основних завдань державних та партійних органів влади. В результаті на середину 1925 р. почала активно функціонувати євсекція агітпропу Чернігівського окружного КП(б)У, яка встановила зв'язок з усіма організаціями та установами, що контролювали суспільно-політичну та соціально-економічну діяльність єврейського населення округу, і почала конструктивно вирішувати кадрову політику. Але цим не обмежилася діяльність євсекції. Розпочалася боротьба за єврейську молодь через мережу новостворених національних дитсадочків, шкіл, училищ, технікумів та вищих навчальних закладів, громадських організацій, в тому числі жовтенят, юних лєнінців (піонерів), комсомольців (ЛКСМУ) тощо. Була започаткована «культурна революція» в єврейському середовищі шляхом гурткової роботи, відкриття бібліотек, боротьби проти «релігійних забобонів» та «сіоністських настроїв». Проте ці напрямки діяльності євсекції агітпропу Чернігівського окружного КП(б)У заслуговують на окрему наукову розвідку.

1. Державний архів Одеської області, ф.Р-7, оп. 1, спр. 1515, 160 арк.
2. Державний архів Чернігівської області, ф. П-10, оп. 1, спр. 117, 15 арк.
3. Державний архів Чернігівської області, ф. П-10, оп. 1, спр. 241. – 152 арк.
4. Державний архів Чернігівської області, ф. П-10, Оп. 1, спр. 483, 159 арк.
5. О приеме в Коммунистический университет нацменьшинств Запада в 1925-26 учебном году. Циркуляр ЦК РКП (б) // Правда. – 1925. – № 129 (10 июня).
6. Орлянський В.С. Центральна комісія національних меншин при ВУЦВК і українське єврейство (1920-і рр.) / В.С. Орлянський // Гуманітарний журнал. – К., 2000. – № 3–4. – С. 48–54.
7. Павленко Л. Євреї Одещини: досвід реалізації державної політики «коренізації» у 20-х рр. ХХ ст. (За матеріалами Державного архіву Одеської області) / Л. Павленко // Євреї Лівобережної України. Історія і культура: Матеріали ХІ Міжнародного наукового семінару / Ред. колегія: С.Г. Бельман, С.Л. Лаєвський, І.І. Ліпкина, В.Г. Мудрицька, О.В. Чеван. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – 240 с.
8. Положення про відділи національних меншин НКВС. Постанова ВУЦВК // Вісті ВУЦВК. – 1922. – 17 листопада.
9. Рубльов О. Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід / Олександр Рубльов, Лариса Якубова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 405 с.
10. Сучкова О. Ю. Політика радянської влади щодо національних меншостей України в міжвоєнний період [Електронний ресурс] / О. Ю. Сучкова. – Режим доступу: <http://www.info-library-com.ua/books-text-10462.html>.

Марк Кранц та його книгарня (за спогадами М.М. Могилянського)

Марк (Маркус) Кранц (1834?–1919) – один з визначних та найбільш популярних чернігівців, які мешкали в місті над Десною в другій половині XIX – початку XX століть. У той час його ім'я було відомо майже усім мешканцям Чернігова. Але, на жаль, згодом про нього забули. Сучасні чернігівці про Кранца й не згадують. Хотілося, щоб, нарешті, імя Марка Кранца повернулося з небуття. Саме цій людині присвятив Леонід Глібов такі рядки:

*Была пора: вокруг носился
Над градом нашим книжный мрак.
Но из тумана Кранц явился
Как осветительный маяк.*

Марк Кранц – власник першої в Чернігові книгарні-бібліотеки, єдиної в місті та Чернігівської губернії, що активно діяла в 60–70-х роках XIX ст.

«Магазин книг и журналов Маркуса Кранца» було відкрито в лютому 1861 року. В «Черниговских Губернских Ведомостях» 20 лютого 1861 року надруковано об'яву: «Желающие брать практические уроки французского языка за 3 р. с. в месяц благоволят адресоваться во вновь открытый магазин книг и журналов Маркуса Кранца – рядом с Варшавским магазином Бернгарда». Знаходилась книгарня в дерев'яному будинку Михайлова на розі вулиць Борисоглібської та Воздвиженської (сучасних Серьожникова та Родимцева). Наприкінці травня 1862 року під час пожежі в Чернігові книгарня згоріла. На щастя, книги вдалось врятувати. Згодом книгарня відновила свою роботу, але вже в іншому приміщенні, неподалік від Театральної площі.¹ Ще через деякий час Марк Кранц звів власний дво-

поверховий мурований будинок на розі вулиць Шосейної (зараз проспект Миру) та Воздвиженської. На першому поверсі розміщувалася книгарня, на другому мешкала багаточисельна родина Кранца. Її постійними відвідувачами були вчителі чоловічої гімназії: Леонід Глібов, брати Константиновичи, Ф. Петропавловський, а також гімназисти Гліб Успенський, Ієронім Ясинський, Ілля Шраг та інші. Поллюбили магазин та його господаря чернігівці. Всі вони зберігали по ньому добру пам'ять довгі роки. Після закриття книгарні через важке матеріальне становище в 1889 році Кранц багато років був представником книговидавничих фірм.

Помер Марк Кранц у Чернігові в 1919 році. В липні того ж року в журналі «Просвещение», виданні Чернігівського губернського відділу народної освіти, було надруковано невелику статтю Михайла Могилянського «Памяти М.Н. Кранца» та нарис Зіновія Давидова «Старый Кранц». Пізніше, в 1930-х роках, Михайло Могилянський згадав про Кранца в своїх мемуарах «Повесть о днях моей жизни» в розділі «Несколько зарисовок тогдашних популярных черниговских обывателей».

Чернігівець Михайло Могилянський (1873–1942), юрист за фахом, петербурзький адвокат, земський та громадський діяч, літературознавець, перекладач, письменник. Мемуари Могилянського зберігаються в Москві в Центральному державному архіві літератури та мистецтва Російської Федерації. На все життя зберіг Михайло Могилянський теплі спогади про Марка Кранца. Фрагмент з мемуарів наводимо мовою оригіналу.

«Марк Наумович Кранц явился в Чернигов...кажется, из Варшавы*, был, как я узнал только значительно позже, двоюродным братом Розы Люксембург, да и сама Роза Люксембург в эпоху появления Марка Наумовича в Чернигове, вероятно, еще свободно под стол проходила. Но как-то с семьей ее он,

* Вирогідніше М. Кранц прибув із міста Замосць Люблінського воєводства, звідки родом була і Роза Люксембург.

видимо, сохранил отношения и позже с Розой, уже известной деятельницей социал-демократии, переписывался.

В Чернигов Марк Наумович прибыл уже с довольно многочисленной, в Чернигове еще значительно увеличившейся семьей. Прибыл и открыл библиотеку, писчебумажный и книжный магазин с большим отделением детских игрушек. Все это помещалось в его собственном двухэтажном доме на Шоссейной улице, размерами одним из самых больших в Чернигове.

В годы, когда писчие принадлежности и книги еще мало интересовали меня, одним из самых больших удовольствий для меня было посещение магазина М. Н. Кранца. Чего там только не было! Но в годы расцвета магазина Кранца мы жили на Бобровице, и удовольствие это было достаточно редким, а вскоре по нашем переезде в город Кранц, что называется, «вылетел в трубу», объявлен был несостоятельным должником, и затем уже его магазин опустел и влачил жалкое существование. И хотя Марк Наумович по-прежнему приветливо встречал нас, когда случалось завернуть в его магазин, но он уже не имел того сияющего вида, с каким, бывало, подводил к заманчивым игрушкам, говоря: «Ну, вот я хорошо знаю, что понравится Коле и Мише», – и, как настоящий колдун, разворачивал перед нами свои сказочные, очаровательные богатства.

В первых классах гимназии я заходил к нему изредка разыскать книгу, экземпляр которой в общественной библиотеке оказывался с вырванными страницами, конечно, в самом интересном месте, и Марк Наумович вступал со мной в продолжительную беседу об интересующей меня книге, рекомендовал и другие, которые мне, наверно, понравятся. И я тогда же заметил, что разговоры о книгах он ведет со всеми, кто за ними приходит в его уже тогда захиревшую библиотеку.

В годы самых тяжелых материальных лишений и бедствий для многочисленной патриархальной и дружной семьи и сыновья, и дочери Марка Наумовича учились в гимназии – со мной в одном классе учился Нюмчик (впоследствии врач), с млад-

шим братом – Данчик, с сестрой – Роза, ниже классом – Ева. Старший сын – Симка (позже заведовал конторами «Киевских откликов» и «Киевской мысли», вследствие какой-то «истории» из гимназии вылетел. Старшая дочь Михалина Марковна окончила Петербургские Врачебные курсы, кажется, с последним их выпуском (курсы были закрыты в реакционную полосу 1880-х годов). Уже врачом она появилась в Чернигове, приятельствовала с моей матерью и была своим человеком в нашей семье. Заведовала оспенным телятником при больнице губернского земства и практиковала как недурной специалист по женским болезням. Вторая дочь Екатерина Марковна обучалась медицине в Париже, но по недостатку средств медицинского образования не закончила и в Чернигове давала уроки французского языка, которым владела в совершенстве. А еще были Маня, Таня.

При столь многочисленной семье, конечно, и удача Марка Наумовича, приведшая его на пост члена городской управы по выборам, не создавала особого благополучия. Жалованье по должности члена городской управы не превышало тысячи рублей в год. Но и это благополучие продолжалось не слишком долго и едва не закончилось катастрофой отдачи под суд по обвинению в служебных злоупотреблениях. Но ревизионная комиссия, найдя в работе Марка Наумовича упущения, вызванные непрактичностью, излишней доверчивостью и, может быть, недостаточной внимательностью, отвергла какие бы то ни было злоупотребления. Тем не менее и эта работа уплыла.

Сколько же нибудь солидный заработок в случайной работе не давался мечтателю, среди бела дня попадавшему в ямы и натывавшемуся на зажженные фонари ночью.

Лицом, манерами Марк Наумович чрезвычайно походил на С.Л. Чудновского*, редко родные братья бывают более похо-

* Чудновський Соломон Лазаревич (1849, Херсон – 1912, Одеса), учасник російського революційного руху, громадський діяч, етнограф, мемуарист.

жими друг на друга. Встретив в Одессе С.Л., я был уверен в первые минуты, что вижу перед собой Марка Наумовича, а, развернув мемуары С.Л., подумал, что к ним по ошибке приложен портрет Марка Наумовича.

Умер Марк Наумович в 1919 году, и я под псевдонимом Мих. Андрийко поместил в органе Черниговского Наробеза «Просвещение» статью, посвященную его памяти.

В Чернигове эпохи моих первых гимназических лет Марк Наумович был одним из самых популярных фигур, его знал положительно весь город, хотя в то время он и принадлежал уже к числу споткнувшихся на жизненном пути, к которым обыватель, обыкновенно, относится с холодным высокомерием.

Рядом с домом М.Н. Кранца, в котором он с семьей жил еще долго после краха, потом таки пришлось оставить дом, видевший дни «великолепия» и дни бедствий, – рядом с домом Кранца была типография губернского земства, и ее заведующий Л.И. Глебов любил долгие беседы с неудачником-соседом, чувствуя в нем родственную натуру».²

В статті, присвяченій пам'яті Марка Кранца, ще в 1919 році Михайло Могилянський писав: «Чем дальше идешь по жизненному пути, тем больше убеждаешься в чрезвычайной редкости душевного своеобразия, душевной оригинальности людей... Образ «старого Кранца», как называли мы недавно скончавшегося Марка Наумовича, память моя сохранила от дней самой ранней «зари туманной юности» запечатленным яркими чертами душевного своеобразия...

В душе маленького деятеля практической жизни, каким был Кранц – то первый черниговский книгопродавец, то заведывающий агентурой какой либо киевской газеты, – всегда было что-то от той «мечты», которая поднимает над землей, но, увы, обыкновенно, и разбивает о землю «мечтателя», доверившегося ей...

Кранц потерпел в жизни не одно крушение, ибо за что он ни брался, он подходил к делу не как делец, а как «мечтатель»...

Крушение разбивало утлую ладью Кранца, но самые тяжелые удары жизни не убивали в его душе «мечты», пожалуй – вопреки всему огонь ее разгорался ярче... Была какая-то немеханическая связь у книгопродавца Кранца с его «товаром», любил он не просто продать книгу, а и поговорить с покупателем о книге, о писателях, о литературе, о науке, особенно, если покупателем был зеленый юноша...

Трудны были в 80-е годы пути к книге для молодежи с пробудившейся тягой к свету. И Кранц не одному юноше облегчал эти пути, хотя и обязывался «подпиской» не выдавать книг из библиотеки «учащимся». И опять таки в этой помощи была не только механическая сторона услуги, не только рационалистическая складка просветительства, – на первый план выступала мечта, ее трепет проникал во все разговоры, советы и наставления разговорчивого и, как будто, немного «чудаковатого» книгопродавца... У него таки была «чудаковатость», у этого умного старика, та «чудаковатость», которая отмечает соприкасающихся с миром «мечты», спотыкающихся при свете солнца на ровном месте, не знающих жизненной «удачи», именно, вследствие склонности к «мечте»...³

В «Метрических книгах записи рождения евреев городов Чернигова, Нежина, Репок», що зберігаються в державному архіві Чернігівської області зустрічається ім'я Марка Кранца. В першому документі за 1881 рік йде мова про народження сина Даніїла у «Мещанина города Замостья Царства Польского Маркуса Исаака Абрамовича Кранца и Рахиль Кранц» 10 січня за християнським календарем (22 – за єврейським). «Обряд обрезания совершил с дозволения Раввина вилейский мещанин Носон Копелевич» 17 січня за християнським (29 – за єврейським) календарем.⁴ У метричній книзі за 1882 рік є запис про народження доньки Єви у чернігівського купця Марка Наумовича Кранца та Двори Кранц 9 лютого за християнським календарем. С дозволення Раввина Черниговский мещанин Меер Сац».⁵

Додаток:

«Старый Кранц» З. Давыдов:

«В Чернигове его уже почти никто не знал. Согбенная фигура широкоплечего восьмидесятилетнего старика, медленно движущегося по городским улицам, не привлекала внимания новых людей, переполнивших наш город со второго года мировой войны. Редко, редко кто из прохожих снимал свою шляпу, уступая дорогу старику Кранцу. Больной, сильно за последние годы одряхлевший, тихо доживал старик свою жизнь. Весь ушедший в прошлое, в воспоминания, в историю, в исторический журнал, который он читал даже на смертном одре. «Живой архив» – так называл его покойный Леонид Иванович Глебов.

Вы помните это прекрасное место у Анатоля Франса? «О, вы, старые скряги – евреи с улицы *Cherche Midli*, наивные букинисты набережных. Вы были моими учителями, и я питаю к вам глубокую благодарность“. Эти трогательные строки французского писателя всегда вспоминались мне, когда я изредка наткался где-нибудь на перекрестке на старого книгопродавца Кранца, перелистывавшего, по-видимому, уже последние страницы книги своей жизни. А ведь было время, было время...

На углу Воздвиженской и Борисоглебской в деревянном доме Михайлова была когда-то книжная лавка Кранца – в то время единственная в городе, единственная в губернии, единственная даже чуть ли не на несколько смежных губерний.

При магазине была у него библиотека для чтения, и влюбленный в книгу Кранц сам расставлял по книжным полкам свои томики, разносил их по отделам каталога, выдавал и рекомендовал читателям свои лучшие книги.

Постоянными посетителями его магазина были Глеб Успенский, Илья Шраг, Иероним Ясинский, приснопамятный Исаак Цион – тогда все ученики черниговской гимназии. Хаживали сюда и гимназические учителя и прочие черниговские интел-

лигенты-книголюбы. Все подолгу копались в книжной лавке Кранца, и все сохранили о нем на всю жизнь добрую память.

Кранца знал и ценил Некрасов, писатели и композиторы (Глебов, Лысенко) дарили ему на память свои книги. У просвещенного книгопродавца Кранца был лучший в городе рояль, приобретенный им на Венской выставке. Этот рояль он бесплатно предоставлял концертировавшим в Чернигове артистам. И после того, как дела Кранца расстроились, и его книжный магазин должен был в 1889 г. закрыться, Кранц не порывал с книжным делом. Он много лет был в Чернигове представителем контрагентства периодической печати и книгоиздательской фирмы «Брокгауз – Ефрон».

Старик всегда много читал и, владея несколькими иностранными языками, до последних лет переписывался с своей двоюродной сестрой, покойной Розой Люксембург.*

Заинтересовавшись одно время черниговским периодом жизни Глеба Успенского – периодом очень туманным, о котором сам писатель вспоминал с большой неохотой, – я решил однажды посетить старого Кранца.

Вечером в июле прошлого года я позвонил в квартиру его дочери, доктора М.М. Кранц, чтобы узнать там адрес старика. Оказалось, что старик был у дочери в гостях. Меня попросили подождать в небольшой гостинной.

На столике лежали газеты и еженедельники разных годов и названий. Старик был в кровном родстве со всей этой литературой. Своим детям он сумел, по-видимому, передать свою влюбленность в печатное слово: сыновья его были видными работниками «Киевской мысли» и «Дня»; редактор «Киевской мысли» Балабанов женился на его дочери, и некогда могущественная журнальная династия Кугелей тоже, между прочим, чем-то приходилась его семье...

* В напечатанной в «Известиях Черниговщины» заметке о смерти М.Н. Кранца, сказано, что покойный был родным дядей Розы Люксембург. Это неверно. Люксембург была дочерью сестры матери Кранца.

Ждать мне пришлось недолго. Скоро ко мне вышел Кранц – глубокий старик в осеннем пальто. Он был не в духе в этот вечер, у бедняги болела голова, и он немного мог рассказать мне.

Да, в его книжный магазин таки частенько хаживал Глеб Успенский, который жил тогда в доме Щелканцева, на углу Магистратской и Александровской. Успенский так же нежно любил книгу, как и сам Кранц, и оба библиофила были добрыми друзьями. И когда в 1862 г. магазин Кранца горел, Успенский помогал своему другу спасти его имущество и таскал на своей спине мешки с книгами на Новый базар, туда, где городские весы.

Большой тогда был пожар в Чернигове. Горела Богоявленская улица и некоторые смежные, на Старом базаре выгорело сто пятьдесят лавчонок, от огня пострадала Пятницкая церковь, на Богоявленской сгорела синагога...*

Конечно, в другое время он мог бы мне рассказать много любопытного, «целый архив», но сейчас, что делать, у него болит голова, он плохо слышит. Он просит меня в другое время.

Я распрощался, обещав зайти в другой раз, но больше мне так и не удалось побеседовать со старым Кранцем. Он болел, да и у меня как-то все не выходило времени. Несколько дней тому назад я узнал, что старый Кранц умер. Умер «сытый деньми», на 84-м году своей долгой хорошей жизни»⁶.

1. armembassy.com/ua/show282455htm/

2. Центральный государственный архив литературы и искусства Российской Федерации. – Ф. 1267. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 163 – 164.

3. Мих. Андрийко (Могилянський М.М.). Памяти М.Н. Кранца// Просвещение. – 1919. – № 8-9. – С. 11.

4. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679 – Оп. 10. – Спр. 1252. – Арк. 2 (зв.).

5. Там само. – Арк. 233 (зв.).

6. Давыдов З. Старый Кранц//Просвещение. – 1919. – № 8-9. – С. 12 – 13.

Вітебський період у житті Л.М. Славіна (1906–1923)

Лазар Мойсейович Славін, відомий в Україні та поза її межами як організатор археологічної науки, тривалий час визначав основні напрямки діяльності Інституту археології АН УРСР, взявши на себе керівництво цією установою напередодні війни, і відновлював роботу Інституту у перші післявоєнні роки. До сьогоднішнього дня не втратили наукового значення та є актуальними його роботи з античної археології, адже він багато років очолював Ольвійську археологічну експедицію. Але крім наукової роботи, Л.М. Славін значну увагу у своїй професійній діяльності приділяв вихованню молодих археологів, а згодом – музеєзнавців та фахівців з охорони пам'яток. Безумовно, вивчаючи наукову спадщину вченого, необхідно дослідити умови, в яких відбувалося формування особистості: період, оточення, соціальні умови, політична та ідеологічна ситуація, зрештою, релігійне світосприйняття. Тому доцільно розпочати саме з періоду закладання основних рис особистості – дитинства та підліткового віку.

Лазар Мойсейович Славін народився 11 червня 1906 р. у Вітебську у сім'ї службовця – рахівника (російський варіант: «счетный работник» – Д. Ч.) [2]. Батько, Мойсей Абрамович, працював бухгалтером в конторі сургучного заводу братів Позінів, а потім перейшов на роботу в контору лісового складу Рожінського [9]. Рано втративши батька (1912 р.), який помер від сухот [9], майбутній науковець змушений був з ранніх років працювати і допомагати родині. Після смерті батька проживав разом з братом матері – Х. Халфиним, який працював робітником на нафтових складах [9].

Під час єврейських погромів у 1905–1912 роках під

Вітебськом [10], два брата матері і брат батька з сім'ями виїхали до США [3,102]. Після їх виїзду зв'язок між сім'ями перервався [9]. Загалом у 1881–1914 роках вихідці з Російської імперії єврейського походження склали 71,6% від загальної кількості усіх емігрантів-євреїв в США [1,17]. Хвиля єврейської еміграції до Сполучених Штатів кінця XIX – початку XX століття отримала назву «нової еміграції» та характеризувалась масовим характером. Переважна більшість переселенців були представниками етнічних меншин Російської, Австро-Угорської, Османської імперій; основною причиною еміграції став низький рівень життя, низька професійна кваліфікація переселенців [5]. Значним поштовхом для зростання хвилі емігрантів стали масові єврейські погроми, що відбувалися в цей період у південних та західних губерніях Російської імперії. Також важливо зазначити ще один вагомий фактор посилення міграційних процесів: 1882 року комітет міністрів Російської Імперії опублікував положення «Временные правила» або «О порядке приведения в действия правил о евреях», яке значно погіршило якість життя єврейського населення. Саме сукупність цих факторів і призвела до переїзду родичів Лазаря Мойсейовича до США. Специфічним відображення внутрішньої політики у СРСР стало те, що Л.М. Славін вказує інформацію про родичів в Сполучених Штатах тільки у своїй «ранній» автобіографії [9] та у анкетних відомостях, що датуються 1937 роком [3]. Тобто свідчення того, що науковець мав родичів за кордоном, відображалися тільки у довоєнних документах. Проте, вже у автобіографіях з Інституту археології та Київського державного університету ця інформація автором не зазначена, що є абсолютно зрозумілим, враховуючи те, які наслідки подібні кроки мали для тих, хто мав родичів в капіталістичних країнах.

Про склад родини Л.М. Славіна відомо наступне [3].

Батько – Мойсей Абрамович Славін. Помер у 1912 році;

мати – Фрума Аронівна. Орієнтовно, 1877 року народження. Займалася домашнім господарством. Згідно даних особових справ, разом з сином проживала під час його навчання і роботи в Ленінграді, а потім переїхала з ним до Києва; єдиний брат – помер у дванадцятирічному віці (1923 року). Ім'я невідомо.

Місто Вітебськ у роки дитинства Л. М. Славіна було потужним єврейським культурним і релігійним центром. Тут необхідно зазначити, що Вітебськ був достатньо великим містом у першій половині ХХ ст. Проте у контексті даного дослідження, враховуючи етнічне походження Л.М. Славіна, важливо розглянути саме трансформації у відносно закритому єврейському соціумі, які відбувалися у перші десятиліття ХХ ст. Європейська частина Російської імперії стала плацдармом для розвитку унікального соціокультурного феномену – єврейських містечок – поселень європейських євреїв-ашкеназ. Термін «містечко» означає населений пункт, що поєднує у собі ознаки міста і села. Переважну більшість населення містечок складали єврейські общини. У містечках, на відміну від сіл, населення не тільки займалося сільським господарством, але існувала досить жвава торгівля та ремесло як постійний вид діяльності певної частини населення. Часто в таких містечках єврейські спільноти проживали ізольовано від представників інших етносів, зберігаючи свою культуру, традиції, релігію та мову. На 1897 рік 33,5% єврейського населення Російської імперії проживало в 1522 містечках, при цьому 40% населення займалося торгівлею, 35–40% були ремісниками [15]. У своїх спогадах Марк Шагал, повернувшись з Європи 1914 року, описав рідне місто так: «Вітебськ – це місце особливе, незаможне, глухе містечко» [14]. Незважаючи на досить високий відсоток єврейського населення (іноді від 30 до 50%), єврейські громади залишалися достатньо закритими та консервативним. І загалом, Вітебськ у

зазначений період залишався досить провінційним містом, хоча загальна кількість населення була значною.

З тринадцяти років майбутній археолог працював на залізниці. Докладні дані про початок трудової діяльності Лазаря Мойсейовича знаходяться в особовій справі КДУ імені Т.Г. Шевченко [2]:

- 1919–1921 роки – працював завідувачем юнацьким клубом Другого міського району [9] і чорноробом у м. Вітебську;
- 1920–1922 роки – працював робітником рахункової контори «Продпуть» Центросоюзу Вітебська.

Середню освіту здобув у Вітебській трудовій школі I-II ступеня №13, яку закінчив 1923 року. Під час отримання шкільної освіти активно брав участь у організаційній роботі, як голова навчального комітету і член шкільної ради. Були відзначені його успіхи в навчанні і значна громадська робота [9].

Кінець 1910 – початок 1920 р. став для Вітебська періодом посилення культурної активності в місті. Цьому сприяло кілька факторів:

- розширення системи навчальних закладів в місті (збільшення кількості світських шкіл з російською та єврейськими – ідишем та для релігійних предметів івритом – мовами викладання, пізніше ще й з білоруською);

- з Ленінграда та Москви до Вітебська приїхали представники інтелігенції, що були родом з цих місць. Це пов'язано було з тим, що великі міста у зазначений період мали значні проблеми з постачанням продуктів харчування, а представники вітебської влади мали можливість створювати матеріальну базу для митців.

За спогадами його учня С.Б. Буйських, за часів шкільного навчання Лазарь Мойсейович намагався писати вірші і малювати [4,3]. Саме захоплення малюванням привело Л.М. Славіна до Вітебського народного художнього училища (також часто вживається назва «Народна художня школа» –

Д.Ч.), де його вчителями були Марк Шагал і Казимир Малевич. Ця школа була заснована після повернення першого на батьківщину 28 січня 1919 року. У свої спогадах художник писав, що місто було прикрашене ним до святкування (маються на увазі урочистості до першої річниці Революції у 1918 році), і він запропонував місцевим художникам вчитися у нього живопису, а також спільно виконувати замовлення для свят: «Ви і ваші діти будете на час учнями моєї школи. Закривайте свої майстерні. Всі замовлення підуть в школу, а ви розподілите їх між собою» [14]. Крім вивчення основ живопису та історії мистецтв в цій школі вивчалися роботи відомого історика В.О. Ключевського і твори видатних поетів і письменників. Видатний художник присвятив багато часу і зусиль для виховання молодих художників. Важливо зазначити, що сама художня школа виконувала функції трудової, що абсолютно вписувалося в реалії того часу. Зокрема, учні школи виконували замовлення на прикрашання міста до різних свят. Виготовляли різні плакати та транспаранти. Сам Марк Шагал зазначав: «Мрії про те, щоб діти міської бідноти десь по домівках любовно бруднили папір, долучалися до мистецтва, – втілюється ... Ми можемо собі дозволити розкіш «грати з вогнем», і в наших стінах представлені і функціонують вільно майстерні всіх напрямків від лівого до «правих» включно» [13, 24–25].

Загалом, перші роки життя Лазаря Мойсейовича Славіна, з одного боку, змусили його швидко подорослішати та стати годувальником родини, але, з іншого боку, його доля цілком вписується у концепцію Пітіріма Сорокіна про соціальну мобільність [11]. Зокрема, згідно з концепцією науковця, Л.М. Славін опинився в умовах, які дозволили скористатися «соціальним ліфтом»: майбутній археолог походив з малозабезпеченої родини, рано втратив батька; у цей же час в країні відбуваються кардинальні зміни в соціальній ієрархії,

пов'язані з революційними подіями, Першою світовою та Громадянською війнами.

На прикладі українських містечок цю ж тезу підтверджує Т. Мартин [8, 56]. Дослідник звернув увагу на те, що єврейське населення через скасування ряду обмежень стосовно національних меншин (німців, євреїв, поляків) було налаштовано прорадянськи, а через можливості покращення свого матеріального та соціального становища відбувся масовий відтік найбільш продуктивного населення до міст. У подальшому це призвело до поступового занепаду містечок. Доля молодого Лазаря Славіна цілком вписується в концепцію, запропоновану П. Сорокінім:

– народився у період, коли єврейське населення перестало бути обмеженим у правах на пересування та проживання; крім того, родина майбутнього науковця не мала матеріального достатку і юнак був змушений багато працювати, паралельно з цим здобуваючи освіту у трудових школах;

– революційні роки дали можливість скористатися «соціальним ліфтом» вихідцям з незаможних родин. Жага молодого Лазаря Славіна до поезії і живопису та подальше захоплення античною археологією є цілком закономірними пошуками можливості змінити своє соціальне становище у суспільстві.

Окремо слід наголосити, що з перших років утвердження радянської влади одним з важливих завдань стало формування прошарку «народної інтелігенції» як одного з фундаментів, на який би спиралася влада у майбутньому [7, 25–26]. Фактично, її представники, виховані в постулатах марксизму та ленінізму, мали стати керівними кадрами різних рівнів. Для цього створювалися робітфаки при ВНЗ, і діти працівників (частіше) та селян (рідше) отримували можливість здобути вищу освіту.

1923 року Лазар Славін закінчив школу і виїхав на навчання в Ленінградський державний університет. Такий шлях

вихідця з єврейського містечка абсолютно вписується в контекст загальної внутрішньої міграції єврейського населення Радянського Союзу. У березні 1917 року офіційно ліквідовано межу осілости для євреїв Російської імперії, а фактично цей процес розпочався ще в 1915 року. Це давало можливість єврейському населенню вільно обирати місце проживання. Великі міста, що входили в межу осілости, у 1920 рр. ще зберігали високий відсоток єврейського населення (30–50% від загальної кількості мешканців). Проте значно зростає (більше як в 10 разів для Москви) відсоток єврейського населення міст, що не входили до межі осілости [15]. Серед студентів Вищих навчальних закладів у СРСР євреї за етнічним походженням складали 16 % на 1926 рік [15]. Адаже здобуття вищої освіти давало можливість проживати у великих містах та змінити свій соціальний статус. Через брак документів, що стосуються вітебського періоду в житті Л.М. Славіна, важко точно вказати причини, чому молодий Лазар Славін все життя присвятив античній археології. Слід зазначити, що у Вітебську ще з дореволюційних часів існувало кілька музеїв. У травні 1919 року у місті був відкритий для відвідування краєзнавчий музей, де експонувалась потужна колекція Антона Рафаїловича Бродовського (перший директор Музею): більше 10 тисяч експонатів з археології, нумізматики, фалеристики, живопису тощо. Частину колекції склали гени, що сам А.Р. Бродовський атрибутував як античні, проте Ю.О. Каган (зберігач колекції різних (резных) каменів Державного Ермітажу) при підготовці виставки «Мистецтво в камені» у Вітебському обласному краєзнавчому музеї (2013 року), датував їх як більш пізні. Але, можливо, саме експонати з цього зібрання вперше познайомили Лазаря Мойсейовича з античними сюжетами у творах мистецтва. Важко заперечити, що до подальшої наукової діяльності молодого хлопця спонукало і захоплення мистецтвом.

Ще одним аспектом, на який необхідно звернути увагу, є те,

що вибір спеціальності часто залежав від рівня престижності тієї чи іншої професії. Для значної кількості єврейського населення були пріоритетні неєврейські навчальні заклади (школи, технікуми та ВНЗ) [6, 282]. Важливе значення відігравала радянська етнічна та соціальна політика, що значно впливала на вибір представниками єврейського населення мови навчання. Фактично це означало вибір між різними культурами (традиційною єврейською та радянською) [6;285]. Школи з російською мовою навчання мали для населення більше переваг у порівнянні з єврейськими:

- під час шкільного навчання Л.М. Славіна єврейські школи у Вітебську переважно мали лише 4 класи;

- російська мова на хорошому рівні давала можливість учневі продовжувати освіту у ВНЗ крупних міст (в першу чергу – у Москві і Ленінграді).

У період від Лютневої революції (1917) до початку 1930 рр. (згорання політики коренізації у СРСР) етнічним меншинам надавалася підкреслена увага у соціальному просуванні (стосувалося не тільки тих, хто мав єврейське етнічне походження) [6, 317]. У цьому контексті слід відмітити, що Л.М. Славін мав достатньо ґрунтовну освіту (крім початкової, він отримав ще і середню), не мав міцних родинних зв'язків та традицій у виборі професії (за доступними джерелами, його родичі не займалися ремеслами, заняття якими переходило з покоління до покоління) і мав досвід спілкування з представниками інтелігенції Ленінграду.

Вітебський період життя Л.М. Славіна залишається малодослідженим, але важливим для подальшого дослідження життєвого шляху та різних аспектів діяльності науковця.

Розглядаючи походження науковця, необхідно згадати і про те, що й досі існує думка, наразі не підтверджена документально, що Славін – це не справжнє прізвище, а псевдонім. Як справжнє прізвище згадується Лейбельман або Вейбельман. Проте, в усіх відомих авторів докумен-

тах фігурує прізвище Славін. Враховуючи це, можна зробити висновок, що коли Лазар Мойсейович і змінив прізвище, то ще перебуваючи у Вітебську (можливо, наслідуючи свого вчителя Марка Шагала, справжнє ім'я якого було Мойсей Хацкелевич). Крім того, прізвище Славін фігурувало у друкованих матеріалах на початку 1920 років у Вітебську. Таке прізвище носив голова Вітебської губернської ради народних суддей Ілля Славін [10], проте жодного його зв'язку з родиною майбутнього науковця не простежується. Ще одним відомим носієм прізвища Славін на Вітебщині у другій половині 1910 рр. був Лазар Славін. Під час створення губернського комітету лівих есерів влітку 1918 року його було призначено комісаром з єврейських національних справ. Цей комітет був звинувачений у контрреволюційній діяльності у липні 1918 року (фактично проіснував кілька тижнів), і Л. Славіна було відсторонено [6,48]. У цьому випадку також не можливо простежити жодні родинні зв'язки цих двох осіб.

Зміна єврейських прізвищ досить характерна для цього періоду, але існує і друге пояснення цієї легенди. Після Другої світової війни в СРСР загострився антисемітизм («боротьба з безродними космополітами»). Зокрема, О. Формозов [12, 152] називає як раз етнічне походження Лазаря Мойсейовича як основну причину його зняття з посади директора ІА АН УРСР. Детальніше – у відповідному підрозділі.

У матеріалах особової справи з КДУ імені Т. Г. Шевченка збереглося свідоцтво [2] від 28 жовтня 1930 року про те, що науковець з 1923 року навчався у ЛДУ та виконав учбовий план у повному обсязі. У цьому свідоцтві фігурує ім'я «Лейзер Мовшевич», але, скоріш за все, це більш пізня копія, оскільки у документі не має жодного підпису, а зазначені тільки прізвища та посади тих, хто мав його підписати. Нерозбірливий підпис є тільки на останній сторінці в самому низу аркуша. У інших документах часів життя Л. М. Славіна у Ленінграді фігурує традиційно ім'я «Лазар Мойсейович» [2]. Друге ім'я «Лей-

зер Мойшевіч» зберіглося у характеристиці, написаній на той момент в. о. директора ІА АН УРСР І. Г. Шовкоплясом, яка датується 29 вересня 1952 року. У інших документах початку 1950-х років використовується ім'я «Лазар Мойсейович». Можна зробити припущення, що поява легенди про зміну прізвища пов'язана з тими суспільно-політичними процесами, які відбувалися в радянському соціумі, особливо у колах інтелігенції. У другій половині 1940-х років у СРСР розпочалася хвиля антисемітських настроїв, які офіційно мали на меті «боротьбу з космополітизмом». Лазар Мойсейович у цей період опинився у центрі боротьби зі «старою буржуазною наукою» в Україні – фактично з проявами національної ідентичності. Проте, період 1949–1952 років характеризується звільненням з посад співробітників, що мали єврейське походження [7, 213]. Фактично, науковець потрапив до лещат двох звинувачень: у космополітизмі та українському буржуазному націоналізмі. Проте тема «боротьби з космополітизмом» в межах установ АН УРСР має стати предметом окремого наукового дослідження.

Отже, дитинство Л.М. Славіна проходило в період трансформації традиційного укладу єврейського населення Вітебська відповідно до політики та реалій молодого радянської держави. Слід враховувати, що майбутній науковець рано втратив батька і був змушений рано піти працювати. Проте його жага знань, любов до мистецтв та працьовитість дозволили продовжити освіту та стати відомим науковцем. А практичний досвід роботи рахівником у подальшому допоміг Л.М. Славіну у організаційно-науковій діяльності.

1. Bergman M. The Attitude of American Jewry Towards East European Jewish Immigration 1881-1914/M. Bergman. - NY, 1980. - 571 p.

2. Архів Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка. - Особова справа Л.М. Славіна (1944- 1970 pp.). - 67 арк.

3. Архів Президії НАН України ф. Р-251, опис 1-а, спр. 24 списки

личного состава сотрудников научно-исследовательских институтов и учреждений АН УССР на 15 января 1940 г. – Том 1. – Арк. 102.

4. Архів Президії НАН України. – Особова справа Л.М. Славина. – Справа без вихідних даних.

5. Журавлева В.И. Еврейская эмиграция из России в США на рубеже XIX- XX вв.: образ «чужого» в сознании американцев / В. И. Журавлева // Новый исторический вестник. – М., 2001. – № 2 – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/evreyskaya-emigratsiya-iz-rossii-v-ssha-na-rubezhe-xix-xx-vv-obraz-chuzhogo-v-soznanii-amerikantsev>

6. Зельцер А. Евреи советской провинции: Витебск и местечки. 1917–1941 / А. Зельцер. – М.: РОССПЭН, 2006. – 478 с.

7. Костырченко, Г.В. Сталин против «космополитов». Власть и еврейская интеллигенция в СССР / Г.В. Костырченко. – М. : РОССПЭН : Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2010. – 415 с.

8. Мартин Т. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському союзі (1923-1939) / Т. Мартин. – К.: Критика, 2013. – 639 с.

9. Науковий архів Інституту історії матеріальної культури (Російська Федерація. – м. Санкт-Петербург): Ф. 35. Опись 5. Единица хранения 282 Личное дело Л.М. Славина (1929 – 1938), 35 листов.

10. Славин И. Еврейский погром на заводе «Новки» / И. Славин. – Витебск: Витебский Губвоенревком, 1920. – 43 с.

11. Сорокин П. Социальная и культурная динамика / П. Сорокин. – М.: Астель, 2006. – 1176 с.

12. Формозов А. А. Русские археологи в период тоталитаризма. Историкографические очерки / А. А. Формозов. – М.: Знак, 2004. – 320 с.

13. Шагал М. З. О Витебском Народном художественном училище. / М. Шагал // Школа и революция, 1919. – 24–25 с.

14. Шагал М. З. Моя жизнь. – Режим доступа: http://lib.ru/MEMUARY/SHAGAL/my_life.txt

15. Школьникова Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Режим доступа: <http://jhistory.nfurfman.com/lessons9/1930.htm>

Александр Гранах – єврейсько-німецький актор Всеукраїнського «ГОСЕТу»

В історії єврейського театру в Україні є чимало видатних постатей з яскравими, знаними у світі іменами. Естер-Рохл Камінська, Рудольф Заславський, Клара Юнг залишили слід на вітчизняному їдишському кону. До таких особистостей належить і Александр Гранах – актор театру і кіно, режисер, митець європейської школи і світової слави.

Александр Гранах (справжнє ім'я Єсая Гронах) народився 1890-го року в селі Вербівці поблизу Городенки, що в теперішній Івано-Франківській області. Дев'ятий син у бідній багатодітній родині євреїв-селян, він змалку був приречений на злиденне життя і тяжку працю, проте зумів змінити долю та прожити яскраве непересічне життя видатного актора.

Свою першу втечу Шайко Гронах здійснив у підлітковому віці, дванадцятирічним хлопцем таємно переїхавши за коханою дівчиною Ріффкеле з Городенки, де мешкала родина, до Заліщиків [1]. Трудову ж біографію він почав пекарчуком у неповні десять років. І надалі, де б не жив, Гранах мав роботу у пекарнях Городенки, Заліщиків, Коломиї, Станислава, Львова, Берліна. Але завжди прагнув більшого...

У чотирнадцять років, перебуваючи у старших братів у Львові (тодішньому Лемберзі), хлопець вперше відвідує єврейський театр Гімпеля на Ягеллонській вулиці. Спогади про цей вечір та подальші відвідування вистав і понині залишаються одним з кращих свідчень популярності єврейського театру та його впливу на простого глядача:

«... одного вечора ми пішли до театру. І тут раптом переді мною постало щось, чого я не міг порівняти ні з чим досі баченим, чутиим і пережитим. Бо тут я відкрив зовсім інший,

невідомий, новий світ. Уже самі приготування! «Похід» у театр! Те, як усі вони говорили про Гімпеля, директора. Як ми повернули на вулицю Ягелонську, опинившись на невеличкому подвір'ї; багато сяючих облич – усі виглядали так урочисто. У малому віконці брати купили квитки, зустріли знайомих. Простих людей, як і вони самі. Мене одразу з ними познайомили. І всі розмовляли про акторів, про їхні останні ролі. Яке обличчя було в Шіллінга, коли Гуттман сказав йому те і те, як старий глухий Розенберг прочитував слова з уст іншого актора, про Калішового Бен Адора й Цукерманового Бар Кохбу, як Фішлер пила отруту в ролі сироти Хасі, як пані Розенберг тягала її за коси й лупцювала, як Палепадє сміявся, як Карлік танцював, і що серйозний Мелітцер, граючи у «Буйній людині», справді збожеволів й опинився у божевільні. І що Фішлер вийшла заміж за великого доктора, але, граючи Хасю, забувала про своє багатство, по-справжньому вмиваючись гіркими сльозами. Кожен міг розповісти щось новеньке. Від почутого й побаченого всі були в захваті.

Зі всього того я не розумів ані слова. Знав лише одне: достоту так само побожні хасиди в Городенці говорили про святих вундер-рабинів. Жодна людина не балакала про те, який сьогодні день, про роботу, про обладнання, навіть про власну сім'ю – ні. Я заздрих їхній причетності, їхнім знанням, і моя цікавість лоскотала мене десь біля серця» [2].

І юнак робить свій вибір – він стане актором! «Що за світ! Ціле життя у трьох коротких годинах! Багато життів! Що за велика, реальна, більш ніж справжня, дійсність! Ми, бідні люди, живемо й помираємо, і так триває від покоління до покоління! Убогі залишаються вбогими, багаті – багатими, погані – поганими, а добрі – добрими! Але тут, перед твоїми очима за короткі години люди й світи змінюються, змінюється все життя! Що за чарівне диво!!! Ще не все поміщається в моїй голові! Але яким незначним раптом здається мені все, що я пережив! Життя триває вже багато років, а я все ще на

початку. Усе тягнулося так повільно й мучівно. Але тут, за три короткі години, добрі люди стали лихими, бідні – багатими, молоді – старими, погані отримали кару, а добрим воздалося. Ця справедливість! Ця рівність! Цей баланс! Ці розумні розмови! Це чудове життя! Та навіть смерть тут прекрасна! Дорогою додому і наступного дня я вже повторював сцени. Розмови Гершале Добровнера, велику промову Хазкеля Драхме із закривавленою накидкою. Особливо добре мені вдавалася нахабна посмішка Мазека, чорта. Мій брат Ляйбці дивувався, яка хороша в мене пам'ять. Іншому братові він казав, що бачив цю виставу вже багато разів, але не запам'ятав жодного слова. Наступного дня я знову пішов у театр Гімпеля, подивився іншу виставу, й це було так само хвилююче.

Згодом кожного вільного вечора, а також пополудні я таємно ходив туди вже сам. Якщо працював удень, то йшов до театру ввечері, а коли працював уночі, то ходив по обіді. Ось світ, до якого я належу! Тут я хочу жити, тут я хочу говорити, кричати, грати, розповідати про свою цікавість, про свої мрії! Про свою пристрасть! У душі я непохитно вирішив іти цим шляхом! Проникнути в цей світ! Я ще не знаю, як це влаштувати, щоб потрапити туди, але одне мені очевидно вже зараз: жодна сила на землі не зможе втримати мене, загородити мені дорогу в цей світ!» [3].

Від брата зі Львова шістнадцятирічний Гранах втік до Берліна, де знову працював пекарем, а також – лакувальником домовин. Знайшовши однодумців, юнак грає у аматорському театрі, де його темперамент та щирість (про акторську майстерність поки не йдеться) зискали прихильників. Завдяки допомозі відомого німецького філолога і читця Емілія Мілана молодий галичанин долає мовний бар'єр – бездоганно оволодіває німецькою (до того він розмовляв лише їдишем та українською). Захоплення театром стає визначальним, формуються мистецькі вподобання та пріоритети. «Із сорока – п'ятдесяти берлінських театрів ми концентрувалися на трьох:

Королівський театральний дім, Театр Лессінга і театр Макса Рейнгардта» [4].

Саме до знаменитої школи театального мистецтва Макса Рейнгардта 1909 р. Гранах був прийнятий спочатку вільним слухачем, а за півроку, після іспиту з декламації – повноправним студентом. Навчання у студії, репетиції та спектаклі великого театального майстра шліфують самотній талант Гранаха, формують визначного актора експресіоністського напрямку. По закінченні навчання актор залишається працювати у цьому провідному німецькому театрі. Заради омріяної професії він остаточно змінив ім'я – з їдишського Єсайя на європейське Александр. Гранах також зважився на операцію, яка полягала в тому, щоб поламати здорові, але криві ноги. Безперечно, «пекарські х-подібні ноги» не відповідали ампула героя, але гарантії успіху операції лікарі не давали. Александр Гранах пішов ва-банк і виграв! Проте, плодами йому довелося скористатися не скоро...

З початком Першої світової війни Гранах як громадянин Австро-Угорської імперії був змушений повернутися до Галичини та був призваний до діючої армії. Під час війни він потрапив у італійський полон, де організовував театральні вистави і звідки йому дивом вдалося втекти через Альпи до Швейцарії. Наприкінці війни опиняється у рідних Вербівцях. Але «Моєю батьківщиною, яку я обрав, був театр, театр у Берліні. Властиво, я мусив їхати додому!» [5].

«Ти повинен допомагати, але своїм способом. Подумай, якщо ти будеш добрим актором, цим ти теж допоможеш своєму народові. Бо люди казатимуть: цей Гамлет, цей Шейлок, цей Мефістофель походить із убогих євреїв з Галичини! І люди проникнуться до твого народу більшою увагою і повагою. Чим це не допомога? Кожен мусить робити те, що йому найкраще вдається!» [6].

Отже, актор повертається до Німеччини. Справжня театральна кар'єра Гранаха розпочалася в Мюнхені, у театрі Гер-

міні Кернер. Тут 1918 року, у 29 літ він отримує омріяну роль Шейлока у «Венеціанському купці» В. Шекспіра. Розповідь про виконання Гранахом цієї ролі – нижче. У 1921 р. актор повертається до Берліна, грає в театрі Лессинга, стає відомим успішним актором, багато гастролює.

1920 р. Александр Гранах дебютував як актор німого кіно у фільмі «Кохання прийшло від циган...». Успіх приносять йому невелика, проте виразна роль забудовника Кнока у культовому фільмі режисера Фридриха Вільгельма Мурнау «Носферату. Симфонія жаху» та роль Юди у фільмі «Ісус Назарянин, цар Юдейский / I.N.R.I.» (1922). Грав також у перших звукових фільмах, зокрема, роль Жана-Поля Марата у стрічці «Дантон» (1931). [7]

Після приходу до влади у Німеччині націонал-соціалістів Александр Гранах назавжди полишає свою другу батьківщину. 1934 р. він приїздить на Галичину, відвідує Вербівці, Городенку, Коломию, Станіслав. Побачився із ріднею, проте надовго не затримався. Актор їде до Варшави, згодом – до Лодзі. У Польщі Гранах працює переважно у місцевих єврейських театрах. У столиці він з успіхом виступив у заголовній ролі в першій постановці антифашистської п'єси Фрідріха Вольфа «Професор Мамлок», на їдиші ця драма йшла під назвою «Ді геле Лате» («Жовта зірка») [8]. У Лодзі Гранах знову звертається до образу Шейлока у «Венеціанському купці».

Того ж року Александр Гранах опиняється в Радянському Союзі. В Москві актор бере участь у запису низки радіоспектаклів, зокрема гостроактуального «Професора Мамлока». Відомий європейський актор німого, згодом і звукового кіно, Гранах отримує запрошення зіграти одну з головних ролей у кінострічці «Останній табір» (1935, режисери – Мойсей Гольдблат та Євгеній Шнейдер). Циганський ватажок ром барон Данила (Александр Гранах) міцною рукою тримає кочовий табір. Йому протистоїть агент з осілости Іван Лихо (Михайло Яншин), який намагається залучити циган до колгоспу. Івана

підтримує красуня Альта (Ляля Чорна) [9]. Після низки перипетій більшість табору кидає свого ватажка і вступає до колгоспу. Гранах зіграв сильну особистість, здатну на вчинок – як позитивний, так і негативний, – проте не здатну пристосуватися до нових обставин.

Зйомки «Останнього табору» проходили неподалік Києва, у Вишгороді. Під час роботи Александр Гранах знайомиться з головним режисером Київського всеукраїнського «ГОСЕТу» Борисом Вершиловим. Режисер давно мріє про постановку «Венеціанського купця» В. Шекспіра, і саме в особі Гранаха знаходить ідеальну кандидатуру на роль Шейлока. Невисокий, кремезний, смаглявий, з виразними чорними очима та кучерявим волоссям, актор мав запальний, нестримний темперамент і визначні голосові дані. Роль Шейлока, яку він грає з 1918 р. на різних сценах Європи, стала дебютом Гранаха на київській сцені і одразу ж зробила актора відомим широким колам глядачів. Весь Київ ходив на виставу «Венеціанський купець» (1936 р., реж. Б. Вершилов, А. Гранах, худ. Л. Альшиць, комп. С. Штейнберг), часто по декілька разів [10]. Александр Гранах виконував Шейлока у притаманній йому дещо різкій манері, грав живу мислячу людину, сильну особистість, яка здатна любити, ненавидіти, прагнути помсти, і все – повною мірою [11]. Як пише у своїй автобіографії сам актор, він «грав цього далекого предка трагічно й пристрасно, спираючись на геній Шекспіра, який обдарував похмурого персонажа такою життєвою силою, таким потужним відчуттям справедливості й такою величною людською гідністю. Грав... як жертву й обвинувача паскудного суспільства, що обплывує й переслідує його, як захисника людських прав євреїв, яким він став з милості свого творця. І так його слід грати доти, доки люди не перестануть наголошувати на надуманій різниці між нами і людиною не почне пізнавати в іншій брата...» [12].

Для створення образу актор застосовував цілу палітру експресіоністичних художніх засобів та прийомів: використання

підкреслених рухів і жестів, підсилення сценічного ефекту за рахунок світлотіні, тощо. Окрім того, актор у своєму арсеналі мав улюблений і бездоганний засіб виразності – красивий глибокий голос широкого діапазону з виразними інтонаціями і чіткою дикцією. Для кожного персонажа Александр Гранох зазвичай створював справжню голосову партитуру. Так, в ролі Шейлока актор переважно працював на «піаніссімо» – тихий улесливий голос відповідав манерам персонажа, змінювався він тільки у фіналі, коли герой виголошував свою пристрасну промову, що сприймалася глядачем як гнівний протест проти антисемітизму, який вже починав піднімати голову і в Радянському Союзі [13].

Запальний темперамент Граноха давався взнаки. Актриса Анна Шейнфельд, яка грала дочку Шейлока Джессіку, згадувала: «Я дуже любила сцену з батьком, одне тільки мене лякало, якого сьогодні ляпаса від Граноха я отримаю: штучно-театрального чи справжнього? Великий майстер сцени так входив в образ, що інколи забував, що перед ним стоїть не його дочка, а актриса. Потім, в антракті, він вибачався переді мною і цілував ту щоку, яка ще горіла від його ляпаса» [14].

Другою значною роллю, зіграною Александром Гранохом на київській єврейській сцені, став народний месник Хаїм Бойтре, «єврейський Уленшпигель» з драматичної балади Моше Кульбака «Бойтре Газлен» («Розбійник Бойтре», 1936р., реж. – А. Нугер і Е. Дінор) [15]. Напевне, у творчому доробку переважної більшості драматичних героїв неодмінно з'являється архетипічний образ благородного розбійника, який має власні життєві підстави для відновлення справедливості. Так, Хаїм Бойтре, якого силоміць віддали до війська на 25 років, розлучивши з коханою дівчиною Стеркеле, таємно повертається, щоб зіграти своє весілля та помститися винуватцям за своє понівечене життя [16]. Знаменитий голос Граноха у цій ролі звучав на «форте», у повну силу відкритого звуку. Рисунок

ролі означений різкими штрихами, рвучкими рухами, виразною мімікою.

На сцені Київського «ГОСЕТу» Гранах попрацював близько двох сезонів і зіграв лише дві ролі, проте його талант і професіоналізм мали значний вплив на діяльність театру [17]. Вистави за його участю стали подіями театрального життя Києва, а його акторська майстерність задала той рівень, триматися якого прагнув і надалі весь колектив «ГОСЕТу». Робота на єврейській сцені в Україні є маловідомою сторінкою біографії митця.

1937 року Александра Гранаха було заарештовано за сфабрикованими звинуваченнями як польського та німецького шпигуна, 18 днів він провів у Лук'янівській в'язниці. Врятував видатного актора його друг, німецький письменник Ліон Фейхтвангер, запросивши на антифашистський форум [18].

Після короткого перебування в Швейцарії навесні 1938 р. Гранах емігрував до США. Тут, досконало вивчивши англійську мову, почав працювати в Голлівуді. Завдяки ролі агента КДБ Копальського у відомому фільмі за участю Грети Гарбо «Ніночка» (1939, реж. Ернст Любіч) став кінозіркою світового масштабу [19]. Тут йому знадобився досвід перебування в СРСР, де він мав змогу спостерігати за партійними функціонерами й агентами радянських спецслужб.

Загалом Александр Гранах знявся у 53 кінострічках, серед яких: «Все почалося з Єви» (Попаларді, зйомник апартаментів, 1940), «За ким дзвонить колокол» (Пако, 1943) [20].

Помер у березні 1945 р. після операції з видалення апендикса від банального перитоніту.

Зі спогадів сучасників та з автобіографічного роману Александр Гранах постає людиною привабливою, дотепною, чарівливою, що вмів легко знаходити друзів і налагоджувати взаємини [21]. Гранах подолав величезну відстань – від сина убогих галицьких євреїв до справжнього майстра театру і кіно у світовому вимірі.

1. Гранах А. Ось іде людина. Автобіографічний роман. – Київ: Видавництво Жупанського. – 2012. – С. 104–105.
2. Там само, С. 144–145.
3. Там само, С. 149–150.
4. Там само, С. 185.
5. Там само, С. 312.
6. Там само, С. 315.
7. Александр Гранах. Біографія. / Вікіпедія. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80_%D2%90%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%85 – назва з екрану.
8. Лоев М. Украденная муза : Воспоминания о Киевском государственном еврейском театре имени Шолом-Алейхема. Харьков – Киев – Черновцы, 1925–1950 – К. : Дух і літера, 2003. – С. 77.
9. Александр Гранах. Фільмографія. / Вікіпедія. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80_%D2%90%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%85 – назва з екрану.
10. Лоев М. Украденная муза : Воспоминания о Киевском государственном еврейском театре имени Шолом-Алейхема. Харьков – Киев – Черновцы, 1925–1950 – К. : Дух і літера, 2003. – С. 78.
11. Там само, С. 78.
12. Гранах А. Ось іде людина. Автобіографічний роман. – Київ: Видавництво Жупанського. – 2012. – С. 326.
13. Лоев М. Вказана праця. Украденная муза : Воспоминания о Киевском государственном еврейском театре имени Шолом-Алейхема. Харьков – Киев – Черновцы, 1925–1950 – К. : Дух і літера, 2003. – С. 79.
14. Там само, С. 81.
15. Там само, С. 81.
16. Там само, С. 81.
17. Там само, С. 82.
18. Рибаків М. Київський державний єврейський театр (1929 – 1941). / Хрещатик відомий і невідомий. – К.: Кий. – 2003. – С. 318.
19. Петросаняк Г. З Городенки – в Голівуд. / Гранах А. Ось іде людина. Автобіографічний роман. – Київ: Видавництво Жупанського. – 2012. – С. 7.
20. Александр Гранах. Фільмографія. / Вікіпедія. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80_%D2%90%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%85 – назва з екрану.
21. Петросаняк Г. З Городенки – в Голівуд. / Гранах А. Ось іде людина. Автобіографічний роман. – Київ: Видавництво Жупанського. – 2012. – С. 7.



Арнольд Ріш з дружиною Марією Ріш (Рабінович) та сином Георгієм. 1930-ті рр. З колекції І. Ріша.



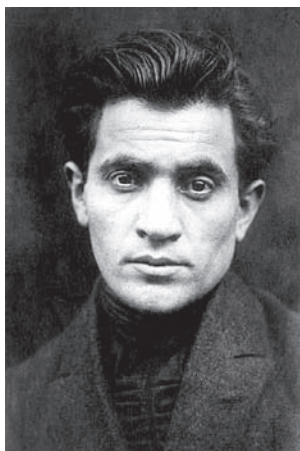
А. Ріш з колегами по роботі. Берлін. До 1931 р. З колекції І. Ріша.

ЧАСТНЫЯ ОБЪЯВЛЕНІЯ.

Желающіе брать практическіе уроки французскаго языка за 3 р. с. въ мѣсяць благоволятъ адресоваться во вновь-открытый магазинъ книгъ и журналовъ Маркуса Крайца — рядомъ съ Варшавскимъ магазиномъ Бернгарда.

— 1.

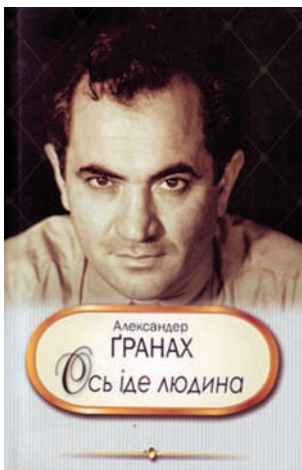
«Черниговские губернские ведомости», 20 февраля 1861 г.



А. Гранах — актер
німецького кіно,
1920-ті рр.



Александр Гранах з матір'ю.
Коломия, 1915 р.



Обкладинка книги
спогадів А. Гранаха
«Ось іде людина».
Київ, 2012 р.



Програма вистави
«Венеційський купець» В. Шекспіра.
Київський всеукраїнський
«ГОСЕТ», 1936 р.



А. Гранах з дружиною Лотте Лівен, актрисою.
Дюссельдорф, 1928 р.



Валя. 1938, полотно, олія.



Борці на тренуванні. 1941, полотно, олія.

*Портрет хлопчика.
1927, полотно, олія.*



*Валя. 1940,
полотно, олія.*



Піщаний пагорб (Яцево). Полотно, олія.



Натюрморт з гіпсовою головою та скрипкою. 1939, полотно, олія.



*Автопортрет. 1926,
полотно, олія.*



*А. Ржезніков
(1898–1943).
1930-ті рр.*



А. Ржевніков. Центральна алея НКМЗ. 1936 р. Папір, акварель.



А. Ржевніков. Заводський інтер'єр. 1936 р. Папір, акварель.



А. Ржезніков. Формувальники. 1936 р. Кольоровий олівець.



*А. Ржезніков.
Інженер. 1936 р.
Папір, олівець.*



Кацнельсон І.І. (1911–2005).
Чернігів. 1930 р.
Держархів Чернігівської області.
Ф. Р.-608. Оп. 1. – Спр.1899.

Свідоцтво про
закінчення
І.І. Кацнельсоном
Чернігівського
інституту
народної освіти.
1930 р.
Держархів
Чернігівської
області.
Ф. Р.-608. – Оп. 1. –
Спр.1899.





*Відкриття пам'ятного знаку загиблим євреям в урочищі Борок.
1955 р.*



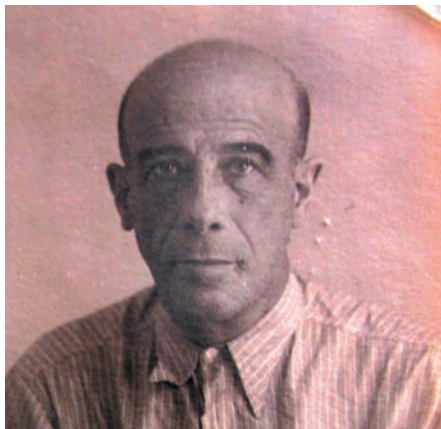
*Каплунов І. С. ,
капітан І рангу.*



*Каплунов А.Л.
(1912–1943).*



М.І. Бланк (1898–1941).



*Майданський М.Н. (1899–1973).
Держархів Чернігівської області.
Ф.Р-8840. – Оп.3. – Спр. 7701.*



Є. Долматовський. Берлін. 1945 р.



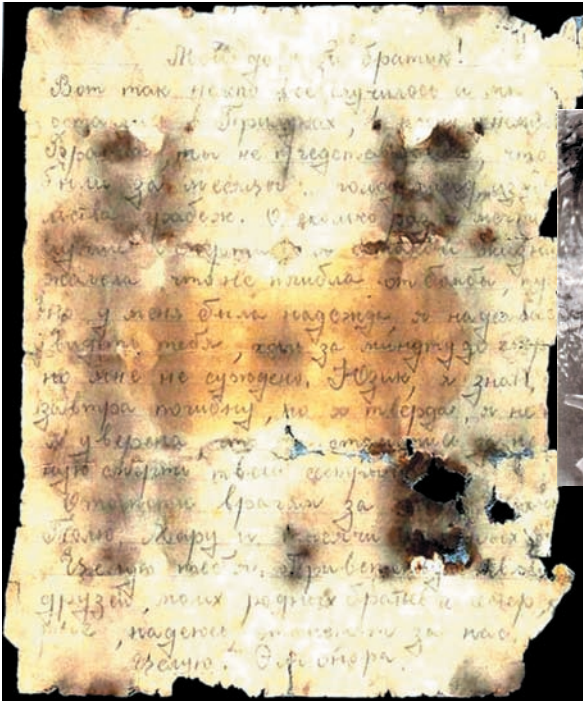
Л.М. Славін (1906–1971). Ольвія, кінець 1940-х – початок 1950-х рр. НА ІА НАН України.



Хоральна синагога, 1861 р., м. Прилуки.



*Приміщення школи №4 (колишній будинок купця Шкуратова.
1912 р.). Під час окупації – територія гетто,
разом з прилеглими вулицями.*



Елеонора Пармут
(1926–1942).
Фото до 1941 р.
Загинула у гетто.

Останній лист Е. Пармут з
прилуцького гетто.
Архів Яд Вашем.



Пам'ятник загиблим
євреям у Прилуках,
Плискунівський Яр.

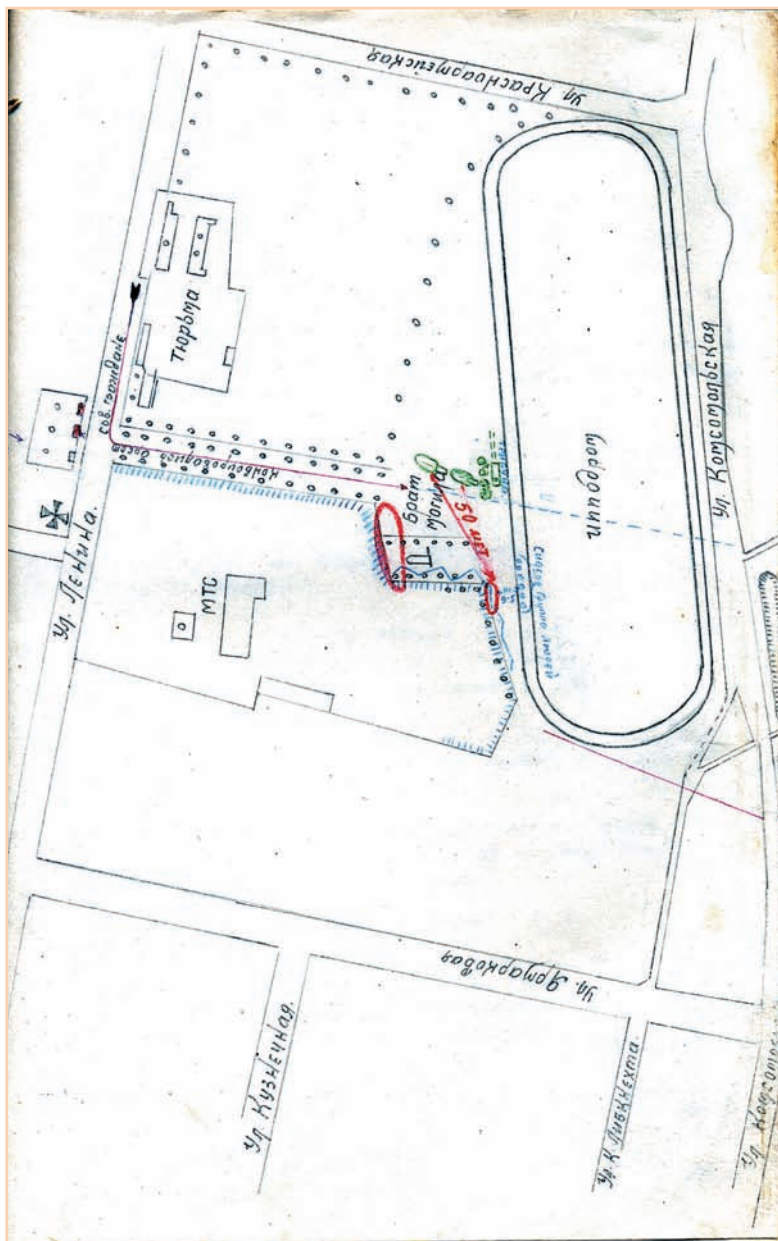


Схема місця розстрілу в Прилуках. Спр. 7170-ОФ.
Архів Управління СБ України в Чернігівській області.

Арон Ржезніков і його особистий внесок у розвиток образотворчого мистецтва початку ХХ століття. «Група п'яти».

Арон Йосипович Ржезніков народився 1898 року в Чернігові у бідній єврейській родині шевця-кустаря. Ще змалечку захоплювався малюванням, стимулом до цього була власна фантазія, природа та література. Він вкривав білі стіни будинків своїх друзів малюнками, і часто місцяни милувались його «фресками». Батьки не дуже схвально відносились до вподобань сина вважаючи, що це всього лише забавка. У 12-літньому віці вони віддали хлопчика навчатись до Чернігівського реального училища.

У 1910 році викладачем малювання і креслення цього навчального закладу був призначений Микола Борисович Тарловський, який закінчив на той час Вище училище живопису, скульптури та архітектури по класу В.О. Серова. Він круто змінив методику викладання, систематично і послідовно вів свій предмет, намагаючись завжди помічати та виявляти учнів, які мали здібності і схильність до образотворчого мистецтва.

Саме так і був помічений обдарований юнак Арон Ржезніков. Він отримав основи художньої грамоти від свого викладача малювання, який відіграв значну роль у формуванні та становленні його як митця. У ранньому віці Арон багато писав аквареллю пейзажі та натюрморти, в яких особливу увагу приділяв світлотіньовій задачі в передачі руху поверхні води, характеристиці фактури предметів. Згодом навколо юнака утворився гурток співучнів, які любили займатись малюванням і живописом під його керівництвом. Він же керував їх читанням по темі мистецтва, приділяючи особливу увагу

добі Відродження. Естетичні та інтелектуальні смаки Ржезнікова були дуже широкими, й серед них неможливо не відзначити любов до класичної музики, а особливо до Людвіга Бетховена (неодноразово писав його портрети), Йогана Баха і Олександра Скрябіна [3].

Остаточне рішення стати художником, що визріло у нього в старших класах реального училища, своєю «неординарністю» викликало жах у батьків і породило сімейні чвари. По закінченні училища 1917 року хлопець вступив до Московського училища живопису, скульптури та архітектури, але смерть батька змусила вже через три місяці залишити навчання і повернутись до Чернігова. Тут він багато писав, брав участь у виставках, очолював студію місцевої молоді, викладав історію образотворчого мистецтва. Іноді виконував роботу по оформленню міста.

А. Ржезнікову пощастило займатись у відомого художника, скульптора і критика Івана Григоровича Рашевського (1849–1921). Саме йому він завдячував міцним малюнком і реалістичністю форми.

1918–1920 роки стали періодом авторських формальних пошуків. Художник захопився абстракціонізмом і, як стверджував він сам, зайшовши у глухий кут, усвідомив необхідність остаточного повернення до реалізму.

У 1922 році Арон Йосипович вступив до ВХУТЕМАСу, де навчався у майстерні Роберта Рафаїловича Фалька (1886–1958), до якого мріяли потрапити більшість студентів, але не кожен мав можливість. Вже з середини 1920-х років Арон Ржезніков – митець, який вільно володів більшістю технік: чорним і кольоровими олівцями, аквареллю, олією. Художні засоби його виділялись великою складністю за рахунок того, що використовувались мішані техніки. На той час у нього склався власний метод, який він назвав «метод живописного натуралізму», бо вважав єдиною – натуралістичну форму, доповнену досягненнями кращих імпресіоністів у галузі кольо-

рових пошуків. Він став одним з багатообіцяючих і цікавих художників довоєнної пори.

Дуже гарне ставився до Арона Йосиповича художник Микола Кримов (1884–1958). Він слідкував за його творчістю та наголошував: «У Ржезнікові ми бачимо блискучого живописця, чиї пейзажі заслуговують найвищої оцінки. У ньому я бачу продовжувача російської пейзажної школи. І в ньому я маю свого спадкоємця!» [1].

У 1927 році молодий митець закінчив ВХУТЕМАС і залишився працювати в Москві. Брав участь у всіх московських виставках молодих художників. Дуже часто подорожував, побував у Середній Азії, їздив до України, до рідного Чернігова, де полюбляв писати пейзажі. У даному жанрі художника цікавила передача широти простору, а вирішення завдання завжди поєднував з конкретністю в передачі рельєфу земної поверхні, всіх характерних особливостей її геологічної будови і досягав цього за допомогою живописно-пластичних засобів. «Ржезніківська земля», при всій багаточисельності деталей, виглядає, разом з тим, як єдине ціле («Піщаний пагорб», 1938; «Каменоломні», 1940).

Особливо виділяються річкові пейзажі. У них майстер на диво тонко і вірно відобразив кольорові і тональні співвідношення неба і води. Але основна особливість їх полягає в тому, що автор різьоме чітко зумів передати рух останньої («Море», 1926).

Художник ніколи не гнався за ефектністю натури, бо умів бачити красу внутрішню, аналітично занурившись у конфігурацію кольору і світла у природі. Такою є особливість його пейзажів, що відтворюють гурт дерев. Саме у них було досягнуто максимального колірного розмаїття, не порушуючи чіткої тональної єдності. При цьому автор майстерно передав фактуру листя, роблячи це пластично узагальнено, не вдаючись до натуралістичних дрібниць. Прикладом є твори: «Сріблясті тополі» (1926), «Сірий день» (1938), «Річка і стежки» (1939).

Ранні портрети Арона Ржезнікова – це яскраве свідчення того, наскільки складні завдання ставив перед собою художник («Автопортрет», 1926; «Портрет хлопчика» 1926). Вони писались в темній кольоровій гамі, відсвічують жовтими рефlekсами та постають яскравим свідченням істинного портретиста, якому під силу було рішення великих мистецьких завдань. Більш пізні – приваблюють своєю душевністю та повагою до портретованого як до носія високого духовного, інтелектуального начала («Портрет художника Камардіна», 1939; «Етюд голови», 1941). Особливо хочеться відмітити два жіночих портрети «Валя», які є діаметрально протилежними за характеристикою. У творі 1938 року ми бачимо ще дівочу скромність і стриманість, прихованість почуттів. А у портреті 1940 – щире визнання своєї привабливості й краси [2].

Були в його творчості й тематичні картини. Складні за композицією, за ракурсом і глибоко виразні за психологічною експресією («Борці на тренуванні», 1941).

Зрозумілою стає в творчості Арона Йосиповича Ржезнікова роль натюрморту – жанру, що ніби навмисне створений для живописних експериментів. Навіть у зображенні найпростішого мотиву він намагався знайти змістовність, не вдаючись до схематизму, не спотворюючи реальної форми і не схиляючись до стилізації. Шлях до істинної живописності полягав для нього у поглибленій проробці світла і форми та їх єдності. Тому не дивує та майстерність, що проявилась у складних за композицією натюрмортах, як приклад: «Натюрморт з географічною картою» (1932) та «Натюрморт з гіпсовою головою і скрипкою» (1939).

Індустріальна тема в циклі під назвою «Краматорський завод» (1936–1937) є втіленням архітектурної пластики у живописі та графіці. Під час творчого відрядження на Донбас 1936 року Ароном Ржезніковим була створена в реалістичній манері ціла серія різноманітних замальовок, присвячених інтер'єру заводу, людям, які працюють на ньому, і навколишнім пейзажам.

Характер, воля, щира любов та інтерес до мистецтва, що були притаманні Арону Йосиповичу, допомогли об'єднати навколо нього друзів, послідовників і учнів. Так виникла «Група п'яти». У наш час важко назвати точну дату виникнення цієї творчої неформальної спілки живописців, що стала значним явищем у художньому житті кінця 1930-х років. До неї входили: Арон Йосипович Ржезніков (1898–1943), Лев Якович Зєвін (1903–1942), Лев Ілліч Аронов (1909–1972), Абрам Ізраїлевич Пейсахович (1905–1983), Михайло Володимирович Добросердов (1906–1986). У своєму мистецтві вони звертались до камерності, що сприймалась у дусі поетичного реалізму. Особливо надавалась перевага ліричному зображенню людини у домашньому інтер'єрі або на природі. Художники звертались до внутрішнього світу особистості, до її почуттів. Подібна спрямованість у період, коли у живописі домінувала елементарність рішень, розрахована на натуралістичну правдоподібність, вимагала від митців мужності й принциповості. Тому члени об'єднання підпали під шквал критики. Їх творчість інтригувала і зацікавлювала не лише відвідувачів виставок, але й відомих мистецтвознавців [4].

Арон Ржезніков досить яскраво виділявся серед колег. На відміну від інших учасників об'єднання – незалежно налаштований, як в творчому, так і в особистому сенсі, відчував себе своєрідним гуру. Особливої уваги заслуговували його теоретичні судження. У першу чергу – статті і виступи у галузі досліджень імпресіонізму, про Поля Сезана і про старих майстрів. У своїх працях автор зацентрував увагу на необхідності синтезу імпресіоністичного сприйняття природи, «сезанівської» композиційної конструктивності, світлотіньової передачі та умілої предметності старих майстрів.

Участь у актуальних дискусіях кінця 1930-х років спільно з відомими критиками є свідченням причетності групи до художнього життя того часу та вміння знайти у ньому власне місце. Остання виставка «Групи п'яти» відбулась восени

1940-го року. Цьому об'єднанню не судилося довге існування, всі творчі плани були зруйновані Другою світовою війною.

У 1941 році Арон Ржезніков і Лев Зєвін добровільно пішли на фронт. Лев Яковлевич загинув під Вязьмою 1942 року. Арон Йосипович був двічі поранений і знову ставав на захист Батьківщини, але загинув 1943 року в боях за рідну Україну.

Згадуючи нашого земляка, можна сміливо говорити про яскравий талант художника-реаліста, завжди принципового, який знаходився у постійному духовному і творчому пошуку досконалості.

1. В. Медведєва «Художник Ржезніков» Стаття до газети «Деснянська правда» від 11 лютого 1972 року// Науковий архів Чернігівського обласного художнього музею. – справа № 434, арк. 19.

2. Є. Кончин «За ненависть и любовь» Стаття до газети «Советская культура» №36 від 26 березня 1968// Науковий архів Чернігівського обласного художнього музею. – справа № 434, арк.23.

3. Т. Гаснашанська Стаття до газети «Чернігівські відомості» від 3 листопада 1993// Науковий архів Чернігівського обласного художнього музею. – справа № 434, арк. 9-12.

4. Человек и наука – Камерная лирика в московской живописи 1930-х годов [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://cheloveknauka.com/kamernaya-lirika-v-moskovskoy-zhivopisi-1930-h-godov>

Арон Ржезніков та його «Краматорська серія»

У фондах Чернігівського художнього музею зберігаються твори Арона Ржезнікова, серед яких окреме місце посідає серія його художніх творів, виконаних у місті Краматорську на Донбасі в 1936–1937 роках. Вона присвячена одній з яскравих сторінок в історії знаного в Україні індустріального міста – Новокраматорському машинобудівному заводу – та складається із 147 малюнків, 6 живописних робіт, 15 акварелей. Ця «Краматорська серія» Арона Ржезнікова знайомить з образами металургів, машинобудівників заводу та його промисловими спорудами. Вона є цікавою сторінкою як в житті видатного, але мало відомого нині єврейського художника, так і в історії одного з найбільших гігантів вітчизняної важкої промисловості.

У своїй галузі НКМЗ займав провідне місце, тому й отримав у свій час заслужене визначення – «завод заводів». Це підприємство було уособленням індустріалізації в Радянському Союзі, символом економічної могутності нової держави, спроможної на землях українського Донбасу в дуже короткий термін побудувати «завод-гігант». І тому, з метою пропаганди досягнень Радянського Союзу в економіці, керівництво держави вирішило залучити художників до створення художньо-документальних ілюстрацій Новокраматорського машинобудівного заводу. Практика відтворювати в образотворчому мистецтві, художній літературі історію багатьох новобудов СРСР, зокрема Новокраматорського машинобудівного заводу, знаходила в робітничому місті своє подальше втілення.

На той час партійні органи, керівництво країни орієнтували художників писати свої твори на теми сучасності, правдиво відтворювати радянські будні і в першу чергу оспівува-

ти працю радянських людей на новобудовах країни, діючих заводах і шахтах. Різноманітні факти соціалістичного будівництва, участь робітників, селян та інтелігенції в розбудові господарського комплексу мали бути ідейно-тематичною основою багатьох творів радянських художників. У складі великих груп вони подорожували країною, щоб живописати працю народних мас, участь робітників і селян в розбудові господарського комплексу. Митці повинні були, так би мовити, розкрити у творах соціалістичного реалізму ідеї консолідації мас заради світлого комуністичного майбутнього та відданості усіх верств радянського суспільства ідеалам пролетарської революції.

Портретні образи людей праці, величезні промислові споруди, що складали основу нового жанру – індустріального пейзажу, почали з'являтися на живописних полотнах і графічних аркушах багатьох митців. Ці твори експонувалися на всесоюзних та міжнародних художніх виставках під промовистою назвою «Індустрія соціалізму».

Не стояв осторонь вищезазначених процесів і художник Арон Ржезніков. Композиції його малюнків, акварелей, низка олійних робіт цілком вкладаються в цей величезний масив художньо-документальних творів виробничої тематики. У місто Краматорськ він також прибув за поширеною в 1930-ті роки практикою відряджень радянських художників на будови соціалізму. На той час, коли художник Ржезніков почав працювати на Новокраматорському машинобудівному заводі, це підприємство вже активно діяло і понад три роки посідало провідне місце у вітчизняній важкій промисловості. З його історії нам відомо, що НКМЗ запрацював 28 вересня 1934 року. На його величезній території площею біля 200 гектарів було збудовано 54 промислові споруди. Зокрема, на НКМЗ діяли модельний та два чавуно-ливарних цехи, комплекс водопостачання, п'ять механічних цехів, тепло-електроцентрально-термічний, фасано-ливарний, ковальський цехи, величезні

корпуси пресувального цеху, генераторна станція та склади заводської продукції. Таким чином, художнику було багато місця і можливостей спостерігати реалії життя машинобудівного гіганту, рівного якому, як планувалось, «не було б у Європі».

Ціла галерея портретів та начерків робітників Новокраматорського заводу, низка живописних етюдів була створена Ржезніковим під час його відвідування деяких з цих заводських приміщень. Взагалі, робітнича тематика зацікавила художника значно раніше. Принаймні ще в 1924 році митець виконав великий етюд «Мартенівський цех» – багатофігурну композицію, котра знайомила із процесом виробництва металу в інтер'єрі заводського цеху. Мабуть, не випадково художник виїхав на Донбас і саме в Краматорськ, де відбувалося будівництво машинобудівного об'єднання, бо виробнича тематика вже стала темою його художніх зацікавлень. На заводі митець виконав цілу низку різноманітних портретних замальовок, маючи на увазі створити або портретну галерею робітників та інженерів НКМЗ, або тематичну картину, своєрідний груповий портрет його сучасників.

Ймовірно, художник мав намір також створити індустріальний краєвид із виробничими та технологічними спорудами НКМЗ. Але праця на пленері, в степу та на території заводу, що вже випускав свою продукцію, була складною для роботи із мольбертом в оточенні кранів, машин і механізмів. Рівнинна місцевість, залізобетонні корпуси та цегляні споруди – все це художник намагався живописати і виконав декілька акварелей. Але, навіть попрацювавши в середині заводських цехів та виписавши інтер'єри величезних приміщень, художник більше уваги все ж став приділяти портретному жанру. Принаймні до категорії індустріального пейзажу відноситься лише одна відома на сьогодні його робота – акварель «Центральна алея Новокраматорського заводу» (1936). Також цікаві у зазначеному контексті і акварелі Ржезнікова

«Заводський двір» (1936), «Заводський інтер'єр» (1936), ескіз «На краматорському заводі» та п'ять невеликих олійних етюдів, виконаних у 1937 році з метою перенести на полотно своєрідне освітлення, тональність, кольорову гаму заводських цехів НКМЗ.

Із галереї портретів привертають увагу його «Робітниця (профіль)», «Моделювальниці». Ці жіночі портрети, виконані в 1936 році, мають детально опрацьовану композицію, але більшість начерків зроблені нашвидкоруч. Тим не менш всі зазначені роботи та інші роботи 1936 року, зокрема «Портрет робітника», «Монтажники», «Начальник лабораторії», інші начерки характеризуються такою важливою якістю, як портретність. Ржезніков своїм графітним або кольоровим олівцями вимальовує живі риси портретованих. Його шкіци мають портретну подібність та доносять навіть настрої портретованої людини, її характер. Представники різних професій, віку і соціального статусу позували художнику. Деякі його портрети можна об'єднати в окремі групи також за професією моделі. В портретній серії робітників Новокраматорського заводу виокремлюються начерки сталеварів, монтажників, формувальників. Не менш важливий і той факт, що частину портретованих можна в подальшому ідентифікувати, з'ясувати їхні імена та прізвища. Займаючись атрибуцією портретних творів, уточнюючи назви цехів, в яких працював художник та писав їхні інтер'єри, варто залучати фотографії, спогади робітників. Але це є подальшою темою окремого дослідження, коли позитивний результат можливий за умови співпраці з краматорськими краєзнавцями та істориками.

Постать Арона Ржезнікова, його творчість з усього вищезазначеного мають велике значення як для дослідників радянського образотворчого мистецтва, так і науковців технічної сфери. Його ім'я об'єднує чернігівців і жителів Донбасу, демонструючи цікавий приклад взаємозв'язків в художній культурі двох регіонів, котрі були об'єднані ще в кордонах

Чернігівського князівства, у свій час, починаючи, зокрема, з XI століття.

В наш час, коли надзвичайно гостро постала проблема Донбасу, коли його суспільство поділено, коли промовляються різні думки про Батьківщину як унітарну державу або федерацію, про Донбас у складі українських земель, або навіть поза межами державного кордону, – цей матеріал, присвячений іконографії донецького регіону, що зберігається в Чернігові, повинен бути представлений на всеукраїнський загальний виставка на основі художньо-документальних робіт «Краматорської серії живопису і графіки» Арона Ржезнікова, побудована чернігівськими і краматорськими музейниками, разом із друкованим науковим каталогом, анотаціями та відповідними довідками атрибуційного характеру буде надзвичайно важливою подією в ім'я миру, взаєморозуміння та подальшої співпраці двох областей незалежної України. Нововиявлений матеріал свідчить про трудові подвиги робітників Донбасу, про героїчні часи минулих десятиліть, що оспівані були його художниками. Ця унікальна колекція малюнків, акварелей, живописних творів має бути задіяною в історії української художньої культури. Вона повинна працювати і бути також зброєю – потужною зброєю у сучасній медійній війні.

Ілля Стебун: сторінки карколомної біографії

Переглянувши життєпис Іллі Ісааковича Кацнельсона, переконаєшся, що псевдонім Стебун, який він спочатку додав до прізвища, а потім користувався тільки ним, у сучасному сленговому значенні відповідає реаліям життя нашого героя.

Родина Кацнельсонів мешкала у повітовому центрі Чернігівської губернії місті Городні, де у вчителя єврейської школи Ісаака Мордуховича 27 грудня 1911 року (за яким стилем – невідомо) народився син Ілля. Саме цю дату навів І. Кацнельсон в анкеті разом із заявою з проханням зарахувати його на перший курс Городнянського педагогічного технікуму після закінчення семирічки [2, арк. 2]. Однак, інші джерела вказують 21 січня того ж року [1, с. 28; 8, с. 565].

З 19 вересня 1926 року за постановою приймальної комісії Ілля Кацнельсон став першокурсником Городнянського педтехнікуму [2, арк. 1]. Про його успіхи в навчанні, і не тільки, свідчить довідка-характеристика, видана для вступу до Чернігівського інституту народної освіти 7 серпня 1928 року. В ній говорилось: «Академически Кацнельсон Илья успевал по всем предметам, выявляя в учебе недюжинные способности, развитие и начитанность. Принимая живое участие в создании школьной стенгазеты, творя стихи, участвовал в литературных судах, вечерах, утренниках и т.п. Активно работал как член президиума школьного исполкома» [2, арк. 8].

Два роки студентства в ІНО завершилися отриманням свідоцтва про його закінчення у 1930 році. Напередодні випуску Ілля Кацнельсон звертається до профкому із заявою, щоб йому надали рекомендацію для вступу на підготовчі курси

до аспірантури при Київському державному університеті, але отримав відмову через те, що, перебуваючи студентом технікуму та ІНО, Кацнельсон досить пасивно ставився до громадської роботи. На тлі попередньої характеристики це виглядало дивно. Ілля Ісаакович оскаржив це рішення в Чернігівській окрпрофраді, яка змусила підвідомчу організацію переглянути свої висновки щодо громадської діяльності Кацнельсона-Стебуна.

Навчаючись в аспірантурі, молодий вчений захопився творчістю Михайла Михайловича Коцюбинського. Його зацікавили і досить інтимні подробиці особистого життя письменника, особливо в останній чернігівський період. Серед інтелігенції міста були люди, які знали юну музу Коцюбинського Олександру Аплаксину, а у таємницю їхнього кохання був посвячений сімейний лікар Коцюбинських Аркадій Маркович Утевський, який через багато років після смерті Михайла Михайловича наважився її відкрити молодому літературознавцю Іллі Стебуну. Дізнавшись, що Олександра Іванівна зберігає всі листи до неї Коцюбинського, той попрямував до Москви. Перша зустріч з Аплаксіною не обіцяла, що володарка безцінних реліквій відкриє їх чужим очам. Та сталося диво – Олександра Іванівна погодилась приїхати до Чернігова, щоб дістати зі схованки шкатулку з листами. У 1938 році перший в Україні кандидат філологічних наук Ілля Стебун видав «Листи М. М. Коцюбинського до О. І. Аплаксіної» [6]. Якщо для науковців книга стала цінним джерелом для розуміння життя і творчості Михайла Коцюбинського, то родина сприйняла видання вороже. На одному з примірників дочка письменника Ірина Михайлівна написала свої коментарі: «Як гірко читати цю страшну, наклепницьку передмову» або «Все вигадки». Ілля Ісаакович повернувся до цієї теми у 1999 році, коли видав у Донецьку (тоді він вже доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри Донецького державного університету) «Історію таємного кохання

М. Коцюбинського» [9]. Нині з'явилося ще більш ґрунтовне видання, підготовлене літературознавцями Михайлиною Коцюбинською та Степаном Захаркіним [7].

Та повернемося у передвоєнний Київ. У 1938–1941 роках І. Стебун був відповідальним редактором журналів «Літературна критика» та «Радянська література», працював у Інституті української літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР. Вже в червні 1941 року Іллю Ісааковича призвали до лав Червоної Армії як військового кореспондента, згодом – начальником відділу пропаганди газети «Красная Армия» Південно-Західного, Сталінградського та Донського фронтів (1941–1942). У 1943 році був редактором військового видавництва Українських фронтів. Але раптом у цій закономірній військовій кар'єрі журналіста відбувається карколомний стрибок. Спричинила його анкета, в якій Ілля Ісаакович зазначив, що він випускник харківського аероклубу та ще й володіє польською та німецькою мовами. Цього виявилось достатньо для отримання призначення командиром полку 3-ої Польської дивізії у складі Війська Польського, яке сформувалося у 1944 році. Тричі Іллі Стебуну довелося залишати палаючий літак. Допоміг врятуватися досвід, здобутий до війни в аероклубі, де він здійснив 36 стрибків, з них 22 – зтяжних. Отримав підвищення по службі – став заступником командира дивізії, але у грудні 1945 року демобілізувався і виїхав з Польщі до України.

Бойовий шлях Іллі Ісааковича був відзначений орденами Вітчизняної війни I–II ступенів, Богдана Хмельницького, численними медалями та двома польськими Срібними хрестами заслуги [4].

По приїзді до Києва Ілля Стебун сподівався розпочати викладацьку роботу в Київському державному університеті, але після зустрічі з ректором зрозумів, що його бажання нездійсненне. Він повернувся до наукової роботи в Інституті літератури АН УРСР, однак ситуація в країні змінила всі пла-

ни. Як згадував Ілля Ісаакович, «в 1949-м почалась кампанія по боротьбі з космополітизмом. На Україні я був головним – з розшифруванням в скобках моєї фамилии, чтобы было ясно, что жидовская морда...» [3]. Життя і роботу в столиці довелося залишити. У 1949–1964 роках він працював у Запорізькому та Житомирському педагогічних інститутах. Це спричинило проблеми й у сімейних справах. Дружиною літературознавця була Лариса Архипівна Руденко (1918–1981). Талановита співачка, прима Київської опери, згодом Народна артистка СРСР (1960 р.) потерпала від утисків у гастрольній діяльності. Подружжя змушене було офіційно розвестися, щоб не завдати її співацькій творчості. До новоствореного Донецького державного університету доктор філологічних наук І. Стебун приїхав, щоб очолити кафедру теорії літератури та художньої культури, завідувачем якої був до 1991 року. Саме в Донецьку він знайшов розуміння колег, видавав нові книги, проводив їх презентації. Як педагог з великим досвідом готував високоосвічених вчителів і науковців-літературознавців.

І в дев'яносто років Ілля Ісаакович не втрачав інтересу до наукового життя університету, відвідував захисти дисертацій, цікавився новинами. Професор пішов з життя 25 вересня 2005 року, похований у Донецьку.

Біографія та творчий доробок І. Стебуна вивчаються його колишніми колегами. На малій батьківщині оприлюднено інформацію про відомого літературознавця у краєзнавчій літературі [1; 5].

1. Городнянщина літературна (бібліографічний покажчик). Частина I. – Городня, 2001.

2. Державний архів Чернігівської області. – Ф.Р 608. – Оп. 1. – Спр. 1899.

3. Електронний ресурс. Режим доступу: donietsk-yiewish.ucor.ru

4. Електронний ресурс. Режим доступу: holos.org.ru >2009/stebun-iliya isaakovich/

5. Калібаба Д. Відомі діячі культури, науки, політики Чернігівщини. – Чернігів, 1998.
6. Листи М.М. Коцюбинського до О.І. Аплаксіної. Редакція, вступна стаття і коментарі І.І. Стебуна. – К.: Видавн. Ак. наук УРСР, 1938.
7. Михайло Коцюбинський. Листи до Олександри Аплаксіної. – К.: «Часопис «Критика», 2008.
8. Письменники Радянської України. 1917–1987. Бібліографічний довідник. – К., 1988.
9. Стебун І.І. Історія таємного кохання М. Коцюбинського. – Донецьк, 2000.

*Михайло Часницький
Едуард Маринченко
Євген Яненко*

Єврейська община Глухова напередодні та під час Другої світової війни. Героїчний рід Каплунових

Одна з найчисельніших єврейських громад на Сумщині знаходилася в місті Глухові. Дослідження показали, що історія єврейської общини Глухова складна та насичена подіями. Багато визначних особистостей міста були вихідцями з єврейських родин.

Найбільш цікавим періодом історії іудейської громади є період до 40-х років ХХ століття та період Другої світової війни.

У 1800 році у Глухівському повіті мешкало 175 купців та міщан-євреїв. На 1883 рік у Глухові було 5 єврейських шкіл: 4 хедери та 1 Талмуд-Тора, ієшива (вищій учбовий заклад). З 1850 р. директором ієшиви упродовж 20 років був С. Меклер. Все це свідчить про високий рівень культури та освіти серед євреїв-глухівчан [1, с. 47].

Як стверджував голова Глухівської земської управи Ф. Уманець, іудеї на Глухівщині вперше з'явилися у селі Уланово. Колись там було старовинне кладовище. У Глухові до цього часу зберігся єдиний на Сумщині діючий єврейський цвинтар.

На 1912 рік з 18 тисяч населення міста 6 тисяч було іудеїв та ще більш як тисяча мешкали у Глухівському повіті. Вони брали активну участь у політичному та громадському житті Глухова і впливали на розвиток економіки міста.

Важливим аспектом життя іудеїв завжди була синагога,

яка є, перш за все, місцем для громадської молитви, місцем зборів, реєстрації народжених дітей тощо. Одна з трьох глухівських синагог – золотоверха Хоральна синагога, збудована в 1867–1870 рр. за проектом О. Гросса, у довоєнні часи була пристосована під Глухівський державний архів, але згодом була знищена Радянською владою [2, с.47]. Відступаючи у вересні 1941 року, Червона Армія спалила синагогу, яка знаходилася ліворуч від Київської брами фортеці міста, разом з частиною філіалу Глухівського обласного архіву, щоб документи не потрапили до рук фашистів. Саме тому робота з архівами на території Глухова є дуже складною та проблемною.

На початку ХХ століття у Глухові були млини Пружанського та Каспіна, миловарні Воловика, крупорушки Каплунова, шкірзавод Гафта, цегельний завод, кондитерські фабрики Завельського та Юдкевича. Було розвинено паперове, винокуренне та цукрове виробництво.

На фотографії базарної площі, зробленої П.П. Лютим у 1890-х роках, можна побачити магазини. М. Часницькому вдалося «розшифрувати» прізвища власників цих крамниць. Серед них – крамниці м'яса Воловика, пива та меду Кінцлера, мануфактури Шкловського, риби Шифріна та інших.

В цей же час у місті працювала ціла когорта визначних фотомайстрів: А. Адлер, Езерський, О. Перський, І. Любомирський, О. Соркін, брати Ілля та Ісаак Раскіни (загинули під час Другої світової війни).

Трагічними стали для глухівчан події 1917–1918 років, коли під час єврейських погромів загинуло біля 300 чоловік. Вони стали жертвами революційних подій. За сприяння кантора синагоги А. С. Письменного всіх загиблих було поховано на єврейському кладовищі. У Чернігівському державному архіві збереглися списки 115 євреїв, що загинули 22–23 лютого 1918 р. Завдяки голові Чернігівської єврейської грома-

ди С.Г. Бельману нам тепер відомі їхні імена. Збереглися пагорбки захоронень загиблих.

Після революції в Глухові активно розвивався спорт. Особливо відзначилася футбольна команда «РММ» (Робітничка молодь міста), з 1922 року – «Штурм», де більшість хлопців були євреями. Серед них С. Мурашковський, С. Письменний, М. Хотенок, брати Юдкевичи, Житомир, Руцькин. У 1926 р. команду перейменували у «Спартак», який перед війною вигравав навіть у харківського «Динамо».

Є архівні дані, що у 1926 році більш як 800 громадян Глухова було позбавлено виборчого права. 483 чоловіки (60%) з них були з єврейської громади. Більшість євреїв займалися торгівлею, що у той час вважалося способом отримання «нетрудових» прибутків. Це і стало приводом для подібної дискримінації.

У липні-серпні 1941 року нацистські війська вже знаходилися на підступах до Глухова. Саме в цей період кожен із общини відчув своє єврейство. Мирні жителі вважали, що нацисти знищать не всіх іудеїв, а лише тих, хто буде чинити опір. Дуже багато єврейських сімей, особливо з тих, хто пам'ятав Першу світову війну, не вірили у німецьку антисемітську ідеологію і за це поплавилися життям [6].

Радянським керівництвом було віддано наказ про евакуацію, але зроблено було це занадто пізно. 27 серпня під шквалом німецьких бомб глухівчанами була зроблена спроба покинути місто, та вдалося це далеко не всім [4]. Саме перед захопленням міста в обіг ввійшло страшне слово – «евакуація», яке не обіцяло нічого доброго. Ніхто не хотів покидати обжиті місця, евакуація стала справжньою проблемою не лише для євреїв міста, а й для всіх його жителів. Евакуюватися швидко не вдалося. Люди готували худобу та зерно для відправки, хотіли, щоб вони не дісталися німцям. Чекали до останнього, намагаючись урятувати хоча б щось. Коли фронт

підійшов зовсім близько, то часу на роздуми не залишилося. Серед тих, хто переселявся вглиб країни, було багато євреїв [6].

Чоловіки мали йти на війну. Збереглися трудові книжки з записами: «Звільнений у зв'язку з мобілізацією у діючу армію». Тих, хто не бажав іти на фронт, або знищували як ворогів Червоної армії, або ж змушували підкоритися силою [6].

Багато вихідців з єврейської общини брали участь у бойових діях. Біля двохсот чоловік не повернулось з поля бою: брати Поз, Мурашковські, Соркіни, батько й син Воловики...

Глухівська трагедія у роки окупації

За словами колишнього в'язня концтаборів Елі Візеля, «не всі жертви нацизму були євреями, але всі євреї були жертвами нацизму»...

Нацизм прокотився страшною хвилею по долях людей, які не відповідали ідеології Третього рейху. Голокост – це масові переслідування та знищення євреїв під час Другої світової війни за ознакою їх расової приналежності [8]. Для цього у Європі було створено 6 таборів смерті, в яких з 1933 по 1945 роки було знищено шість мільйонів євреїв, з України – 1,5 мільйона. У кожній захопленій місцевості проводилися масові розстріли ні в чому не винних людей.

Трагічним символом Голокосту в Україні став Бабин Яр. Для глухівчан таким символом стало урочище Борок [7], яке знаходиться в південній частині Глухова. За декілька ночей листопада 1942 року фашистами було розстріляно 820 мирних жителів, значна частина з яких – представники єврейської общини.

Місто Глухів було окуповане 7 вересня 1941 року, і з перших же днів почалися розстріли мирних жителів. Саме з

цього моменту для євреїв, які залишилися в місті, почалося справжнє пекло [3, с. 98].

З спогадами місцевих мешканців для того, щоб зламати волю та опір приречених на смерть, на соснах в урочищі були прибиті гаки, на яких вішали тих, хто відмовлявся працювати або намагався врятуватися втечею. Розстріли в урочищі Борок продовжувалися протягом усього періоду окупації [1, с. 152].

Страшним символом Голокосту в Глухові стала «дорога смерті». Усіх іудеїв було зареєстровано нацистами в спеціальному списку. Після цієї процедури дали наказ вночі зібратися у визначеному місці, за непокору або переховування – негайний розстріл. Перед тим, як мирних жителів, а серед них і вихідців з єврейської громади, зігнали в Борок для знищення, вони мали здійснити символічний чотирикілометровий похід через усе місто.

Серед розстріляних євреїв – фотограф І. Любомирський, І. Завельський, Д. Юдкевич, цілі родини Амігуд, Вайнерів, Вайтерових, Гуревичів, Пригоф, Добрушиних, Двоскіних, Заславських, Каплунових, Воловиків, Сонькиних. [11] З більш ніж 900 чоловік, які були розстріляні у Борку, вдалося дізнатися імена лише 232 загиблих, серед них половина іудеїв або таких, хто має єврейське коріння (у тому числі 12 дітей).

Архівні дані свідчать про те, що 30 грудня 1941 року в урочищі за Глуховом було знищено 105 євреїв.

У центрі міста в роки окупації була встановлена шибениця, на якій демонстративно вішали «непокірних». Так на центральній шибениці була повішена вся сім'я крамаря Хайтмана [4].

Зараз Борок – це місце перепоховань жертв Другої світової війни (близько 2 тисяч) та місце їх ушанування. Масштабні перепоховання відбувалися на меморіальному цвинтарі в

урочищі у 1994, 1997, 2000, 2002 та 2010 роках [7] . У цьому меморіальному комплексі є пам'ятний знак євреям Глухівщини, які загинули в роки Другої світової війни, а також меморіал жертвам концтабору в Глухові.

У часи окупації у місті діяв концтабір для військовополонених. Про нього довгий час не було жодних письмових джерел і отримати інформацію можна було лише із розповідей місцевих жителів. Але за даними акту обласної надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників в районах області було з'ясовано, що на території Глухівського району були знищені 12015 військовополонених, серед яких значна частина були євреями [25, с.344]. Усі вони знаходилися на території Глухівського концтабору.

М. Часницькому вдалося знайти список з табору з сімома єврейськими прізвищами. Зі спогадів колишнього в'язня, одесита М.Ю. Кофмана стало відомо, що біля огорожі території концтабору, коли надходили нові полонені, завжди знаходилися мирні жителі, які кидали в'язням їжу та теплі речі, навіть тоді, коли нацисти погрожували їм розстрілом. Концтабір був не лише місцем утримання полонених, а й місцем виконання смертних вироків [22, с. 365].

У лютому 1943 року німецьким командуванням було прийнято рішення евакуювати Глухівський концтабір до міста Шостки. Військовополонених перегоняли до залізничної станції вночі. Люди були знесилені, погано вдягнені, деякі з них падали просто на дорозі, і їх відразу розстрілювали. Інших було загнано до відкритих вагонів, у яких, чекаючи відправки, багато людей замерзло. Наступного ранку міська поліція підбирала трупи та засипала калюжі крові піском [1, с. 154].

У серпні-вересні 1994 році пошуковою групою «Обеліск» на чолі з Ю. Коваленком під час розкопок було знайдено 11

рядів ям з 1532 фрагментами людських тіл – жертв Глухівського концтабору. До знахідок також належать 18 медальйонів, за якими були встановлені 14 прізвищ загиблих. 1 жовтня 1994 року відбулося перше перепоховання на території урочища Борок [7].

У тилу ворога активно діяли партизани. Вихідці з єврейської громади не залишилися осторонь. У з'єднанні С.А. Ковпака воювали партизани 42 національностей, серед яких було 255 євреїв. До складу Глухівського партизанського загону під командуванням П.Л. Кульбаки входило 30 вихідців з єврейської общини [3, с. 100].

У знаменитому Карпатському рейді з п'ятьох глухівчан загинули чотири особи: І.Є. Мудрик, І.С. Терський, політрук С.А. Хотимський та Б.С. Хейфіц. Вжив лише старшина І.Е. Давидов.

З дев'яти осіб Червоного партизанського з'єднання двоє були глухівчанами: А.М. Бродський та Є.А. Непомнящий. Обидва загинули.

Загинули і біженці з інших країн, які воювали в Глухівському партизанському загоні: брат Р.Л. Плакси А. Плакса (біженець з Білорусії), сестра та брат Р.С. Шумберг і Є.С. Шумберг (біженці з Польщі) та боєць Н.Д. Гендер. Одним з командирів взводу був шосткинець Цирлін (Цирлев) Давид Вульфвич.

26 серпня 1943 року почалася «Глухівська операція». За 4 дні, прорвавши оборону німців на південь від Севська, війська 60-ї армії просунулися майже на 40 кілометрів, і 30 серпня армія І.Д. Черняховського звільнили Глухів. Серед визволителів були євреї, які потім стали Героями Радянського Союзу: І.Д. Черняховський, Р.Ф. Лев, С.Б. Дризовський, П.Й. Товаровський. Звільняли наше місто І.М. Рубінштейн та І.Г. Еренбург. Загинув при звільненні генерал Г.С. Рудченко. Коли німці готувалися відступати, вони планували спалити

місто, однак швидкий наступ Червоної армії не дозволив цим планам здійснитися [17, с. 85].

За час окупації (7 вересня 1941 – 30 серпня 1943) Глухів дуже постраждав: було повністю знищено 113 будинків, збитки становили майже 120 млн. карбованців. Усього на фронтах Великої Вітчизняної загинуло 1 853 глухівчанина, серед них 193 євреї [21, с. 286].

В Єрусалимі знаходиться найбільший музей Голокосту — «Яд Вашем», у якому зазначені імена 3 млн. євреїв із 6 млн. тих, хто загинув. У ньому також є перелік населених пунктів, де проходили масові розстріли євреїв. На площі у 180000 м² розташований кам'яний лабіринт, де серед таких міст як Париж та Берлін значаться і українські міста: Київ, Львів, Тернопіль...

Серед них – і місто Глухів.

М. М. Часницький заповнив та переслав у Яд Вашем більше сотні «опитувальних листів» з метою збереження пам'яті про розстріляних іудеїв в урочищі Борок [8].

У 1995 році на особисті кошти громадян США, колишніх наших співвітчизників, було встановлено пам'ятний знак з меморіальною дошкою «Євреям г. Глухова, погибшим в Катастрофе».

Отже, найбільшим та найжорстокішим випробуванням для євреїв міста Глухова став Голокост. Події періоду 1941–1943 рр. можна вважати справжньою трагедією Глухівської єврейської громади.

Глухівчани – Праведники України та Світу

Праведники народів світу – це термін, який у світському житті використовується державою Ізраїль для позначення людей (обов'язково не євреїв), які ризикували власним життям у часи Голокосту, щоб врятувати іудеїв від знищення на-

цистами. Це почесне звання часто в українській мові перекладається просто – «Праведники світу».

Керівнику Музею історії євреїв Глухівщини вдалося знайти та відтворити в експозиціях, присвячених Голокосту, вісім Праведників України та одну Праведницю світу [18].

У кінці 30-х років ХХ століття єврейська родина Плисецьких, як і багато інших глухівчан, виїхала на будівництво заводів у місто Шостку. У 1938 році батька сім'ї було заарештовано та розстріляно у Чернігові як «ворога народу».

У зв'язку з цим його дружина В.І. Плисецька та діти Юля та Владислав повернулися до Глухова. Згодом В.І. Плисецьку було засуджено до 10 років таборів як дружину «ворога народу». Діти залишилися у Глухові з бабусею (вона згодом померла) та нянею Г.І. Гридінною. У місті всі знали, що Юля та Владислав Плисецькі – іудеї, тому Г.І. Гридїна переховувала дітей у селах Хотминівці та Годунівці.

Після окупації вони разом з нянею мешкали у будинку, де у наш час розташований музей С.А. Ковпака. У 1948 році з таборів повернулася мати дітей В.І. Плисецька [5]. Згодом сім'я покидає Глухів та переїжджає в Ізраїль, до міста Ашдод. Саме завдяки старанням Владислава Плисецького серед прізвищ Праведників світу в Єрусалимі знаходиться й ім'я глухівчанки Г.І. Гридїної. На Алеї Праведників на честь кожного з них висаджено дерево з його іменем.

Рішенням Єврейської ради України на чолі з Президентом І.М. Левітасом звання «Праведник України» було присвоєно таким глухівчанам: сім'ї Осьмачко (Олександр Миколайовичу, Лідії Олександрівні та їх дочці Інні), яка врятувала трьох дітей: Аллу, Юрка та Зою Феценків; М.І. Терещенко, яка була розстріляна 30.12.1942 р. в урочищі Борок за переховування євреїв Клари та її сина Якова; Г.В. Федько, доньці М.І. Терещенко.

До Праведників України також зараховано М.П. Гринбла-

та (Ільєнко), Г.М. Жигуліну, Ф.С. Зарубу та В.І. Коногу, які періодично переховували сім'ю Гринблатів (Михайла, Любу та їхнього батька); П.Н. Потуруй, А.І. Городилова, М.І. Станкович із села Уланове, вони переховували М.Л. Каплунову з сином Львом [5].

Євреї, які не евакуювалися з Глухова, були розстріляні, але завдяки зусиллям та самовідданості Праведників 16 іудеїв міста пережили Голокост.

Героїчний рід Каплунових

Воювали на фронтах Великої Вітчизняної війни разом з усіма і євреї- глухівчани. Воювали цілими сім'ями: брати Мурашковські, Руцкіни, Ханіни, Хейфіци, Раскіни, Поз. Воював і цілий рід Каплунових. Багато з них загинули на полі бою.

Як стверджувала учениця Глухівської школи №3 Раїса Йосипівна Каплунова (Рак), у їхній сім'ї було два брати, Ілля і Борис, та сестра Марія. Були в них і двоюрідні брати: Григорій, Ізраїль та Ілля. Усі під час війни були нагороджені бойовими нагородами.

Раїса після закінчення Глухівської школи №3 та інституту працювала у Всесоюзному науковому інституті луб'яних культур. Саме вона доводить, що Аркадій Львович Каплунов, Герой Радянського Союзу, є родичем їхньої родини.

Аркадій Львович Каплунов – начальник політвідділу, заступник командира 54-ї гвардійської танкової бригади 7-го гвардійського танкового корпусу 3-ї гвардійської танкової армії Воронезького фронту, гвардії полковник.

Народився А.Л. Каплунов 21 січня 1912 року у місті Глухові в єврейській сім'ї робітника. Освіту отримав середню неповну, після чого працював ткачем та майстром на Сумській суконній фабриці. Був заступником редактора сумської

газети «Плуг та молот», потім – секретарем комітету комсомолу у радгоспі «III Інтернаціонал». З 1931 року став членом ВКП(б).

Був учасником походу на Західну Україну у 1939 році та радянсько-фінської війни 1939–1940 років. Вже тоді за бойові подвиги та вміле керівництво у боях А.Л. Каплунов був нагороджений орденом Червоної Зірки.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, А.Л. Каплунов був заступником командира 86-го полку 43-ї танкової дивізії. У перші ж дні боїв танкісти під його командуванням знищили 70 танків та 2 батальйони піхоти і зупинили ворога.

Під Дубно, коли існувала загроза зімкнення ворожого кільця, командувач полку Воротніков разом з Каплуновим здійснили прорив, який відкинув німецькі війська на 15 кілометрів.

У вересні 1941 року А.Л. Каплунов брав участь у боях за Полтаву біля Параскіївки, Чутова та Федоровки. У грудні того ж року був призначений военкомом 10-го танкового полку 10-ї танкової бригади, а в березні 1942 року – военкомом штабу цього з'єднання. Потім була Курська битва, де він був нагороджений орденом Червоного Прапора та отримав звання полковника.

Восени 1943 року війська 3-ї гвардійської танкової армії після Курської битви активно просувалися на захід [9]. 21 вересня, пройшовши 200 кілометрів за два дні, авангард 3-ї гвардійської танкової бригади підійшов до Дніпра на південь від Києва.

У ніч на 22 вересня 1943 року почалося форсування Дніпра мотострілковим батальйоном капітана Н. І. Нікітіна із 54-ї гвардійської танкової бригади у районі Козинці Бориспільського району.

Мотострілкові батальйони танкової бригади героїчно

утримували захоплений плацдарм. У кінці вересня потрібно було споруджувати міст. Під сильним артилерійсько-мінометним вогнем переправу було зведено за рекордно короткий час. До сходу сонця слід було форсувати Дніпро та закріпитися на його правому березі. Переправою 54-ої танкової бригади командував гвардії полковник А.Л. Каплунов [20, с. 231.]

На допомогу німецьким військам прибуло підкріплення, ситуація ускладнилася. У критичну хвилину А.Л. Каплунов повів свій танк в атаку, це ж саме зробили й інші екіпажі танків. Гітлерівці відступили.

22 жовтня 1943 року під Ходоровом (Миронівський район Київської області) трагічно обірвалося життя Аркадія Каплунова [23, с. 367].

Похований А.Л. Каплунов у Центральному парку міста Переяслав-Хмельницького Київської області.

У єврейській громаді міста (голова Ц. Гехтман) А.Л. Каплунову присвячений цілий стенд.

17 листопада 1943 року за мужність у боях за Дніпро Каплунову Аркадію Львовичу посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Він також нагороджений орденом Леніна, орденом Червоної Зірки та двома орденами Червоного Прапора [10, с. 125].

Ім'ям Героя названо вулицю у Переяславі-Хмельницькому. У місті Глухові рішенням сесії Глухівської міської ради у 2009 році вулиця Паризької Комуні була перейменована на вулицю ім. Героя Радянського Союзу А.Л. Каплунова. [1, с. 113].

У Глухові Меморіал загиблим та Алея Слави починаються прізвиськом А.Л. Каплунова. У музеї історії євреїв Глухівщини йому присвячена ціла експозиція. На базі музею історії євреїв Глухівщини учнями школи №3 під керівництвом О.М. Дубини про Героя Радянського Союзу А.Л. Каплунова було знято фільм.

У місті Глухові було три родини Каплунових, усі вони героїчно воювали на фронті.

До війни родина Раїси Йосифівни Каплунової жила в Глухові на вулиці Леніна (зараз – вулиця Терещенків); працювала в Інституті луб'яних культур. Потім її разом з чоловіком переводять до Дніпропетровської області на селекційну станцію, де вона пропрацювала до виходу на пенсію.

Гордістю роду Р.Й. Каплунової став двоюрідний брат Ізраїль Семенович. Він народився 1908 року у місті Глухові. Вмів гарно співати, у 1930-х роках був активним членом комсомолу. З 1928 році служив у Чорноморському флоті, під час Великої Вітчизняної війни захищав Одесу та Севастополь, воював на Північному Кавказі та Далекому Сході [19, с. 488]. За період служби отримав звання капітана I рангу, був нагороджений орденами Леніна, Вітчизняної війни, Бойового Червоного Прапора, двома орденами Червоної Зірки та медалями. Помер І.С. Каплунов у Таллінні (Естонія).

У нашому музеї є лист І. Каплунова зі спогадами довоєнного часу.

Рідний брат Раїси Ілля Каплунов, закінчивши Глухівську школу №3, у 1940 році був мобілізований до Чорноморського флоту у місто Одесу. Він воював у Одесі, Севастополі та Північному Кавказі. З війни повернувся у 1946 році. У мирний час закінчив Воронежський медичний інститут, працював хірургом в Анапі та Харкові. Помер у 2009 році [1, с. 122].

Сестра Р.Й. Каплунової Марія отримала освіту у Ніжинському педагогічному інституті. Під час війни працювала на воєнному заводі. Писала вірші. Особливо багато її ліричних творів у 1945–1955 роках присвячено брату Борису Йосиповичу Каплунову.

Борис Йосипович Каплунов

У Музеї бойової слави Глухівської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 3 серед 26 осіб, які не повернулися з війни, значаться 16 євреїв. На території школи знаходиться пам'ятний знак, на вмонтованій плиті якого зазначено їхні імена, серед них й ім'я Б.Й. Каплунова.

Борис Йосипович Каплунов народився в місті Глухові у 1917 році. Після закінчення 7 класів у свої неповні 14 років він їде навчатися до Харкова у ФЗУ. Під час навчання часто приїздив на батьківщину. Потім працював токарем на Донбасі. [15] У 1937 році товариша Бориса Йосиповича було безпідставно звільнено з роботи, і тому Б.Й. Каплунов протягом тривалого часу фінансово допомагав йому. Згодом він повертається до Глухова та працює піонервожатим у школі №3, заочно закінчує 10 клас [12]. Він був улюбленцем дітлахів.

У 1939 році Б.Й. Каплунов був мобілізований та потрапив на Фінський фронт, потім його частину було переведено до Бреста. У 1941-му захищав Брестську фортецю. Коли в захисників Брестської фортеці закінчилися патрони, пораненого Бориса Каплунова та інших німці захопили в полон. У товарних вагонах військовополонених було відправлено до Німеччини.

Під час руху поїзда Борисові разом із товаришами вдалося зробити отвір у даху вагона та на ходу вистрибнути із потяга. Згодом утікачі натрапили на партизанський загін імені Молотова (Пінська область) та вступили до нього [16, с. 128]. Б.Й. Каплунов воював, дістав поранення в голову, його повинні були відправити «на Велику Землю», але 1 листопада 1942 року на станції Сенкевичі у бою з німецькими загарбниками Борис Йосипович Каплунов героїчно загинув [11]. Поховали його на хуторі Ситницький двір у партизанській братській могилі.

Про те, де і як загинув їхній син, батьки Бориса довго не знали. Лише 6 червня 1945 року з Білоруського штабу партизанського руху прийшла офіційна похоронка, яка повідомляла про те, що командир відділення Борис Йосифович Каплунов загинув 1 листопада 1942 року [12].

Борис Йосипович Каплунов – захисник героїчної Брестської фортеці, який загинув у боротьбі з німецькими загарбниками. Загинув і комисар фортеці Юхим Мойсейович Єфімов, який був нагороджений посмертно орденом Леніна (1957).

Педагоги третьої школи

«Меламед» – єврейське слово, яке означає «вчитель». Але життя вчителя складне, потрібно повністю присвятити себе цій справі: бути вчителем не лише в робочий час, а й у вільний, подаючи дітям гідний приклад.

Місто Глухів багате на видатних особистостей, серед них є і талановиті педагоги. Загальноосвітня школа №3 пишається своїми вчителями. Серед них – представники єврейської громади міста, які присвятили все своє життя роботі з дітьми.

Михайло Григорович Мостовий – директор школи №3 у 1955–1979 роках. М. Г. Мостовий народився в місті Умані Черкаської області у 1924 році. У 1940 році закінчив середню школу, склав іспити та успішно вступив до Уманського педагогічного університету на фізико-математичний факультет. У передвоєнні роки навчався у військовому училищі міста Златоуста. У 1942 році пішов на фронт. Був учасником бойових дій у складі 3264 Мордовської дивізії 1101 стрілкового полку на Західному фронті. Його було поранено у 1943 році, а через рік демобілізовано за інвалідністю.

До Глухова, на батьківщину своєї дружини, М.Г. Мостовий переїжджає лише після 1952 року. До цього він навчався в університеті імені Т. Г. Шевченка у Києві (1945 р.), після

цього працював учителем історії в Єнакіївському технікумі. З 1952 році М.Г. Мостовий викладає військову справу у Глухівській школі №3, потім присвячує себе викладанню історії, а з 1955 року стає директором навчального закладу [13].

Дружина М. Мостового Лариса Іванівна працювала вчителем англійської мови. Разом з посадою директора Михайло Григорович не полишав вчителювання. Учні згадували, що він давав для засвоєння завжди більше матеріалу, ніж підручник, був суворим та відповідальним.

За М.Г. Мостового у якості директора школи авторитет начального закладу у системі освіти значно зростає. Школа стала однією з кращих на Сумщині.

У 1958 році з ініціативи М. Мостового на території школи почалося будівництво спортзалу. Значно багатшою стала матеріальна база школи, було збудовано другий корпус, два спортзали, майстерня та їдальня.

Він перебував на посаді директора 24 роки, зробивши великий внесок у розбудову навчального закладу. У 1981 році М.Г. Мостовий виходить на пенсію, а через рік помирає – 24 січня 1982 року [13].

За успіхи у навчально-виховній роботі директор Мостовий неодноразово був нагороджений грамотами Міністерства освіти УРСР та отримав звання «Відмінник народної освіти».

Багато інформації про директора М. Г. Мостового було отримано завдяки члену єврейської громади міста Глухова З. Й. Давидовій, яка викладала англійську мову та більше 30-ти років опікувалася Музеєм бойової слави на базі ЗОШ №3.

Фронтвик Дася Самуїлівна Широченкова брала Берлін. Вона 40 років присвятила сумлінній праці у школі №3, викладаючи російську мову та літературу.

У березні 1942 року Д.С. Широченкова пішла добровольцем на фронт. Командувала відділенням розвідників, потім

стала командиром відділення зв'язку. Воювала у 277-му зенітно-артилерійському дивізіоні. З боями пройшла Україну, Польщу, війну закінчила у Німеччині [24, с. 542]. Демобілізувалася Д.С. Широченкова у серпні 1945 року. Мирне життя розпочала, працюючи в школі №3 спочатку старшою піонервожатою, а потім учителем російської мови та літератури, керувала секцією російської мови, була секретарем партійної організації школи, ветераном учительського хору, декламувала лірику радянських поетів, виступала із сольним співом та активно брала участь в інших видах художньої самодіяльності [14].

За участь у Великій Вітчизняній війні Д.С. Широченкова нагороджена медалями, за сумлінну педагогічну працю – значками «Переможець соціалістичного змагання» та «Відмінник народної освіти».

Мельник Зиновій Вольфович працював у довоєнні роки в школі №3 учителем фізкультури. Народився З.В. Мельник 1907-го року у Чернігові. З 1925 року починає свою педагогічну діяльність, а в 1934 році переїжджає до Глухова, де працює вчителем фізичного виховання [12].

Останній передвоєнний рік він працював у Глухівській фельдшерській школі. 7 липня 1941 року його було мобілізовано та відправлено на фронт. Війну він пройшов рядовим. Загинув у 1944 році.

З.В. Мельника за проявлену відвагу посмертно було нагороджено Орденом Вітчизняної війни II ступеня.

Похований Зиновій Вольфович у селі Озерани, Рогачевського району Гомельської області (Білорусь), у братській могилі.

Ілля Семенович Закс до початку Великої Вітчизняної війни працював учителем географії у школі №3. У серпні 1941 року був призваний військкоматом міста Суми. Частину, у якій знаходився І. С. Закс, було направлено під Сталінград, на

будівництво укріплень. Після цього Ілля Семенович навчався у місті Нальчику на курсах «Постріл», після закінчення яких він отримав звання старшого лейтенанта. З квітня 1942 року І.С. Зак воював на фронті під Ворошиловградом, де командував ротою [12].

Останнього листа від Іллі Семеновича було отримано 16 червня 1942 року з Кам'янки Донецької області. Після цього прийшов лист про те, що І. С. Зак зник безвісти.

Серед учителів-євреїв, які працювали у Глухівській школі №3, також необхідно назвати такі імена, як М. Гінзбург, І.Г. Давидова, Н.Г. Кужель (Коган), Б.А. Латинська, Л.А. Непомнящий, Р.Я. Шкловська.

1. Часницький М. М. Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. – К.: 2011. – 378 с.

2. Мельник О. Глухів. Фотокнига / О. Мельник, А. Деркач, В. Срмаков Суми.: Корпункт, 2008. – 280 с.

3. Белашов В. І. Глухів – забута столиця гетьманської України. – К.: Україна, 1992. – 132 с.

4. Лебединская Г. Осень. Глухов // От сердца к сердцу. – 2004. – №50. – С. 22-23.

5. Часницький М. М. Глухівчани – праведники народів світу та України // Глухівщина. – 2011. – №69. – С. 2.

6. Доценко С. «Придут немцы – всех жидов побьем» // Неделя. – 2013. №29. – С. 2.

7. Часницький М. М. Меморіал жертвам фашизму в урочище Борок. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://j-roots.info/index.php>.

8. Яд ва-Шем. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://m.wikipedia.org/wiki/Яд_Ва-Шем.

9. Часницький М. М. Герої не вмирають. Зі збірника матеріалів наукових робіт науково-практичної конференції Глухівського Шийонажного заповідника «Глухів». – К., 2010.

10. Вавілов І. С. Піонерія України. 1917–1941 рр. – К.: Молодь, Т979. – 320 О; 11 .Особистий архів Часницького М.М.

11. Матеріали історичного музею бойової слави Глухівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів №3.

12. Демкина А. Человек большой души// Неделея. – 2007. – №5. – С. 12.
13. Лозовська Г. Життя, віддане школі// Народна Трибуна. – 6 жовтня 1984. – С. 5.
14. Листа Марії Каплунової, адресовані музею Глухівської загальноосвітньої школи 1-111 ступенів №3.
15. Часницький М. М. Глухов. Евреи. Память жива... – К.: Атопол, 2009. – 320 с.
16. Єроха М. С. Сповідь про отчий край. – Суми: Мрія, 2008. – 112 с.
17. Праведники народів світу. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Праведникинародівсвіту>.
18. Левитас И. М. Еврейская военная энциклопедия. – К.: Сталь, 2007. – 704 с.
19. Левитас И. М. Сражались в одном строю. – К.: Золоті ворота, 2010. – 410 с.
20. Герасимов І. О. Книга пам'яті України. Том 4, Сумська область. – Суми: Слобожанщина, 1994. – 309 с.
21. Забарко Б. Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы. Книга 1. – К: Дух і літера, 2006. - 620 с.
22. Авербух С. Л. Очерки еврейского героизма. Том 3. – К: 1997. – 512 с.
23. Авербух С. Л. Очерки еврейского героизма. Том 3. – К: 1997. – 512 с.
24. Авербух С. Л. , Г. С. Шапиро. Очерки еврейского героизма. Том 1. – К; 1994. – 720 с.
25. Забарко Б. Мы хотели жить... Свидетельства и документы. – К.: Дух і літера, 2013. – 592 с

«Поїздка до Києва – завжди щастя...»

У 1958 році на екрани кінотеатрів тодішнього Радянського Союзу вийшов художній фільм «Добровольці», дія якого відбувається у 1930–1950-х роках. Головні герої кінороману – вірні, нерозлучні друзі Кайтанов, Уфимцев, Акишин та їхні подруги Льоля, Маша і Таня. Свою дружбу і кохання вони пронесли через усе життя. Кожний з героїв, події, що супроводжували їх по життю, – це художня фантазія нині призабутого, на жаль, в Україні поета Євгена Ароновича Долматовського, автора віршованого роману «Добровольці»: *«Меня обступают друзья и подруги, /Без них не сумел бы вести я рассказ /О жизни и смерти, любви и разлуке, /О трудной эпохе, взлелеявшей нас».*

Так він розпочав розповідь про свою трудову діяльність на будівництві Московського метрополітену. А потім війна, полон, втеча, фронтові дороги аж до Берліну. Не можна не сказати і про текст пісні до цього фільму, написаний Долматовським на музику Марка Фрадкіна. То була не перша спільна робота. До цієї співдружності ми ще повернемося, а поки – рядки з пісні, які стали дуже важливими для покоління, що народилося в Першу світову війну, зростало під час Громадянської, пережило розруху і голод, репресії і воювало з гітлерівською Німеччиною: *«Вот так и живём, не ждём тишины, /Мы юности нашей как прежде верны. /А сердце, как прежде, горит оттого, /Горит оттого, /Что дружба превыше всего. /А годы летят, наши годы как птицы летят, /И некогда нам оглянуться назад».*

Як бачимо, Євген Аронович був великим життєлюбом, хоча життя не завжди йому посміхалося. Він народився у Москві 5 травня 1915 року в родині успішного адвоката.

Батько поета Арон Мойсейович Долматовський, народжений у Ростові 1880 року, був членом колегії захисників, професором Московського юридичного інституту. Його син Євген, охоплений молодим ентузіазмом, який культивувався по всій країні, з 1932 до 1934 року працював на будівництві московського метро*. Від побаченого і почутого перехоплювало подих, і юнак почав писати вірші. Перша книга ліричних поезій Євгена Долматовського побачила світ у 1934 році. Потім навчався у педагогічному технікумі, Літературному інституті, який закінчив у 1937 році.

А через рік сталася трагедія в родині Долматовських. 28 березня 1938 року був заарештований Арон Мойсейович. Адвоката звинуватили в тому, що він брав участь у контрреволюційній організації. Дійсно, було в чому «звинувачувати», адже Долматовський захищав жертв так званої «Шахтинської справи». До того ж, у справі «Про шкідництво на електричних станціях в СРСР» Арон Мойсейович виступив проти самого Андрія Януарьєвича Вишинського. Процеси відбувалися у Спеціальному присутствії Верховного суду СРСР, де він був спочатку головою, а потім – головним обвинувачем. У другій справі Долматовський захищав двох англійців. Одного з них йому вдалося виправдати, а другого вислали із СРСР. Арона Мойсейовича Долматовського розстріляли 20 лютого 1939 року. Його поховали на території Донського монастиря в Москві. За п'ятнадцять років він був реабілітований.

Син адвоката Євген Долматовський у рік загибелі батька став військовим кореспондентом у діючих частинах Червоної Армії. Так було до 1945 року.

Найжахливішим для поета став 1941 рік. Точилися драматичні оборонні бої в Україні. Одна з трагедій розігралася

* Старший брат поета Юрій Аронович Долматовський (1913–1999) – фундатор радянської школи автомобільного дизайну, автор оригінальних проектів автомобілів, один із творців класичної концепції легкового автомобіля вагонної компоновки, художник, журналіст, письменник.

на кордоні Кіровоградської та Черкаської областей в кінці липня – на початку серпня 1941 року. Радянські війська під Уманню зазнали значної поразки, і це привело до оточення у районі Зеленої Брами і загибелі з'єднань 6-ї і 12-ї армій Південно-Західного фронту. Військовий журналіст Євген Долматовський брав участь у тих боях. Потім він напише книгу «Зелена Брама». Це його власні спогади про пережите і документи та свідчення учасників подій. Документальна повість набула широкого розголосу у 1970-ті роки. Ще за життя Євгена Ароновича на його честь названо планету. Але не за поезії, а саме за «Зелену Браму», в якій письменник повернув добре ім'я багатьом людям, що разом з ним потрапили в оточення в трагічному 1941 році. Із розповіді його друга, поета і кореспондента фронтових газет Якова Хелемського: *«Слишком безысходными были поражения, обрушившиеся на нас в начальные недели гитлеровского нашествия. Слишком много вестей о павших и пропавших стучалось в дома. Стихотворение «Жди меня» широкую известность получило в начале сорок второго, когда было напечатано в «Правде», а затем в сборнике «С тобой и без тебя», посвященном актрисе Валентине Серовой. В этот же сборник вошло и другое – «Мы не увидимся с тобой...». И посвящено оно было памяти Евгения Долматовского, сгинувшего на украинской земле, в окружении. Ибо с первых дней войны находился на линии огня, остро воспринимал и оценивал происходящее. В Симоновском дневнике той поры есть такая запись: «Долматовского видели последний раз четвертого августа. Пытался найти его следы, когда оказался вблизи тех мест, где было окружение, но с внешней стороны кольца...». Все поиски были тщетны»¹.*

Нарешті стало відомо, що Євген Долматовський з групою військових намагався вирватися із того кільця, але отримав поранення у голову і руку. І поет опинився у полоні. Серед червоноармійців ніхто не сказав німцям, що він єврей. Але Долматовський розумів, що рано чи пізно вони про все ді-

знаються і його розстріляють. І Євген вирішив тікати. Йому це вдалося. Натикнувся на поліцаїв, ледь не був вбитий, знову опинився у таборі і знову втік. Врятувала Долматовського дивовижна українська жінка Марина Михайлівна Вербина. Вилікувала його рани. Деякий час ховала поета. Завдяки їй Євгену Ароновичу вдалося вийти до своїх. Він називав її другою матір'ю і після війни завжди їздив до неї. А письменники влаштували поминальні збори по Долматовському, запросили його маму, але вона не прийшла, бо не вірила у загибель сина.

І лише 9 листопада 1941 року він відгукнувся до неї листом. Писав, що живий і здоровий. Щасливий від того, що мама вірила в його безсмертя. Писав, що був поранений, потрапив за колючий дріт, втік і відчув на собі всю вірність українських селян своїй Батьківщині. Вони його і рятували, і лікували. Попереду – деякий відпочинок у резерві. А потім повинен пройти весь шлях назад, але вже у складі наступаючої армії.

Однак не все було так просто. Спочатку Євгена Долматовського відправили до Воронежа. Про те, що там відбувалося, розповів сам поет:

«... в ноябре сорок первого года... Бажан – редактор газеты «Радянська Украина» – вместе с нашими незабвенными Александром Корнейчуком и Вандой Василевской встретили в Воронеже одного «окруженца», отдали ему свой паек (уточняя – это было 16 кг сгущенного молока); окруженец за два дня «усвоил» этот паек... Как ни странно, его запущенные раны стали заживать с удивительной быстротой... А три украинских писателя, три комиссара поручились за своего знакомого, как за коммуниста. Занимались его устройством – скорейшей отправкой на фронт»².

Радість радістю, як писав поет, а треба було з'явитися до начальства в особі дивізійного комісара Сергія Галаджева. Той сумно подивився на Долматовського і сказав, що той

повинен виїхати до резерву, що знаходиться в станиці Урюпінськ. Там перевіряють усіх, хто опинився в оточенні і прийшов із ворожого тилу. Необхідно буде написати пояснення. *«Но если ты поэт, – додав начальник політуправління, – скажи обо всем, что с тобой было, что пережил и передумал, в песне»*³. Євген Аронович відповів, що то буде пісня про Дніпро. Галаджев пояснив, що через газету текст майбутньої пісні швидше дійде до Москви і подзвонив до «Комсомольської правди». Редактор Юрій Жуков, здивований тим, що Долматовський виявився живий, просив не пізніше дванадцятої ночі передати вірш з військового телеграфу. Поет дав згоду. Повернувшись до маленької кімнати Корнійчука і Бажана, він написав вірш «Україне моєй»: *«Украина, Украина, Украина, /Дорогая моя! /Ты разграблена, ты украдена, /Не слыхатъ соловья. /Ты лечила мне раны ласково, /Укрывала, когда, /Гусеничною сталью лязгая, /Подступала беда»*.

Як згадував поет, наступного дня вірш було опубліковано. А друзі, рідні, знайомі таким чином дізналися, що він живий. Євген Аронович говорив, що той вірш був своєрідним пошуком до пісні про Дніпро. Він ніколи не забував, як десятого жовтня 1941 року переправлявся через цю величну ріку. *«Я еле дотащился до Канева, – писав Долматовський, – чуть не попал здесь в очередную облаву, выбрался кое-как на окраину. Вплавь одолеть реку я никак не мог, да и вода уже была ледяная, в ее черную пучину сыпался первый снег. Оккупанты под строгим контролем держали все лодки, но все же мальчишки взялись переправить двух «окруженцев» на левый берег. ...Кое-как перебрались. Особенно тяжело было мне, потому что предыдущее свидание с Днепром было таким праздничным, таким голубым! Шевченковский пленум Союза писателей, поездка на пароходе в Канев, цветы и улыбки. ...На хуторе нам удалось обогреться, подсушить одежду. Горькие слова «Ой, Днипро, Днипро» жили здесь, у берегов древней реки, в голосах женщин, в коротких и строгих переговорах*

партизан. Я уже не мог расстаться с этими словами, больше похожими на выдох, на стон. И понес я его дальше на восток, к линии фронта»⁴.

До Урюпінська Євген Долматовський прибув із зошитом, де були олівцем записані віршовані рядки: *«Ты увидел бой, Днепр-отец река, /Мы в атаку шли под горой. /Кто погиб за Днепр, будет жить века, /Коль сражался он как герой»*. У той же день поет зустрівся з українськими акторами Юрієм Тимошенком та Юхимом Березиним – Тарапунькою і Штепселем. Вони розповіли, що в Урюпінську перебуває ансамбль пісні і танцю Південно-Західного фронту. Він розміщений в одній з ними казармі як з ведучими їхньої програми. Розповіли також, що мають свого власного композитора. Його ім'я Марк Фрадкін. Талановитий. І він напише пісню, яку придумав Долматовський.

Марк Григорович Фрадкін виявився ровесником поета. До того ж, останні роки працював у Києві. Тому тема, яку запропонував Євген Аронович, йому сподобалася. Але потрібний був музичний інструмент. Удвох вони ходили по Урюпінську у пошуках піаніно. Знайшли його в одній із хат, яка належала священику. Він дав дозвіл грати на ньому. За два дні музичний твір був написаний. Вночі зібрали ансамбль. Пісню слухали мовчки. Наказано до ранку вивчити ноти і текст. Але хорова група, яка складалася з киян, плакала і співати не могла. І все-таки наступного дня прем'єра пісні відбулася у кавалерійському манежі. Слухали її тисяча політпрацівників, які вийшли із оточення і проходили перевірку. Правда, ансамбль не відразу заспівав – перехоплювало подих. Коли ж пісня прозвучала, аплодисментів не було. Люди мовчки вставали. Ансамблю довелося тричі співати «Пісню про Дніпро». Хвилюють і ці рядки спогадів українського письменника Бориса Палійчука, тоді військового журналіста газети Південно-Західного фронту «Красная Армия», де також служив Євген Долматовський: *«Глубокой осенью 1941 г. в воронежское му-*

зыкальное училище, где располагалась тогда редакция, пришел бородатый, вырвавшийся из фашистского лагеря смерти, Евгений Долматовский. С присущей ему энергией сразу же включился в работу. Вместе с композитором Марком Фрадкиным написал песню о Днепре. Песня была напечатана в газете и подхвачена буквально всем фронтом. Никогда не забуду, с каким воодушевлением исполнил эту песню фронтовой ансамбль в нетопленном, холодном воронежском цирке. Цирк был переполнен. Большинство – раненые в повязках, на костылях. По суровым солдатским лицам струились слезы...»⁵. Прошли роки. Микола Терещенко здійснив переклад пісні українською мовою. Її виконували видатні співаки Іван Козловський та Микола Кондратюк: «Кров фашистських пісів, мов ріка, тече, / Для них настав час негод. / Мов Дніпро у скрес, ворогів січе / Наша армія, наш народ!».

У вірші «Украине моей» Євген Долматовський обіцяв з перемогою повернутися в Україну. Але повернення відбулося лише восени 1943 року. У вересні газета «Красная Армия» розпочала друкувати серію нарисів Євгена Долматовського під загальним заголовком «По освобожденным городам Украины», в яких письменник розповідав про вступ радянських військ в міста Середина-Буда, Глухів, Севськ, Чернігів, Ніжин, Новгород-Сіверський, Конотоп та ін. У визволеному Ніжині поет Долматовський написав вірш «Не хвалите нас, родные», а у Новгороді-Сіверському – «Третий дом от вокзала», де ліричний герой повернувся в рідне місто, на привокзальну площу, яку покинув у 1941 році. Як писав Миколі Платоновичу Бажану, в день визволення Києва 6 листопада 1943 року він знаходився у районі Чернігова⁶. Місто було визволено 21 вересня 1943 року. А 18 вересня точилися кровопролитні бої. Цього дня в газеті «Правда» опубліковано вірш Євгена Долматовського «На Десне»:

Наполнив каску голубой водой
И голову лихую запрокинув,
С улыбкой льет гвардеец молодой
Струю Десны – напиток Украины.
Он, как вино, родную воду льет,
От радости и гордости пьянея.
В дыму, крови грохочет наш поход,
Но чем трудней удача, тем вернее.
Вокруг стоят осенние леса.
Подернутые дымкой золотистой,
И вновь на все лады и голоса
В долинах эхо повторяет выстрел.
Не зачерствело сердце на войне,
Оно осталось жарким и влюбленным.
Оно прозрачной говорит волне,
Поющей и журчащей под понтоном:
«Струись, плыви до милого Днепра
И передай Владимирским высотам,
Что скоро сгинет черная пора,
Что скоро мы идем с рассвета до утра
И шаг наш богатырский схож с полетом».
Жара и пыль, и марш, и бой в лесу.
Гвардеец снова надевает каску.
Вода струится по его лицу,
Прохладу отдавая, словно ласку.

Разом із фронтовою газетою Євген Аронович пройшов дорогами України, Білорусії, Польщі, Чехословаччини. І нарешті – столиця Третього рейха. Другого травня 1945 року «Красная Армия» надрукувала його великий нарис «Берлін взят!». Цікаво, що першого травня військовий кореспондент Долматовський вів протокол переговорів генерал-полковника Василя Чуйкова з комендантом Берліна генералом Гансом

Кребсом про здачу міста. Його попросив зробити це сам Чуйков, який добре знав поета по Сталінграду.

І от виснажлива війна позаду. Євген Аронович знову займається улюбленою справою – пише вірші, перекладає російською мовою твори інших поетів, викладає в Літературному інституті. Його перший шлюб не склався. Дочка Галина Євгеніївна, режисер і письменник, доктор мистецтвознавства, в інтерв'ю газеті «Факты» розповідала: *«Маме моєї, Соф'є, було 18 лет, отцу – 22 года. Мама, студентка института истории, философии и литературы, пришла на вечер, где поэты читали стихи. В зале не хватало мест. Она устроилась на подоконнике. Долматовский там ее и увидел. Мама была очень красивая. Родители поженились, однако их развела война. У отца было потом еще три брака. У меня есть сестры – Наталья и Ольга. Мы, конечно, дружим. С мамой и со мной общался до последних дней. К слову, у него была песня, которую можно как угодно интерпретировать. В ней слова: «Седает пепел нашего огня. У каждого из нас судьба иная. Все реже вспоминаешь ты меня. А я тебя все чаще вспоминаю...»⁷*. Так само, як і Київ.

До української столиці він вперше приїхав весною 1939 року, в пору цвітіння каштанів. Поета запросили на кіностудію імені Довженка, де відбувалися зйомки фільму «Винищувачі» («Истребители»). Як згадував Долматовський, по дорозі він зустрів льотчика Анатолія Серова, що відлітав до Іспанії. Це був перший чоловік відомої кіноактриси Валентини Серової*. Так у Долматовського народилися слова пісні

* Валентина Василівна Серова (дівоче прізвище Половикова) (1917-1975) народилася у Харкові в українській родині. Її батько В. Половик, інженер-гідролог, був репресований. Мати К. Половикова (уроджена Діденко) – актриса. До шести років дівчинка жила у дідуся і бабусі на хуторі. Потім з матір'ю, артисткою Малого театру, переїхала до Москви. Вірш «Украине моей» Є.А. Долматовський подарував саме Валентині Серової.

«В далекий край товарищ улетает» на музику Микити Богословського для цього кінофільму – більш відому як пісня «Любимый город». Галина Євгеніївна Долматовська запевняє, що цей музичний твір написаний про Київ, де картина знімалася, а не про Москву, як дехто вважає.

Київ – це місто, де жив його друг та улюблений поет Микола Платонович Бажан, твори якого він перекладав. Долматовському дуже подобалася його поема «Політ крізь бурю». В листі до автора він писав: *«...признаюсь: для меня перевод – дело значительно более трудное, чем сочинение собственных стихов. Но я был бы огорчен и исполнен ревности, если бы поэму «Полет сквозь бурю» переводил другой поэт. Я обязан перевести эту поэму. Я начал с того, что выучил поэму наизусть по-украински. Опять признаюсь, мне было очень трудно это сделать, мое знание украинского языка недостаточно, и присыпано забвением. Но твой крутой украинский язык приятно повторять. Так вот, мне видится, ты просто владеешь украинским языком, и современным, и тем, что был в прошлом веке, развернут в поэзии Тараса Шевченко и Леси Украинки. А я вот нашел в стихах, в частности – в этой поэме немало словесного материала, который знаком мне от общения с Винницей и Уманью»*⁸.

У Києві жили українські письменники Андрій Малишко, Андрій Головка, Іван Ле, Любомир Дмитерко, Анатолій Шиян, Борис Палійчук, Сава Голованівський, з якими Євген Долматовський служив у фронтовій газеті «Красная Армия».

З роками вони все рідше зустрічалися. Вік брав своє. Один за одним відходили за обрій фронтові побратими Євгена Ароновича. На початку 1990-х років про нього, ще живого лендарного поета, пісні якого співала вся країна, почали забувати. А потім сталося непоправне. Коли він повертався додому з Літературного інституту, його збила машина. Старий осколок, який засів у голові Євгена Ароновича, зрушився і

привів до інсульту. 10 вересня 1994 року поета не стало. Його поховали на Донському кладовищі.

При імені Долматовського згадуються його слова: «Поездка в Киев – всегда счастье...» і ось ці поетичні рядки:

В золотую кипень Киева
Привели меня дороги.
Я тогда узнал, какие вы,
Дни, у счастья на пороге.
Вздутый северными речками,
Днепр был синим и упрямым.
И цвели каштаны свечками,
Целый город сделал храмом.

1. Хелемский Я. Одна судьба [Электронный ресурс] /Яков Хелемский; публ. Г. Долматовской //Вопросы литературы. – 2005. – №3. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/voplit/2005/3>

2. Долматовский Е. Было: записки поэта /Евгений Долматовский. – 2-е изд. расширенное и доп. – М., 1975. – С. 286.

3. Там само, С. 320-321.

4. Там само, С. 320.

5. «Красная Армия»: газета Юго-Западного-Сталинградского-Донского-Центрального-Белорусского-1 Белорусского фронтов [Электронный ресурс] /предисл. Б. Палийчука, обзор Г. М. Игнатовой, Е. Д. Молодцовой.– Режим доступа: <https://docviewer.yandex.ua/>.

6. Долматовский Е. Было : записки поэта..., С. 291.

7. Сметанская О. Дочь Евгения Долматовского: «Песню «Любимый город» отец написал о Киеве» [Электронный ресурс] /Ольга Сметанская //Факты. – 2014. – 16 сент. – Режим доступа: <http://fakty.ua/187983-doch-evgeniya-dolmatovskogo-pesnyu-lyubimyj-gorod-otec-napisal-o-kieve>.

8. Долматовский Е. Было: записки поэта..., С. 285.

Голокост у Прилуках: матеріали з архіву Управління СБ України в Чернігівській області

У січні 2017 р. до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту у Військово-історичному музеї – філії Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського відкрилася виставка «Пом'яни, Господи, жертв Катастрофи і героїв її. ...Що йдеш в останню путь – не кажи». На цей раз виставка була присвячена темі гетто.

На Чернігівщині, яка перебувала під час окупації в зоні військової адміністрації, єврейське населення почали знищувати одразу після захоплення території. Тут в основному існували тільки тимчасові гетто відкритого типу.

Єдине справжнє гетто на території Чернігівської області було створено у Прилуках (воно існувало до травня 1942 року). Для проживання євреям виділили приміщення школи №4 (колишній будинок купця Шкуратова. 1912 р.) разом з прилеглими вулицями. 20 травня зондеркомандою «Плат» у Плискунівському Ярі було знищено 1290 євреїв. (Із донесення фельдкомендатури 197 від 19 червня 1942 року про розстріл зондеркомандою «Плат» євреїв у Прилуках 20 травня 1942 року) [1, с.147, 190].

Під час створення виставки використовувалися матеріали архіву Яд Вашем, Українського інституту Голокосту «Ткума», Державного архіву Чернігівської області, Організаційно-методичного центру контролю та технічного нагляду закладів культури і туризму, Департаменту культури і туризму, національностей та релігій Чернігівської обласної державної адміністрації, Чернігівської єврейської общини, а також фото та документи, надані Віталієм Буряком (Київ) [2] та Григорієм Аймаро-Пармутом (Чікаго, США).

В архіві Яд-Вашем зберігаються різноманітні документи щодо мешканців Прилук, які загинули. (Наприклад, «Сведения для документации в Яд-Вашем о погибших родственниках в Украине»: «Золотницкий Яков, родился в 1879 году; Золотницкая Кейля, родилась в 1885 году (его жена); их дочь Добруша 1908 г.р.; ее дочь Нинель 1932 г.р.; Чернин Яков, его жена Ривка (урожденная Золотницкая) 1910 г.р.; их сын Михаил 1940 г.р. Все погибли в 1942 году в г. Прилуки Черниговской области как евреи от рук немцев. Эту семью укрывал Евсафий Герасимович Еременко, но донесли, и он также был расстрелян» [3].

В цьому ж архіві зберігається листи, зокрема лист мешканки Прилук Ксенії Богач до З. Євдокимової (Левітової), що сповіщає про загибель її п'яти родичів у Плискунівці, та останній лист Елеонори Пармут (1926–1942), написаний напередодні загибелі і знайдений значно пізніше під час ремонту підлоги:

«Мой дорогой братик! Вот так нелепо все случилось, и мы остались в Прилуках, в плену у немцев. Брат, ты не представляешь, что были за месяцы голода, холода, издевательства, грабежа. О, сколько раз я мечтала лучше умереть, чем жить такой жизнью, и жалела, что не погибла от бомбы. Конечно, у меня были надежды, я надеялась увидеть тебя, хоть за минуту до смерти, но мне не суждено. Юзик, я знаю, что завтра погибну. Но я тверда, я не (боюсь), я уверена, что ты отомстишь за невинную смерть твоей сестры. Отомстите врагам за ... Толю, Мару и тысячи других, целую тебя. Привет твоим друзьям, моим братьям и сестрам, которые, надеюсь, отомстят за нас. Целую. Элеонора»[4].

Одним з найбільш цікавих джерел з історії Голокосту у Прилуках є книга спогадів В. Ентіна «Иосиф Зеєв бен-Дов из Прилук», який врятувався з прилуцького гетто [5].

Цікавою є стаття В. Ентіна про молодих поліцаїв, які відмовилися брати участь у розстрілах [6].

На сайті Всеізраїльської асоціації «Уцелевшие в концлагерях и гетто» є публікація спогадів Адель Гервіц про Голокост у Прилуках [7].

Вже декілька років під час підготовки виставок використовуються матеріали архіву Управління СБ України в Чернігівській області. У 2017 р. це – матеріали допитів поліцаїв, причетних до знищення євреїв у Прилуках, витяги з яких публікуються вперше.

1. Справа Р.

«Протокол допроса

1945 года сентября месяца 7 дня г. Прилуки

Р., уроженца и жителя города Прилуки Черниговской области, украинца, гр-на СССР, с низшим образованием, беспартийного, не военнообязанного, женатого, до оккупации немецкими захватчиками гор. Прилуки работал на Прилукской чулочной фабрике завхозом. Проживал на оккупированной территории сентябрь 1941 – сентябрь 1943. гор. Прилуки. Работал бургомистром Прилукского Райстаростата. С сентября месяца 1943 г. по 6 мая 1945 года находился в тылу немецкой армии Германия. Со слов не судимого».

«Действительно, спустя 10 дней после прихода немецких войск я был вызван в немецкую комендатуру, где мне было предложено занять пост бургомистра гор. Прилуки и района. В тот же день после некоторых колебаний я согласился принять предлагаемый немцами пост бургомистра г. Прилуки и р-на и получил удостоверение. На второй день, т.е. 28 сентября 1941 г. я приступил к работе. Приблизительно до конца 1941 года я руководил городом Прилуки и Прилукского района, а затем до 14 сентября 1941? (1942) только Прилукским районом, т.к. городской старостат был организован отдельно и бургомистром был назначен П.

Все время я получал зарплату 1350 рублей в месяц. В мои функции входило: в соответствии с установками немецкого

командования в лице ...ОРС комендатуры осуществлять руководство всей политической административной и хозяйственной жизнью... Руководство отделами старостата: финансовый, статистический, заготовительный, мединспектура, инспектура образования, ветинспектура. Руководство сельскими старостатами.

Украинская полиция была подчинена непосредственно орскомендатуре и жандармерии. Вспомогательная полиция, которая называлась полиция «Гемма» и организовалась в феврале месяце 1943 г., подчинялась непосредственно старостату.

... в октябре или ноябре месяце 1941 года я как бургомистр города Прилуки и района вместе с начальником украинской полиции Д. был вызван в орскомендатуру, где нам было приказано всех граждан еврейской национальности, проживающих в г. Прилуки, селить в одно место, назвав его еврейским кварталом. После этих указаний я дал письменное распоряжение начальнику жилотдела Б. и его заместителю Г. подобрать еврейский квартал, а начальнику полиции Д. силами полиции осуществить переселение евреев в одно место.

До этого регистрация еврейского населения была проведена непосредственно украинской полицией и было учтено, насколько сейчас помню, до 4 тысяч человек.

В течение приблизительно недели после получения указаний в орскомендатуре и данных мною указаний руководителям жилотдела подобрали еврейский квартал по ул. Октябрьская между улицами Советская и Гоголя, переселили отсюда украинское население, а полиция собрала со всего гор. Прилук еврейское население и переселило в упомянутый квартал.

Все лично принадлежавшее еврейскому населению имущество в это время на основании орскомендатуры по моему распоряжению руководителя жилотдела изъяли и сложили в специальный склад при жилуправлении. Заведующий складом ... являлся ответственным по изъятию имущества, принадлежавшего евреям.

Вскоре после этого в ноябре или в декабре мес. 1941 года на основании указаний орскомендатуры я дал распоряжение жилотделу все отобранное у евреев имущество раздать населению города: неимущим бесплатно, а более имущим за плату, но по дешевой цене.

Кроме того, ряд имущества, отобранного у евреев, без моего ведома было разобрано работниками полиции и жилотдела, которые имели к нему соприкосновение. Особенно много награбили себе еврейского имущества начальник полиции Д., следователь полиции, заведующий жилотделом.

Уже в 1943 году, после массового расстрела советских партийных активистов, за массовое присвоение имущества, принадлежавшего совпартархиву, Д. и Д. были арестованы немецкой комендатурой, изъяли награбленное имущество, а самих сослали в Германию.

20 мая 1942 года я был арестован немецким гестапо и два дня содержался под стражей. Обвиняли меня в том, что я якобы осенью в 1941 году без ведома немецкого командования раздал населению немецкое имущество, но в старостате сохранилось письменное распоряжение орскомендатуры по этому поводу, вследствие чего меня и отпустили».

Вопрос: какое участие Вы принимали, как бургомистр, в изъятии граждан еврейской национальности для расстрела?

Ответ: во время расстрела еврейского населения в мае месяце 1942 года я был бургомистром только районного старостата, а поэтому никакого участия в этом не принимал, т.к. осуществлялось это через начальника городской полиции и городского бургомистра П. Проживавших нескольких? евреев в селах были арестованы полицией непосредственно без моего участия.

Вопрос: Вы лично выезжали с немцами на борьбу с советскими партизанами?

Ответ: На борьбу с партизанами я не выезжал. После ор-

ганизованного в м. Варва партизанами восстания, когда там партизаны взорвали мост, весной 1943 года я вместе с немцами с орскомендатуры выезжал туда для организации восстановления взорванного партизанами моста силами доротдела Прилукского района. Так как во время восстания в Варве часть руководителей была перебита, а часть ушла в партизаны, а потому некому было восстанавливать...

Вопрос: Куда и по каким вопросам вы выезжали с начальником жандармерии лейтенантом Кетлер?

Ответ: кажется, летом 1942 года меня пригласил начальник жандармерии Кетлер поехать с ним в с. Городня Ивановского района, где он отыскал на кладбище немецких солдат своего знакомого офицера могилу привел ее в порядок». [8, л. 11, 11 зв., 14, 14 зв., 15, 15 зв., 117, 143].

2. Справа В.

«Постановление о предъявлении обвинения

27.11.1948

...Достаточно изобличается органами Советской власти в том, что он, выходец из семьи помещиков, репрессированных органами Советской власти, оставшись проживать на временно-оккупированной территории немецкими захватчиками, будучи враждебно настроен к Советской власти, в феврале месяце 1942 года совершенно добровольно поступил на службу к немцам в качестве полицейского Прилукской городской полиции и работал в этой должности до июня месяца 1942 года, после чего, как отличившийся полицейский перед немецкими властями, был зачислен ими в карательный отряд при немецкой военной комендатуре, где служил до осени 1943 года.

Будучи полицейским Прилукской полиции являлся активным карателем: принимал личное участие в конвоировании советских граждан в Прилукскую тюрьму, отправлял советскую молодежь на каторжные работы в Германию, охранял промышленные и военные объекты от налетов советских пар-

тизан, принимал участие в конвоировании еврейского населения к месту расстрела в мае месяце 1942 года.

Постановил:

Руководствуясь ст. ст. 126 и 127 УПК УССР привлечь В. в качестве обвиняемого по ст. 54-а УК, о чем объявить обвиняемому под расписку в настоящем постановлении.

«...Присутствовал при массовом расстреле еврейского населения в г. Прилуках в мае месяце 1942 года, какое он при этом принимал участие, я не знаю. ...В. присутствовал при массовом расстреле еврейского населения за городом – в яру. И когда зарыли яму с расстрелянными советскими гражданами, то земля двигалась продолжительное время, так как в эту яму бросали живых детей и кроме того некоторые граждане при расстреле сами бросались в яму.

Отец его по своему социальному положению до Октябрьской революции являлся помещиком, после революции его земля была отрезана и отдана крестьянам села Пироговцы, а он в 1927–28 гг. переехал на жительство в г. Прилуки, где он имел собственный дом около прилуцкого лесничества.

В первый период службы в полиции В. начальником полиции Ш. назначался на посты в городе: типографию, мельницу и другие объекты, которые он охранял от налетов партизан, потом он назначался на дежурства при полиции, которых начальник полиции посылал для выполнения различных поручений, конвоировать, вызывать людей в полицию и нести службу охраны советских граждан в камере заключения при полиции.

Летом 1942 года В. принимал личное участие в конвоировании еврейского населения за город, где немцы произвели их расстрел. Об участии В. в расстреле еврейского населения мне рассказал сменный конюх по имени Михаил (бежал с немцами).

Когда я (Я.) явился к нему на смену, то начальник полиции Р. и Д. построили полицейских полиции во дворе, в этом строю стояли полицейские В., Б. ... и много других, которые

были отправлены для конвоирования еврейского населения к месту расстрела. Спустя дня три или четыре после этого дня, участвующий в расстрелах евреев полицейский Б. (убит партизанами) рассказывает другим полицейскими в присутствии меня: что полицейские городской полиции и часть мадьяр конвоировали собравшихся евреев за город в яр по дороге на Голубовку, где уже ожидали немцы. Полицейские, участвующие в этой операции, в том числе и В., окружили место расстрела, а немцы в их присутствии производили расстрел евреев и их детей из автоматов.

... через несколько дней после расстрела я встретил О., который был товарищем В. (в настоящее время убит), который мне рассказал о том, что В. рассказывал ему о расстреле, в котором он принимал участие. В. говорил О., что он лично расстреливал евреев и расстреливал лично их общую знакомую и соученицу Милу Мясникову, которая упрекала его в том, что он пошел в полицию, то он, несмотря на это, расстрелял ее» [9, л.36,59,72,77,78,82,114, 118].

3. Справа С.

«Постановление о перепредъявлении обвинения.

5 июля 1957 г.

... С. достаточно изобличается в том, что он, проживая на временно оккупированном немцами городе Прилуках, Черниговской области, в октябре 1941 года изменил Родине – поступил на службу к оккупантам на должность полицейского и служил в этой должности по май 1942 года, а с мая 1941 года по март 1944 года солдатом немецкой армии при комендатуре.

Являясь полицейским, С. в ноябре 1941 года в числе других карателей участвовал в конвоировании советских граждан в количестве до 20 человек к месту расстрела на окраину полкового сада. В момент расстрела С. находился среди немцев и полицейских, производивших этот расстрел.

В декабре 1941 года С. в числе других карателей в момент

расстрела немцами на территории ипподрома группы арестованных примерно в количестве 20 человек, находился в оцеплении места расстрела с тем, чтобы исключить возможность их побега. После окончания расстрела этой группы лиц, С. вместе с другими полицейскими приконвоировал из тюрьмы на ипподром вторую группу арестованных советских граждан около 20 человек, в расстреле которых принимал непосредственное участие.

В январе или феврале 1942 года участвовал в конвоировании из тюрьмы четырех арестованных мужчин еврейской национальности к месту расстрела на ипподром. В момент их расстрела находился в оцеплении места расстрела.

В январе 1942 года в числе других полицейских участвовал в конвоировании группы арестованных более 100 человек из Прилукской тюрьмы в тюрьму г. Лубны.

... руководствуясь ст. ст. 126 и 127 УПК УССР

Постановил

Перепредъявить обвиняемому С. обвинение по пунктам, изложенным выше в настоящем постановлении, оставив прежнюю квалификацию состава преступления по ст. 54-I «а» УК УССР, о чем ему объявить под расписку в данном постановлении.

«Будучи полицейским в ноябре 1941 года по приказанию начальника Прилуцкой полиции я был назначен для конвоирования арестованных евреев, которые были заключены в Прилукской тюрьме к месту расстрела – в полковом саду города Прилук Старшим нашей группы полицейских был Б. Всего нас было 10–12 полицейских. На вооружении у меня был карабин. У других полицейских оружие было различное: пистолеты, карабины и т.д. Подойдя к тюрьме, мы прошли внутрь двора тюрьмы, где от внутренней охраны тюрьмы мы приняли арестованных – примерно 20 человек исключительно мужчин. Мне кажется, что в этой группе арестованных были евреи. Такой вывод я делаю потому, что на руках некоторых

арестованных этой группы были одеты белые повязки, обозначающие их принадлежность к еврейской национальности. Утверждать о том, что в этой группе были одни евреи, я не могу, т.к. возможно внутри этой группы находились лица других национальностей. Приняли мы арестованных примерно в 10 утра, вывели их из ворот и стали конвоировать в направлении полкового сада. От тюрьмы до полкового сада арестованных конвоировали по улице Ленина, затем повернули на ипподром. Из ипподрома мы их повели до сада через территорию бывшего полкового двора. Проводили их мимо полковых конюшен. Часть полицейских конвоиров были верхом на лошадях. Я лично ехал верхом на лошади. Арестованных мы подвели к заранее выкопанной яме, размером примерно 3х4 метра. Когда мы конвоировали арестованных мимо бывших полковых конюшен, я видел возле конюшен стояло несколько женщин, которых я в конюшни не загонял и вообще не разговаривал с ними. Возможно, другие полицейские загоняли женщин в конюшни, но я об этом не знаю. Доставленных нами арестованных мы усадили на землю примерно в 5-6 метрах от ямы, повернув их спиной к яме. Здесь же возле ямы находились начальник полиции Р. и примерно 6 человек немцев, из которых 2 было офицера, а остальные младшие чины. Приехали они раньше нас на легковой автомашине, которая стояла тут же возле ямы. Расстрел арестованных таким порядком: Б. и К. отбирали из общей группы арестованных по 5-6 человек, подводили их к яме, ставили на колени и убивали из автоматов. Расстрел производили немцы. Возможно расстреливали Б. и К., однако точно утверждать этого не могу. Я помню, что обреченные на смерть плакали, в момент расстрела их были слышны крики и стоны умирающих людей. Я находился, как уже сказал, в 5-6 метрах от ямы, куда сбрасывали расстрелянных и из своего оружия не стрелял. Моя задача заключалась в том, чтобы охранять арестованных от побега с места расстрела. После окончания расстрела, когда были убиты приконвоированные нами

арестованные советские граждане, мы, т.е. все полицейские, возвратились в полицию. Немцы также сели в машины и уехали. Яму с трупами расстрелянных никто из нас не зарывал. Для этой цели обычно использовали людей, содержащихся под арестом в Прилукской тюрьме»». [10, л. 34,35,60, 61,63, 64, 65].

4. Справа А.

«Обвинительное заключение

По обвинению А. в совершении преступлений, предусмотренных ст. 54-1 УК УССР

До возникновения войны между Германией и Советским Союзом А. работал в качестве токаря в «артели Молотова» в г. Прилуках. После вступления немецких захватчиков на территорию Прилукского района, А. сразу добровольно поступил на службу в полицию г. Прилуки в качестве полицейского, чем самым изменил Социалистической Родине.

Работая в полиции, он выполнял обязанности полицейского, использовался по охране железнодорожного полотна, мостов, на линии железной дороги Прилуки-Нежин и Прилуки-Бахмач, заготзерно и продсклады от возможного разрушения и нападения партизан. В период службы в полиции лично участвовал в погромах над мирным еврейским населением. Когда еврейская семья Мясникова Михаила была расстреляна, А. занял квартиру, где он проживал, и все домашние вещи и одежду присвоил себе.

Помимо этого принимал участие в грабеже еврейской семьи Лозуновой Пелагеи Ивановны, еврея сапожника, проживающего по ул. Куйбышева №34, еврейки по имени Маня, еврея по имени Альберт и гражданина Дудко Тимофея Федосеевича и присваивал вещи последних.

Помимо этого я принимал участие в грабеже еврейской семьи – некой Лозуновой Пелагеи Ивановны, которая являлась женой репрессированного еврея, она проживала на улице Куз-

нечная. В полиции я работал до мая месяца, а затем уже просто ушел работать на хлебзавод» [11, л. 16, 36].

1. Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста. – К., 2000.
2. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://jewua.org/priluki/>
3. Яд Вашем. Электронный ресурс. Режим доступа: http://pg.yadvashem.org/pdfview_tomcat/ExoLogin1.jsp?URL=yadmedia.yadvashem.org/D1/&FOOLDER=5725927_08032042&FROM_PAGE=487&TO_PAGE=487&NEXT_PAGE=1&X=.htm
4. Яд Вашем. Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.yadvashem.org/untoldstories/database/writtenTestimonies.asp?cid=506&site_id=617
5. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://jewua.org/books/>
6. Энтин В. И полицаи могут быть героями // <http://forum.j-roots.info/app.php/link/http%253A%252F%252Fisrageo.com%252F2014%252F05%252F24%252Fipolizai%252F?sid=86cff19e2be43a7662b93bf3eb9db882>
7. Всеизраильская ассоциация «Уцелевшие в концлагерях и гетто». Электронный ресурс. Режим доступа: <http://netzulim.org/R/OrgR/Articles/Letters/Gervits.html>]
8. Галузевый архів Управління СБ України в Чернігівській області. – Спр.1485-ОФ.
9. Галузевый архів Управління СБ України в Чернігівській області. – Спр. 540-ОФ.
10. Галузевый архів Управління СБ України в Чернігівській області. – Спр. 7170-ОФ.
11. Галузевый архів Управління СБ України в Чернігівській області. – Спр. 10026-ОФ.

Євреї на Прилуччині

Євреї мешкали на території України протягом сторіч і мали громади, глибоко розвинені в духовному і релігійному плані. Впродовж багатьох століть вони з'являлися на цій території, зникали, знов з'являлися.

За переписом 1897 року етнічний склад населення по Полтавській губернії, до якої на той час входило місто Прилуки, був таким:

Українці	92,98%
Євреї	3,97%
Росіяни	2,63%
Поляки	0,14%
Німці	0,16%
Білоруси	0,05%

Ще з XVII ст. дрібна торгівля – головне заняття євреїв в українському місті. Живучи в основному у містах і містечках, вони вже в першій половині XIX ст. орендували у поміщиків землі, шинки, млини, заводи, фабрики, а іноді і цілі маєтки, постачали кредитом господ і селян, скупляли різні продукти, а більш заможні навіть брали в оренду казенні маєтки з правом «требовання від селян барщини». Сукупність євреїв в містечках смуги осілости у XIX привели до «перевантаження» їх торгівцями, які мали мізерний оборот. Але, затиснуте кордонами осілости і різними бюрократичними заборонами, єврейське населення майже не змінювало напрямку своєї діяльності. Так, у промисловості в Полтавській губернії за даними 1897 року було зайнято близько 1/3 єврейського населення: 10% – робітники, 20% – кустарі, до 5% – власники невеликих підприємств, ремісники, які наймали робітників. Сільським господарством займалися близько 4% євреїв, торгівлею – понад 40%, знаходились на державній службі та за-

ймалися «вільними професіями» (лікарі, юристи, літератори, тощо) – 10%, близько 5% – наймити. Службовці приватних компаній, поденники – близько 4%, решта – релігійні служителі, військовослужбовці, а також особи «без певних занять».

У книзі В.О. Маценко «Прилукщина. Историческое и статистическое описание территории Прилуцкого уезда Полтавской губернии» зазначається: «В 1835 году в Прилуцком уезде численность жителів: в самом городе христиан 57 889 д., евреев 1 154 д. 1835 р. евреи, жившие преимущественно в городе занимались мелкой торговлей и ремеслами. Один часовых дел мастер Моисей Шульман делал сам новые часы с надписью на циферблатах: «город Прилука – Моисей Шульман». Одни из этих часов, с каким-то особым, изобретенным им механизмом, секрет которого затерялся, состояли из одной стрелки, под которой находился весь часовой механизм. Стрелка эта двигалась безостановочно в течение 6 лет, без завода с поразительной верностью; ее можно было произвольно двигать во все стороны, снимать и по прошествии какого угодно времени опять надевать – закачавшись, она успокаивалась и остановившись, показывала на циферблате именно тот час и минуты, которые должны были быть».

Серед євреїв було багато ремісників, дрібних торговців, яким належали маслобойні, млини, лісопильні, цегляні заводи. В кінці XIX – на початку XX ст. в єврейському середовищі з'явилося чимало багатих купців, фабрикантів, банкірів і вищої інтелігенції. Деякі з них не тільки фінансували, а і будували заводи та фабрики, заклади освіти і культури за власною ініціативою.

Найзаможнішими підприємцями на той час були:

Гельфат Хонан Гершович (р.н. невідомий) – купець, власник парового млина в м. Прилуки. Мав у 1915 р. млин з крупорушкою і просорушкою, котрий був оцінений у 19263 руб.

Долгін Ісаак Абрамович – купець, власник борошно-мельного млина в м. Прилуки. В 1918 р. від Долгіна Нохмана Іцко Абрамовича паровий млин, оцінений в 174 592 руб., перейшов до купця Ісаака Абрамовича.

Рабінович Беня Зуневич – власник тютюнової фабрики. 15.04.1876 р. Беня Зуневич і Зальман Нохимович Фраткін придбали землю в дачах с. Сорочинці. 15.04.1880 р. докупили і побудували тут табачно-махорочну фабрику товариства «Б. З. Рабінович і З. Н. Фраткін». В 1916 р. ця земля вже входила в межу м. Прилуки: передмістя, деревня Бродки і урочище Сухий Яроч мірою 2 дес. Всі будівлі, споруди і машини для фабрики було оцінено для збирання податку технічним відділом статистичного бюро Полтавського губернського земства 1916 р. в суму 173 951 руб. 1916 р. Беня Зуневич і Зальман Нохимович Фраткін згадуються вже померлими, і фабрика перейшла Айзіку Беньяминовичу Рабіновичу і Менделю Зальмановичу Фраткіну. 6.03.1918 р фабрика була оцінена в 226 229 рублів.

Рабинович Ревель Іцкович (р.н. невідомий – ?) – власник фабрики фарб в місті Прилуки, оцінена в 635 рублів.

Фраткін Берко Нохимович (р.н. невідомий – ?) – купець. Обирався гласним Прилуцького повіту від міста на триріччя, у 1880–1883, 1886–1889.

Фраткін Зальман Нохимович (р.н. невідомий -?) – власник табачної фабрики у місті Прилуках.

Хайкін Веніамін Гершкович – власник скоропечаті. 18.11.1916 р. оцінена в 2 053 крб. Знаходилась в м. Прилуки.

Велика увага приділялася і розвитку освіти. Серед єврейського населення у ХІХ ст. всі діти навчалися у релігійних нижчих навчальних закладах (хедерах). Заняття проводились на квартирі у меламеда (учителя). В основному хедери у Прилуках знаходились у молитовних будинках. Навчали єврейській мові (іврит і ідіш), вивчали напам'ять тексти Тори

і Талмуда, надавали ази арифметики. Основними закладами, що давали середню освіту, були гімназії. Разом із середньою освітою, хлопчики мали можливість одержати професійну підготовку у технічних училищах. Так, у Прилуках на початку ХХ ст. проживало приблизно 12 тисяч євреїв, і уже у 1915 році було відкрито ремісниче училище, почало працювати також комерційне училище. Євреї також мали можливість здобувати освіту у спеціальних навчальних закладах: у Чернігівській фельдшерській школі для чоловіків та жіночому єврейському професійному училищі з кравецькою майстернею, Ніжинській приватно-акушерській школі.

Непропорційна перевага участі євреїв в невиробничій сфері тягнула за собою цілу низку проблем соціально-політичного змісту. Між українцями та євреями відкритої конфронтації не було. Доля цих народів багато в чому збігалася. Обидва вони були недержавними і в однаковій мірі зазнавали утисків та національного гноблення від царизму. Напередодні першої російської революції заворушилось громадське життя. Серед міського і сільського населення Прилуччини проводили активну роботу політичні організації, з яких особливо визначались масштабом своєї роботи і своїм впливом на маси соціал-демократи та бундівці (Бунд – суто єврейська партія). Бундівська партія проводила свою агітаційну роботу головним чином серед єврейських робітників місцевих тютюнових фабрик. У 1905 році, в момент найбільшого тріумфу опозиції, прокотилася хвиля погромів.

Про єврейське громадське життя в Прилуках на початку ХХ ст. багато цікавого ми можемо дізнатись з матеріалів газети «Прилуцький голос» (вид. 1914–1916 рр.), зокрема у рубриці «Єврейське життя». Так, читаючи вже перший номер, ми дізнаємось про перспективу відкриття у Прилуках єврейського ремісничого училища, в №3 за 1914 р. вміщено відозву прилуцької єврейської лікарні до членів Прилуцького товариства допомоги бідним і хворим євреям та інформацію

про засідання її опікунської ради. Таке звернення мало відгук не тільки з боку приватних осіб, а й з боку міської влади. Вже в №4 читаємо таке: «Майно С. Б. Фраткіна, передане ним до потреб єврейської лікарні, міською Управою звільнено від сплати податків», – говориться і про асигнування 1 тисячі крб. для відкриття єврейського ремісничого училища для дітей бідного населення. Також «Товариством допомоги бідним євреям» було відкрито збір пожертвувань на користь дружин і дітей запасних євреїв, призваних на дійсну службу указом про мобілізацію, правиться молебень у синагогах міста про перемогу й маніфестацію євреїв з приводу початку Першої світової війни. Увага євреїв звернена в цей час не лише на однокровне їм населення: ставиться на обговорення єврейської громади питання про барак для поранених при єврейській лікарні, про асигнування обладнання і утримання його. Прилуцькі синагоги не були байдужими до людей неєврейської національності: вони служили панахиди по убитих воїнах, брали участь у роботі товариства «Червоний Хрест».

Подальший період був дуже складним і ще потребує свого детального вивчення: від участі євреїв у суспільно-політичному житті і закінчуючи погромами, які відбувалися в цей час.

Важкою сторінкою у житті прилуцьких євреїв є період Другої світової війни. Мирне життя було перервано втручанням нацистської Німеччини. Війна була спільним горем для людей будь-якої нації. Так, в Прилуцькому краєзнавчому музеї імені В.І. Маслова зберігається довідка, яка була видана Фаєфас Дері Йосипівні у 1941 р. про те, що вона надала у фонд оборони країни 715 крб. власних коштів.

18 вересня 1941 року м.Прилуки було захоплено ворогом – і знов почалися страждання єврейського народу. Встановлення «нового порядку» було тісно пов'язане з «остаточним вирішенням єврейського питання»...

З моменту окупації Прилуки мали жахливий вигляд, місто

було зруйноване, по вулиці Леніна, біля колишнього банку, валялися обгорілі сейфи, по вулицям стояли обгорілі стіни будинків. Поряд з місцем, де колись стояв пам'ятник Леніну, на вцілілому фундаменті було оголошення:

«Всім жидам, незалежно від статі і віку, прийти за вказаною адресою для реєстрації. За невиконання наказу – смерть через повішання.»

Реєстрація євреїв відбувалася в старостаті. Там слово «жид» було ужитковим і лунало на кожному кроці: «жидівка, йди розпишись», «молодий жид, йди сюди»... В цьому старостаті було оголошення такого змісту:

«Всі працездатні жиди зобов'язані кожного дня приходити в жидівський старостат для направлення на роботи. Всі жиди не залежно від статі і віку повинні носити білі пов'язки шириною в чотири пальці з шестикутною зіркою на обох руках. За невиконання – смерть.»

Згідно зі списками, кожен працездатний єврей повинен був відмічатися до восьмої ранку. За кожен відпрацьований день видавалось по сімдесят грам хліба. На роботи відправляли таким чином, якщо приходив німецький офіцер, то його вимоги виконувались працівниками старостату негайно. Німці брали таку кількість людей, яка їм була необхідна. Виконували роботу по прибиранню вулиць (в перші дні було багато трупів як людей, так і тварин), прибиранню територій військових частин, заготівлі дров, збиранню цукрового буряку тощо. На дрова йшло все: зруйновані дерев'яні будинки, паркани... Під час збирання цукрового буряка, німці дозволяли брати декілька коренеплодів додому. Буряк відварювали, відвар пили замість чаю, а м'якоть їли замість хліба.

Також німці посилали працювати на махорочну фабрику. Після відходу радянських військ, на складах фабрики залишилось багато махорки, яка була упакована в ящики. Місцеве населення займалося мародерством – залазили на склади, розбивали ящики і крали махорку. По всій території фабрики

валялися розбиті ящики, упаковки з махоркою. Щоб навести лад, німці сюди направляли євреїв на роботи. Жінки упаковували ящики, а чоловіки їх збивали.

Під час тих чи інших робіт німці влаштовували для себе «розваги».

Ось як описує В. Ентін, в'язень прилуцького гетто, якому пощастило вижити, ті страшні події:

«... спочатку все було спокійно. Деякі чоловіки навіть почали думати, що дадуть обід... німець, який привів нас на роботу, кудись відійшов, ми навіть не звернули на це уваги. Но тут пролунала команда: «Імер люс» – працювати швидко. Він з'являвся то в одному місці, то в іншому, його команди лунали частіше і гrome, нарешті перейшов на крик, в якому відчувалися злість і ненависть до працівників. «Шнель, шнель Фарфлюгте юден!» – захльобувався злістю німець. Він так розпалив себе, що з випученими очима кидався на робітників, нагороджуючи ударами стариків і підлітків. Двір перетворився в суще пекло, всі бігали...

Незабаром під'їхав чорний опель, з якого вийшов офіцер. Він запитав, що тут відбувається. І неочікувано для всіх, одна дівчина, яка працювала з нами, звернулася до прибулого німецькою: «Я більше не можу дивитися, як ваш «хоробрий воїн» знущається над людьми похилого віку, дітьми і над моїм хворим батьком. Якщо вам так буде зручно, розстріляйте нас, але не потрібно так жорстоко знущатися!»...»

Отже, з моменту окупації міста німецьке командування проводило жорстоку політику щодо єврейського населення, примусивши його важко працювати без жодних виплат та узаконивши середньовічні знаки розрізнення.

«Вранці в коридорі всіх розбудив крик жінки. Ми всі повиходили. Вона, бідолашна, рвала на собі волосся і причитала: «Донечка моя рідненька, що ти наробила, як я буду без тебе жити?!» З'ясувалося, що вночі її доньку зтвалтували поліцаї. Після пережитого мати вклала її в ліжко заспокоїтись, а

вночі дівчина прив'язала до спинки ліжка мотузку і лежачи задушилась. Жінка думала, що донька спить, і тільки коли настав ранок, вона побачила весь жах...»

На території Прилук діяло єдине в області єврейське гетто. Воно було розташоване на території колишньої школи №4 та тих частинах вулиць Гоголя та Садової, які примикали до неї. Гетто почало діяти майже відразу після окупації міста.

Зовнішній вигляд будівлі і внутрішня обстановка були жахливими. Школа була вся темною від копоті пожарищ, з замерзлими вікнами. Приміщення практично не опалювалося. Мешканці розібрали навіть паркан і сарай на дрова, але цього було не достатньо. В колишніх класах мешкало по декілька сімей. Вони розташовувалися по куткам класних кімнат на підлозі. Кожну ніч приходили п'яні поліцаї, блукаючи темними коридорами з п'яними викриками і лайкою, вони з гуркотом відкривали двері класів в пошуках дівчат і молодих жінок. Дівчата і жінки намагалися ховатися, але не всім це вдавалось. Під ранок все стихало, крім плачу нещасних, над якими поліцаї знущалися.

Були випадки, коли ціла родина приймала отруту, і вранці вже ніхто не просипався. Кожен день, прожитий в гетто, приносив все нові страждання і горе.

В травні 1942 року з'явилося розпорядження німецького коменданта м. Прилуки.

«20 травня 1942 року усі жиди міста від маленького до великого повинні явитися о 8-мій годині ранку до Плискунівського мосту для переселення в Палестину. При собі мати теплий одяг та харчі на три доби.

Жиди, які не можуть рухатися, повинні дати свої адреси в поліцію, по яким прибудуть машини для допомоги в переселенні.

Явка обов'язкова.

За невиконання розпорядження – СМЕРТЬ».

Будинок наповнився плачем і молитвою жінок і дітей. Діти, відчуваючи тривогу дорослих, плакали від голоду і страху. У людей старшого покоління завжди був маленький запас хліба, який вони зберігали у висячому кошику. Почувши плач дітей, вони почали роздавати свій «скарб». Із розповідей людей, які тікали із навколишніх міст – Лубни, Пирятин, – після таких оголошень про переселення в Палестину йшли масові розстріли. Всі про це знали та покійно йшли на смерть, опиратися не було ні сил, ні духу. Чоловіків партіями по п'ятдесят, сто чоловік періодично відправляли на «будівництво доріг», після цих робіт ніхто не повертався. Жінки, діти, старі були доведені до стану ходячих скелетів, виснажені і фізично, і морально – залишалась одна надія на Бога.

Невипадково місцем збору євреїв для так названого «переселення в Палестину» був призначений Плискунівський міст – невеличкій місток, перекинутий через річку Плискунівка. Буквально за декілька сотень метрів від моста нацисти знайшли невеликий, але глибокий яр, який з усіх боків був обнесений пагорбами. Вони були досить похилі, що не кожен спортсмен зійде по ним. У верхній частині яру пагорби розходилися, утворюючи широкий прохід, по якому можна було проїхати машиною. А в нижній частині між похилих пагорбів – вузький вхід, де був викопаний великій котлован. Від місця збору євреїв ішла вузька дорога до яру.

Перед входом в яр з нижньої частини – невелике поле, розташоване за пагорбом, так що його не видно ні з мосту, ні з яру.

Здійснюючи злочин, злочинець боїться помсти. Німці збирали поліцаїв з усіх навколишніх районів для здійснення злочину. Чим більше учасників злочину, тим менше покарання за здійснення. Також в травні в місто прибула зондеркоманда СД «Плат», яка майже остаточно вирішила «єврейське питання» у Прилуках.

Вранці 20 травня від четвертої школи і навколишніх ву-

личок потекло людське джерело в сторону вулиці Леніна, головної вулиці міста, яка і вела до Плискунівського мосту. На вулиці ставало багатолюдно: по тротуару, шаркаючи ногами, йшли виснажені, вимотані люди. За вісім місяців перебування в гетто вони стали блідими привидами. Вони йшли по проїжджій частині вулиці, а по сторонам стояло місцеве населення, спостерігаючи траурну процесію. Деякі вірили в переселення, або переконували себе в цьому, інші знали, на що йдуть і що чекає їх, але йшли, не здатні на супротив.

За лиховісним Плискунівським мостом німці разом з поліцаями перекрили вулицю, перші ряди зупинилися, а інші підходячи утворювали натовп. Тут і почалось найстрашніше. Поліцаї відокремили групу людей і погнали їх за ріг на зелене поле. Тут на беззахисних напали і почали бити, вимагаючи роздягатися всім. Оголених людей гнали в яр до викопаного котловану. Німці із зондеркоманди почали звичну для всіх роботу.

Яр заповнювався хаотичною стрільбою, криками жінок і дітей, стоном пораниених і помираючих. Серед тих, хто проводив розстріли, були поліцаї, ще зовсім хлопчачки. Побачивши таке пекло, вони відмовились стріляти. Вони були обеззброєні і теж розстріляні, тільки в окремій могилі. Вони могли зберегти своє життя, перейшовши межу, яка розділяє людину і нелюда, але не змогли, не захотіли. Ціною власного життя вони залишилися людьми, зберігши честь людської гідності.

Як і обіцяли німці, всім інвалідам була надана «допомога»... Їх садовили у вантажівки, спеціально обладнані таким чином, що вихлопні гази потрапляли в кузов. Ці душоубки заїздили на верхню частину яру для вивантаження трупів. Це масове знищення продовжувалось протягом дня.

20 травня 1942 року було знищено все єврейське населення міста.

За різними оцінками, за роки окупації було розстріляно понад п'ять тисяч чоловік.

Євреїв, яким вдалося уникнути розстрілу, розшукували і відправляли у в'язницю для знищення. Найпізніший з відомих масових розстрілів ув'язнених єврейської національності відбувся 1 березня 1943 року...

Єврейський народ пройшов складний і тернистий шлях поневірянъ в пошуках захисту своїх прав і розвитку своїх можливостей.

Але, не зважаючи на негативні історичні аспекти, євреї що жили і живуть у місті, зробили величезний внесок у економічну, культурну розбудову міста Прилуки та області.

1. Володимир Кубійович.// Енциклопедія українознавства. У 10-х томах. – Париж, Нью-Йорк; 1954–1989, 1993–2000. Т. 2, С. 670–680.
2. «Зеркало недели. Украина»: ЕВРЕИ УКРАИНЫ, Степан Макарчук, Рудольф Мирски, 1995 г.
3. «Украина. Евреи на территории Украины до конца 18 в.» в Електронній Єврейській Енциклопедії.
4. Brook, Kevin Alan (2010) [1999]. *The Jews of Khazaria* (2nd ed.). Rowman & Littlefield., pp. 113, 122-3 n.148.
5. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. – Баку, 1986, стор.38.
6. Шестопад М.М. Євреї на Україні (історична довідка) –Київ, 1998 «Оріяни».
7. Наталя Зінченко. «Хрещатик старожитності. Газета «Хрещатик». – №139 (2346).
8. Грушевський М. Історія України-Руси. – Том II. – Розділ II. – С. 6.
9. Малишевський І. Евреи в Южной Руси и Киеве в X-XII веках. – 1878.
10. Антонович В. Про козацькі часи на Україні – К., 1991. – С. 117.
11. Карпилянський Л. М., Гайдай Г. Ф. Книга пам'яті. – Київ, 1995.
12. Савон О. А. Творці історії Прилуччини. – Чернігів, 1998.
13. Миргородський О. Прилуки в роки Великої Вітчизняної війни. – Тернопіль, 2008.
14. Миргородський О. Прилуки у 1905 – 1921р.р. в описах і документах. – Чернігів, 2013.
15. Ентін В., Йосиф Зеєв Бен – дов з Прилук. – Єрусалим, 2006.
16. Маценко В. О., Прилукшина. Историческое и статистическое описание территории Прилукского уезда Полтавской губернии. – СПб., 1900.

Pryluky Under German Military Occupation: The Unanswered Questions

Preface

On the evening of May 19th 1942 in the city of Pryluky in Ukraine's Chernihiv region, thirteen year old Eleonora Parmut began to write what would be her last letter. She wrote the letter with the slimmest of hopes that one day her older brother, Iosif, who had only months prior been mobilized into the Red Army, would find it. In her letter Eleonora described the horrors that she had endured under German captivity. She knew that she was going to die but she still expressed hope that one day Iosif would return and «avenge» her death.¹ The following morning, May 20th 1942, on a clear and sunny afternoon, Eleonora and twelve hundred other individuals were taken to Pliskunivka Ravine on the edge of the city and shot. Iosif, who survived the war, would not receive Eleonora's letter until 1985, over forty years after the war had ended. On January 9th 1943, Nina Koshova, another thirteen year old girl from Pryluky was arrested on orders from the local German commandant. The same day Nina, along with her entire family and about one hundred other «prisoners» were taken to the horseracing track in the center of the city (which had been converted into a prison) and shot.²

Introduction

Eleonora Parmut and Nina Koshova comprise a small part of a grim statistic. For two and a half years the Nazi war machine held Chernihiv Oblast, the city Pryluky, and Prylutskiy raion in a brutal state of captivity. By the time the region was liberated in September of 1943, over one third of Pryluky's residents, almost 15,000 people in total, had been killed or displaced.³ A cursory

glance at the cases of Eleonora Parmut and Nina Koshova reveals very little distinguishing factors regarding the circumstances of their fate. Both these individuals were young teenage girls from the same locality whose lives had been snuffed out under the brutal occupation of a genocidal military force. Yet one small perhaps superficial detail that distinguishes Eleonora Parmut from Nina Koshova is that of nationality. Eleonora was a Jew and Nina a Ukrainian. Eleonora, by virtue of her ethnicity, was targeted for immediate and systematic destruction, whereas Nina, by virtue of her ethnicity, occupied a position only slightly above Eleonora in the Nazi racial hierarchy. At very best she could have been a slave but she did not even receive such a «merciful» fate. Nina and the rest of Pryluky's Ukrainians had no future in the eyes of their German oppressors; it was only a matter of time until they would be destroyed.

Historiographical Setting

Seventy-five years on, historians still have difficulty sorting out the period of Nazi occupation in the history of the Soviet Union and Ukraine. The historiography of this topic in western countries overwhelmingly focuses on the destruction of Soviet Jewry and pays comparatively little attention to the enormous losses sustained by the non-Jewish Slavic population and how these people fit into the Nazis imperial schema. One of the first scholarly works in English to address the issue of the Nazi treatment of Slavs specifically was Bohdan Wytwycky's *The Other Holocaust: Many Circles of Hell*. In his work Wytwycky likens Nazi racial policy and practice to the layers of hell in Dante Alighieri's *Divine Comedy*. Jews were targeted by the Nazi regime for immediate and total destruction and thus occupied the inner most ring of hell. They were then followed by the Roma and Slavic peoples-specifically, Poles, Russians, Belarusians and Ukrainians.⁴

It should be noted that German policies towards ethnic Ukrainians, at least during the early stage of the war and occupation,

were hardly uniform. Locality played an important role in determining the fate of the inhabitants of Ukraine. Ukrainians living under the General Government fared considerably better under German occupation than Ukrainians living in Reichskommissariat Ukraine (RKU) and the territories which fell under Wehrmacht control. Yet at the beginning of the war, during the first days of military occupation, targeted mass-killing operations were initially directed only against the Jew and Roma population, as well as political undesirables (Communists) of any ethnicity. It has been suggested by some historians of the Nazi Occupation of Ukraine that administration of the military occupation zone, at least initially, tried to avoid alienating Ukrainians so as not to upset the security situation. Ukrainians in the military zone even enjoyed some privileges that their brethren in Reichskommissariat Ukraine were deprived of. In his monographic history of the Nazi Occupation of Ukraine, notable historian Karel Berkhoff noted how Ukrainians from the RKU who arrived in Poltava in early 1942, were stunned at the amenities available to the civilian population in the military zone. Public life in Poltava continued, at least for the time, unabated by the war with restaurants, bars and even theaters functioning as normal.⁵ Yet despite any initial attempts at «appeasement» of the local population, residents living in the military occupation zone of Ukraine would eventually suffer just as much, if not to an even greater degree than those living in RKU.

In the case of Chernihiv oblast and Prylutskiy raion, wide-scale killings of the local non-Jewish population began to escalate during first months of 1942 and reached their zenith in 1943 prior to the region's liberation by the Red Army. During this period, executions were carried out in Pryluky on a daily basis, yet the reason behind the timing of the upsurge in killings is unclear.⁶ This paper will attempt to shed some light on the killings that took place in Pryluky and Chernihiv Oblast as well as serve as a proposal for additional research of this topic. By no means is it

an attempt to create a social history of the region during German occupation; instead it will examine and provide suggestions as to how geography and total war might have played a role in the enormous suffering of Pryluky's civilian population.

Chernihiv Oblast in the Context of Total War

In the early days of the German invasion of the USSR, Stalin had issued an order for Soviet forces to engage in Partisan warfare against the Germans behind the front lines. Hitler was pleased with this news. He is reported to have stated that this order was a good thing as «it gives us the opportunity to exterminate anyone who is hostile to us. Naturally the vast area must be pacified as quickly as possible; this will happen best through shooting anyone who even looks askance at us.»⁷ Chernihiv oblast was one of the major strongholds of the Soviet partisan movement in Ukraine during the Second World War.⁸ The forests located in the northern part of the oblast provided ample cover for these groups to operate. Due to this fact, the region's civilian population suffered disproportionately from reprisal attacks and anti-partisan raids by the German Army. According to the available data, the German military destroyed between 41-50 villages in Chernihiv oblast during anti-partisan actions.⁹ Included in this number is the village of Koriukivka, which was destroyed along with all 6,000 of its inhabitants on March 1st to 2nd of 1943 by the German military on the pretext of an anti-partisan raid.¹⁰ In two and half years of Nazi Occupation Chernihiv oblast lost approximately 170,000 civilians. This loss of life is staggering considering that Chernihiv's oblast's total population on the eve of the war numbered slightly over 1 million people.¹¹

Pryluky within the context of total war

Prylutskiy raion is situated in the south-western corner of Chernihiv Oblast. Although Prylutskiy raion is located far away from the northern forested districts, Soviet partisans did operate

in the area. The initial partisan movement in Pryluky was formed by stragglers of Red Army soldiers who were caught behind the front lines.¹² This formation was nearly destroyed by German military forces early in 1942, however by spring of that year the partisan movement had already begun regrouping.¹³ Although it cannot be stated with certainty, the spike in executions in Pryluky in 1943 might have been due to an increase in partisan activity within the raion. It was common practice for the German military administration to inflict collective punishment on civilians as retaliation for partisan attacks.¹⁴ Hostages could be selected at random (usually en-masse), often from individuals who had no connection to the partisan movement.

The Soviet Extraordinary Commission (ChGK) records do indicate that many of the residents of Pryluky executed by the Germans during 1943 were collective farm workers and their families. Previous research by scholars such as Alexander Gogun has indicated that Soviet Partisans received support (either willingly or coerced) from workers on collective farms.¹⁵ It is possible that Soviet partisans operating within the vicinity of the city and with the raion were receiving material support from collective farm workers.

Perhaps Nina Koshova and her family along with many others were random hostages selected by the local commandant to be executed in retaliation for partisan activity. It is also possible that the family was suspected of directly or indirectly aiding the partisans. The data available in the Soviet Extraordinary Commission records seems to indicate that a mass execution involving perhaps hundreds of individuals took place on the site of the horse racing track on the 9th and 10th of January 1943. However, the reason as to why these individuals were killed remains elusive. Such information is impossible to know without delving deeper into Soviet and German archival records and if at all possible now in their advanced age, oral testimonies of survivors of the German occupation.

It should be stated that brutality, especially on the eastern front, was not always employed so systematically. In fact, many of the victims listed in the extraordinary commission records for Pryluky were targets of seemingly random violence on the part of German troops. An example of this can be found in twenty-nine-year-old-housewife Oleksandra Ivanivna Ivanchenko, who was shot by German soldiers in her apartment on the first day of the German occupation.¹⁶ A day after Oleksandra Ivanchenko was shot in her apartment, another woman, fifty-five-year old Elizaveta Vasyliyva Kompanyets, was also shot and killed by German troops. Unfortunately the Extraordinary Commission records do not delve very deeply into the circumstances of how these individuals were killed. It is perhaps the greatest failing of these documents. We are unfortunately left only to guess as to what really happened to these two women. Whether they were beaten, robbed, or sexually assaulted is a question that will remain unanswered like that of the circumstances surrounding the deaths thousands of other residents of Pryluky who were killed during the two and a half year German occupation.

Conclusion/Parting Remarks

An opportunity still exists to shed light on some of these questions. Unfortunately, this is an opportunity that is fading fast. Already most of the witnesses, the survivors of the Nazi occupation of Pryluky, are dead. With the life expectancy of adults being so low in contemporary Ukraine (especially in Chernihiv Oblast) it is absolutely paramount that the remaining people who survived the Nazi occupation be interviewed and their oral testimonies collected. Much valuable oral history has been collected already thanks to organizations such as the USC Oral History Shoah Foundation and Yahad-In Unum – however, these organizations focus primarily on the Shoah (the holocaust of European Jewry) and succeeded in painting only a partial picture of a brutal and genocidal occupation that took the lives of not only Jews but also

the non-Jewish inhabitants including Ukrainians, Russians and Belarusians. It is time that we listen to the stories of the other victims in order to make sense of this horrible travesty.

1. Letter written by Eleonora Parmut Yad Vashem O. 75 / 1761 a copy of the letter was also generously provided to me by the Parmut family Leonid Parmut.

2. USHMM Archives, RG-22-002M (State Archives of the Russian Federation (GARF), fond 7021, opis 78, delo 37, pp) ChGK and Herasymov, Ivan Oleksandrovych. 2003. Knyha skorboty Ukraïny. Chernihivs'ka oblast'. Chernihiv: Desniãns'ka pravda.

3. For statistics on the Holocaust and Nazi Occupation of Prylutskiy Raion, Chernihiv Oblast see О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. 2013. ЧЕРНІГІВЩИНА В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: Документи і матеріали: КЗ «Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів «Книга Пам'яті» та «Реабілітовані історією». Чернігівської обласної ради, 2013. <http://history.org.ua/LiberUA/978-617-7223-13-8/978-617-7223-13-8.pdf> pgs. 355, 366, 414.

4. See Wytwycky, Bohdan. *The Other Holocaust: Many Circles of Hell : A Brief Account of 9-10 Million Persons Who Died with the 6 Million Jews under Nazi Racism*. Washington, D.C.: Novak Report on the New Ethnicity, 1980.

5. Berkhoff, Karel C. 2004. *Harvest of despair : life and death in Ukraine under Nazi rule*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press. Pg. 201.

6. Herasymov, Ivan Oleksandrovych. 2003. Knyha skorboty Ukraïny. Chernihivs'ka oblast'. Chernihiv: Desniãns'ka pravda. Volume 3 pg. 177 «За непокору владі місцеве населення жорстоко карали. Впродовж 1942-43 постійно проводились акції по виявленню неблагонадійних в усіх населених пунктах районів.» see also USHMM Archives, RG-22-002M (State Archives of the Russian Federation (GARF), fond 7021, opis 78, delo 37, pp) ChGK.

7. Reference taken from Browning, Christopher R. (1944-). 1998. *Ordinary men : Reserve Police Battalion 101 and the final solution in Poland / Christopher R. Browning*. New York: Harper Perennial, 1998. Pg. 10.

8. For more information on Soviet Partisans in Chernihiv Oblast see *Soviet partisans in World War II. Edited by John A. Armstrong, etc.* n.p.: University of Wisconsin Press, n.d. *European Library*, and See Gogun, Aleksandr. 2016.

Stalin's commandos : Ukrainian partisan forces on the Eastern front. n.p.: London ; New York : I.B.Tauris, 2016.

9. See Gogun, Aleksandr. 2016. *Stalin's Commandos : Ukrainian partisan forces on the Eastern front* pgs 186-187 for the figure of 41 see Herasymov, Ivan Oleksandrovych. 2003. *Книга скорботы України. Черніхівс'ка область*. Chernihiv: Desniāns'ka Pravda, Volume 1 pg. 22 for the figure of 50.

10. For more information of the Koriukivka Tragedy see Носенко, О. В. «Українська Хатинь.» (2012). Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_6_2012/11.pdf

11. В. В. Кривошея (співголова), к.держ.упр. М. І. Стрілець (співголова), д.і.н. Д. В. Веденєєв (заступник голови) С. В. Бутко, к.держ.упр. Р. Б. Воробей,, к.і.н. О. Б. Коваленко (заступник голови) д.і.н. А. М. Киридон, С. Л. Ласевський,, С. М. Мойсеєнко О. В. Лисенко, Ю. В. Музика, д.і.н. Д. М. Никоненко, к.і.н., and к.і.н. Р. І. Пилявець В. І. Огієнко, А. Ф. Подорван., eds. *Спалені Села І Селища Чернігівщини В 1941–1943 Роках: Злочини Проти Цивільного Населення*. Чернігів: Український інститут національної пам'яті, 2013.Чернігівська обласна державна адміністрація, 2013., pg. 66.

12. Herasymov, Ivan Oleksandrovych. 2003. *Книга скорботы України. Черніхівс'ка область*. Pg. 352.

13. Ibid.

14. For a detailed survey of German counterinsurgency operations in the area see Anderson, Truman. 1999. «Incident at Baranivka: German Reprisals and the Soviet Partisan Movement in Ukraine, October-December 1941.» *The Journal of Modern History* 71 (3):585-623.

15. Gogun, Aleksandr. 2016. *Stalin's commandos : Ukrainian partisan forces on the Eastern front* pg. 185.

16. USHMM Archives, RG-22-002M (State Archives of the Russian Federation (GARF), fond 7021, opis 78, delo 37, pp....) ChGK tiff 12.

*Демьян Вайсман,
Евгений Шпилевский*

Защитник Чернигова

Вся жизнь Михаила Ильича Бланка была связана с Украиной. Здесь он появился на свет, здесь и сложил голову, защищая Чернигов.

Михаил Ильич родился 9 июня 1898 года в Екатеринославе (ныне Днепр) в бедной еврейской семье. Прожил на свете всего 43 года, но они вместили в себя столько событий, что их хватило бы на несколько жизней.

Солдат царской армии в годы Первой мировой, в 20 лет он стал бойцом Красной Армии, а уже в 24 был удостоен высшей воинской награды – ордена Красного Знамени. В 31 год закончил Военную академию имени Фрунзе. «Академиком», как их тогда называли, среди офицерского состава предвоенной Красной Армии было немного. Их ценили, ими гордились. В 39 лет, ложно обвиненный и изгнанный из армии во время сталинских репрессий конца 1930-х годов, чудом уцелел и смог вернуться в строй.

Ему довелось провоевать всего три месяца, но он оставил такой след в истории войны, что его имя в своих послевоенных мемуарах вспоминают прославленные военачальники тех лет. «Человек изумительной храбрости», – так охарактеризовал его маршал И. Х. Баграмян [1]. Остался Михаил Бланк и в памяти рядовых участников тех событий.

Война застала его в должности начальника штаба 87-й стрелковой дивизии, которая дислоцировалась на самой границе. В случае начала военных действий со стороны Германии она должна была сдерживать первую волну гитлеровцев и создать условия для перехода советских войск в наступление. Обстановка на границе была тревожной. Разведка доносила о

прибытии все новых немецких частей. Самолеты-разведчики почти каждый день открыто летали над полосой обороны дивизии. Сбивать их было запрещено. Все свидетельствовало о приближении войны.

22 июня в 00 часов 30 минут в штаб поступило сообщение, что на участке погранотряда, входившего в полосу обороны дивизии, перешел границу солдат вермахта, коммунист Альфред Лисков. Во время допроса, в котором принимал участие и полковник Бланк, перебежчик показал, что в их части был зачитан приказ Гитлера о начале военных действий против СССР. О показаниях перебежчика было доложено командованию армии, командир дивизии Ф.Ф. Алябушев попросил у командующего 5-й армии разрешения двинуть дивизию к границе, занять приграничные укрепления. Ответ, последовавший после консультаций с Москвой, был отрицательным.

Из мемуаров маршала И.Х. Баграмяна «Так начиналась война»:

«В полосе нашей 5-й армии на 75-километровом участке от Устилуга до Крыстинополя, где наносился главный вражеский удар и фактически решалась судьба всего приграничного сражения, в первый день войны оказались лишь 87-я и 124-я стрелковые дивизии, на эти два соединения обрушился натиск до 8 пехотных и трех-четырёх танковых дивизий противника» [2]. В течение двух дней дивизия сдерживала натиск немцев. Контратаку, смогла отбросить их обратно, выйдя на ряде участков на линию государственной границы.

Из сводки Главного командования Красной Армии за 23 июня 1941 года:

«Все атаки противника на Владимир-Волынском и Бродском направлениях были отбиты с большими для него потерями» [3].

Сообщений, подобных этому, в первые дни войны было очень немного.

Однако к вечеру 23 июня положение резко ухудшилось.

Главные силы дивизии, обойденные войсками противника с обоих флангов и с тыла, оказались в окружении. 25 июня погиб командир дивизии – генерал-майор Алябушев. Полковник Бланк, как его заместитель, возглавил выход частей из окружения.

В первые дни войны бывало всякое. Не имевшие боевого опыта солдаты и командиры нередко поддавались панике, попав в окружение. Однако первые же бои показали, что ситуация коренным образом менялась там, где рядом с растерявшимися, а нередко просто деморализованными солдатами оказывался командир, способный показать, как следует воевать с сильным и опытным врагом.

В дни 55-й годовщины Победы корреспондент одной из киевских газет взяла интервью у Ивана Севрюкова – одного из тех, кого вывел из окружения полковник Бланк. Окончив в мае 1941 года пехотное училище, лейтенант Севрюков в начале июня начал службу в 87-й стрелковой дивизии в качестве командира пулеметного взвода. Он прошел всю войну, участвовал в обороне Сталинграда и Ленинграда, освобождал от фашистов Европу, был комендантом Будапешта. В июне 41-го ему было всего двадцать лет...

Из воспоминаний И. Севрюкова:

«... На третий день войны объявляют: дивизия в окружении. Что делать? Идти в атаку на Луцк по шоссе. Задача правильная, но как прорваться? Вот мы метров на 800 продвинулись, а немцы как дали танками – и сразу нас отбросили... В атаку пехота на танки ходила... На танки! И потом – труп на трупе... Дурость и предательство, вообще – безумие! Я это уже тогда понял. Из 18 человек я шестерых потерял... После третьей атаки растерялся, хотел застрелиться. Кто уцелел, собрались в лесу... Вдруг прибывает начальник штаба дивизии полковник Бланк, еврей, очень умный, герой, я его до этого один раз всего видел... Построил нас и повел в сторону Польши. У меня сердце обрывается: это ж предательство!

27 километров шли, потом поворачиваем на север. И выходим возле Дубно. Вот так он обманул немцев: они-то нас в другом месте ждали с танками...

После залегли перед шоссе... Надо прорываться, а боеприпасов нет. Наши командиры днем повели в атаку, опять – труп на трупе. Снова появился Бланк и говорит командирам: так воевать нельзя. Зачем, говорит, днем пересекать шоссе? Надо ночью, без стрельбы и без «ура». Вот мы на немецкую колонну в три часа ночи насыпались. И шоколад появился, и боеприпасы, и шнапс, и пленные...» [4].

Пять дней дней вел полковник Бланк остатки 87-й дивизии по тылам далеко ушедших вперед немецких войск..

Из донесения командующего 5-й армией в штаб Юго-Западного фронта: «...Попавшая в окружение 87-я стрелковая дивизия, сохранив свои боевые знамена и основной костяк личного состава, под руководством полковника Бланка прорвалась на соединение с 5-й армией и продолжает действовать как боевая единица. Ходатайствую о возвращении ее в состав 5-й армии. Командующий 5-й армией генерал-майор Потапов» [5].

Дивизия вошла в состав армии, а полковник Бланк был назначен ее командиром. Однако на этой должности он пробыл считанные дни. 7 июля приказом командующего армией полковник М.И. Бланк назначается руководителем обороны Новоград-Волынского укрепрайона. Под его командованием оказались остатки стрелковых дивизий – всего около 2500 человек. С такими силами, получившими в документах название «Оперативная группа Бланка», он должен был сдерживать натиск 1-й танковой группы генерала Клейста. Времени организовать оборону у него практически не было. Вечером 7 июля немцы овладели Бердичевом, а на следующий день захватили Новоград-Волынский. Вслед за этим они обошли с севера и юга укрепленный район и развернули наступление на Житомир. Два дня оперативная группа Бланка сдержива-

ла сильнейший натиск врага. В случае его успеха возникала угроза падения Киева, который не был еще подготовлен к обороне. Положение было тяжелейшим. Порой казалось, что предотвратить падение Киева невозможно.

Из мемуаров маршала И.Х. Баграмяна:

«Первым лучом надежды явилось вечером 9 июля донесение от генерала Потапова. Он сообщил об успехе небольшой по составу группы под командованием полковника М.И. Бланка. Собранная из различных частей, она оборонялась в Новоград-Волынском укрепленном районе. В тот день эти войска яростно контратаковали части 298-й пехотной дивизии немцев, нанесли ей серьезные потери и захватили шоссе Новоград-Волынский – Житомир, перерезав таким образом основную артерию, которая питала вражеские танковые колонны, прорвавшиеся к Житомиру» [6].

Гитлеровское командование было вынуждено перебрасывать в Новоград-Волынский район новые части, отвлекая силы с киевского направления. Это позволило выиграть время и укрепить оборону столицы Украины.

Командующий 5-й армией запомнил смелого и инициативного офицера. 16 августа полковник Бланк был назначен командиром 15-го стрелкового корпуса, заменив ушедшего на повышение Федюдинского.

Центр операций немецкой армии сместился в направлении Южного фронта. Однако затишье оказалось недолгим. Командование группы армий «Центр», перейдя к обороне на центральном участке фронта, решило провести ряд операций на флангах. Конечной целью было окружение и разгром 5-й армии.

15-й стрелковый корпус, в командование которым вступил полковник Бланк, сосредоточился в районе Чернигова, заняв оборону на реке Десна. Именно сюда и направили главный удар немцы.

К позициям корпуса приближались войска 2-й немецкой

армии, стремившиеся прорвать его оборону и окружить 5-ю армию. Положение усугублялось тем, что корпус оказался на границе Юго-Западного и Брянского фронтов, командующие которых практически не координировали своих действий друг с другом.

Из книги А. Владимирского «На киевском направлении»:

«В результате этих просчетов у 2-й немецкой армии открылась возможность выйти к Чернигову. Вскоре на правом берегу Десны, в нескольких километрах от города, появились четыре пехотные дивизии фашистов.

Противостояли им 62-я и 200-я пехотные дивизии 15-го стрелкового корпуса. Из-за неполной укомплектованности дивизий, оборонительная полоса корпуса по берегу Десны представляла собой одну прерывистую позицию. Подступы к переднему краю не были заминированы из-за отсутствия мин» [7].

Вскоре произошло то, что неминуемо должно было произойти. В ночь с 30-го на 31-е августа 470-й полк 260-й пехотной дивизии из состава 2-й немецкой армии смог скрытно переправиться через Десну на стыке Юго-Западного и Брянского фронтов.

В одном из сборников, вышедших в ФРГ, была опубликована статья участника боев под Черниговым, офицера 470-го полка 260-й дивизии Т. Гебхардта «Переход 260-й дивизии через Десну». В ней автор излагает события конца августа – начала сентября 1941 года. По воспоминаниям Гебхардта, один из взводов 470-го полка 260-й дивизии, выйдя на правый берег Десны, решил переправиться на противоположную сторону. Воспользовавшись туманом, солдаты переплыли реку вплавь. Взвод захватил стоявшую на берегу баржу и переправил ее на свою сторону. На этой барже переправили сначала роту, а затем и 2-й пехотный батальон вместе с командиром дивизии генерал-лейтенантом Шмидтом. Вокруг было тихо: в тумане противник не заметил ни высадки штурмовой группы, ни захвата баржи [8].

Переправившиеся части 260-й пехотной немецкой дивизии захватили села Выбли, Подгорное и Пески. Так образовался плацдарм, который в военных документах того времени получил название «Выблинский». Примерно в двух километрах от него проходила железная дорога на Чернигов.

Угроза падения города и выхода фашистов в тылы 5-й армии становилась реальностью.

Осознав серьезность положения, сложившегося в полосе обороны корпуса, командование потребовало от полковника Бланка ни в коем случае не допустить прорыва противника к Чернигову. Однако сил, которыми полковник Бланк располагал, было явно недостаточно для выполнения этой задачи. Да и времени для организации обороны у него практически не было. Зеркально повторилась ситуация, в которой он уже побывал под Новоград-Волынским.

Из книги А.В. Владимирского «На киевском направлении»:

«Хотя полковник Бланк был хорошо подготовленным и смелым командиром, особенно проявившим свои высокие волевые качества в ходе прорыва и выхода из окружения 87-й стрелковой дивизии, однако события развивались настолько быстро, что он, не успев освоиться со своей новой ролью, должен был осуществлять непосредственное руководство боем корпуса в крайне неблагоприятных обстоятельствах. Войска противника, наносившие удар на черниговском направлении, обладали превосходством в живой силе в соотношении 1 к 3» [9].

Из мемуаров маршала К.С. Москаленко «На Юго-Западном направлении»:

«Положение на фронте 15-го стрелкового корпуса севернее Чернигова было чрезвычайно тяжелым. Командир корпуса полковник М.И. Бланк, знакомя меня с обстановкой, назвал ее угрожающей. И он не преувеличивал. Противник превосходящими силами при поддержке танков оказывал большое давление с фронта. Одновременно немецкая 260-я пехотная

дивизия форсировала Десну на правом фланге корпуса и захватила плацдарм в районе Выбли. Рассказав обо всем этом, полковник Бланк показал мне телеграмму начальника Генерального штаба Маршала Советского Союза Б.М. Шапошникова, адресованную командующему Юго-Западным фронтом. В ней говорилось: «С захватом противником Выбли создается явная угроза Чернигову и стыку фронта... Чернигов должен быть удержан за нами во что бы то ни стало». – Как видите, – говорил полковник Бланк, – приказ прошел все инстанции – осталось немного: выполнить его. Но какими силами? В ротах всего лишь по 20–30 активных штыков, боеприпасы на исходе... – Он глубоко вздохнул, улыбнулся. – Но приказ есть приказ, выполнять его теперь нам с вами. Это была моя последняя встреча с М.И. Бланком» [10].

В корпусе, которым он командовал, оставалось всего немногим более 3000 человек – численность полка довоенного времени, да и те были раскиданы по всему фронту обороны. Поэтому он принял решение атаковать немцев тем, что в тот момент оказалось у него под рукой, – силами двух батальонов 62-й стрелковой дивизии и одним батальоном десантников. Он принимает решение самому возглавить атаку, пойдя впереди своих солдат [11].

Бой был настолько ожесточенным, что участники, потом прошедшие всю войну, помнили о нем даже спустя многие годы. Потому и сохранилось немало свидетельств о событиях того дня. Вот лишь одно из них.

Из воспоминаний ветерана 260-й дивизии вермахта пулеметчика Гетца о боях на Виблинском плацдарме:

«Это было 2-го сентября 1941 года – последнего дня жизни для 2-й роты и для очень многих. ... Наступил вечер, когда нас атаковали, и с таким размахом, которого я до сих пор еще не видел. Впервые я услышал русское «Ура!», которое пронизывало насквозь до мозга костей. Многие погибли, а местечки Выбли и Пески стали особым понятием в истории нашей дивизии» [12].

До наступления темноты у немцев удалось отбить села Подгорное, Пески, часть Выбли. Однако увидеть успех своих солдат полковнику Бланку было не суждено. В бою на окраине села Пески он был смертельно ранен.

Похоронили полковника Бланка 4-го сентября 1941 года в городе Прилуки.

В год 40-летия начала войны в Чернигове прошла встреча ветеранов 87-й стрелковой дивизии. Они попросили руководство города увековечить память своего командира. С 1981 года имя Михаила Ильича Бланка носит одна из улиц Чернигова – города, который он защищал в 1941 году. Помнят его и в независимой Украине. В сентябре 2016 года в селе Пески была открыта мемориальная доска, с которой на нас смотрит герой обороны Чернигова – полковник Михаил Ильич Бланк.

1. Баграмян И.Х. Город-воин на Днестре. М., 1965. – С. 107.
2. Баграмян И.Х. Так начиналась война. М., 1971. – С. 100.
3. 1418 дней. Хроника Великой Отечественной войны. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.1418.ru/chronicles.php?p=9>.
4. Денисенко, Лидия. Комендант Будапешта. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://2000.net.ua/2000/forum/vizavi/28304>.
5. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Т. 36. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://militera.lib.ru/docs/da/sbd/index.html>.
6. Баграмян И.Х. Так начиналась война. – С. 189.
7. Владимирский А.В. На киевском направлении. М., 1989. – С. 235–236.
8. Von Dr. Tim Gebhardt. Der Dessna-Ubergang der 260 . Infanterie- Division. В сборнике: Baden-Wurttembergische Divisionen im 2. Weltkrieg. Zusammengestellt von Rudolf Wich. Karlsruhe: Verlag G. Braun. 1957. S.59.
9. Владимирский А.В. Указ. соч., С. 235.
10. Москаленко К.С. На Юго-Западном направлении. Воспоминания командарма. Книга 1. М., 1969.
11. Федюдинский И.И. Поднятые по тревоге. М., 1964. – С. 40.
12. Быков К. Киевский «котел». Крупнейшее поражение Красной Армии. М., 2006. – С. 151–153.

**До історії створення музею Шолом-Алейхема
у місті Переяславі-Хмельницькому
на матеріалах з особистого архіву
Михайла Івановича Сікорського**

Михайло Іванович Сікорський (1923–2011) – видатний діяч у галузі музейної справи і культури України, фундатор Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», Герой України, лауреат премії Т. Шевченка та інших нагород, – не перестає привертати до себе увагу. За свою багаторічну працю він зробив вагомий внесок у дослідження історії та культури древнього Переяслава і перетворив це місто на видатний осередок культури та духовності. Ним було створено унікальний музейний комплекс – історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Перлиною цього комплексу є Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. В основі експозиції – наддніпрянське село II пол. XIX ст. – поч. XX ст. Вона відтворює побут, матеріальну й духовну культуру попередніх епох, розкриває традиційні ремесла та види діяльності, характерні для відповідної місцевості та часу (Київщина, без північних районів; Черкащина; північні райони Кіровоградщини та західні – Полтавщини) [5].

На території Музею народної архітектури та побуту знаходяться 13 тематичних музеїв, серед яких – Музей класика єврейської літератури Шолом-Алейхема. Експозиція цього музею була відкрита у 1978 році з нагоди відзначення 120-ї річниці талановитого письменника, уродженця Переяслава – Шолом-Алейхема. Створенню цього музею передувала ко-

підтка робота, ініціатором якої був М. Сікорський Ще за життя він став живою легендою та був шанований серед усього люду, міг спілкуватися як з простими людьми, так і з елітою суспільства. З Михайлом Івановичем шукали зустрічей, консультувалися, надсилали офіційні та неофіційні листи, вітання, клопотання, поздоровлення. Підтвердженням цього є поштова кореспонденція М. Сікорського з його особистого архіву. Значне місце в архіві Михайла Івановича Сікорського займають листи, які висвітлюють окремі питання щодо створення музею класика єврейської літератури Шолом-Алейхема і заповнюють маловідомі сторінки історії його створення.

У 1976 році Сікорський підготував до ЦК КПУ та обкому партії звернення «Про створення музею Шолом-Алейхема у Переяславі-Хмельницькому». Його відхилили, запропонували зібрані матеріали передати Спілці письменників України. І знову відмова... Та, незважаючи на небажання керівних органів бачити в Україні музей Шолом-Алейхема, М. Сікорський відповів: «Музей повинен бути!». Після цього почалася копійка робота по збиранню експонатів для музею класика єврейської літератури. Цю ідею підтримали як єврейські, так і українські письменники та художники. Серед них єврейський письменник Григорій Полянкер, український – Микола Бажан, палкий шанувальник творчості Шолом-Алейхема Абрам Чубинський та ін. М. Сікорський разом з колективом музею розпочав пошукову роботу [2].

В його особистому архіві знаходяться листи, адресовані Михайлу Івановичу, та листи, які писав він. В них висвітлюється передісторія створення музею Шолом-Алейхема. Привертає увагу лист, адресований видатному білоруському та французькому художнику єврейського походження Марку Шагалу (1887–1985). «Уважаемый господин Марк Шагал! К вам обращаются сотрудники музея города Переяслава-Хмельницкого Украинской ССР. В нашем городе, где родился выдающийся еврейский писатель Шолом-Алейхем, сейчас

создается его мемориальный музей, для создания которого необходимы произведения художника, отражающие жизнь и творчество Шолом-Алейхема. Очень большой интерес представляют для нас Ваши работы, которые дали бы возможность создать полную экспозицию, увековечить память классика еврейской литературы. Вы окажете нам большую честь, предоставив возможность получить для мемориального музея Ваши произведения. С уважением, директор музея М.И. Сикорский» [3]. На жаль, у нашому розпорядженні немає відомостей про те, як відреагував М. Шагал на дане звернення. Відомо лише, що Сікорський звертався до відомих діячів, щоб передати лист адресату, підтвердженням цьому є короткі замітки з його особистого архіву. Також в архіві є лист-звернення до Вергеліса Арона Алтеровича (1918–1999) – єврейського поета-публіциста, громадського діяча, який писав на ідиш. «Главному редактору альманаха «Геймланд» тов. Вергелису Арону Алтеровичу. Уважаемый Арон Алтерович! К Вам обращаются сотрудники Переяслав-Хмельницкого музея. Здесь, в Переяславе-Хмельницком, родном городе Шолом-Алейхема, создается музей классика еврейской литературы. В музее предусмотрено и создание мемориальной библиотеки в количестве 5–6 томов, изданных на разных языках народов мира. Просим Вас оказать нам помощь в создании актива по выявлению и сбору необходимых для музея предметов – всего, что связано с именем Шолом-Алейхема: личных вещей писателя, писем, автографов, его призывов и призывов о нем. А также просим связаться с родными Шолом-Алейхема и редакциями периодических изданий в Польше (Варшава) и Франции (Париж) с целью приобретения для музея ценных экспонатов» [4].

У Спілці письменників України Михайло Іванович познайомився з Валентиною Камінчук, яка з ентузіазмом відгукнулася на пропозицію взяти участь у створенні музею Шолом-Алейхема. Саме вона познайомила М. Сікорського з відомим

київським книголюбом, палким шанувальником творчості єврейського письменника – Абрамом Чубинським. Між ними зав'язалися щирі дружні стосунки. Особливо цінним є лист від Абрама Чубинського: «Дорогой Михаил Иванович! Давно мы с Вами не обменивались письмами. Очень хотел бы знать, как Ваше здоровье? Как ваш коллектив работников? Как музейные дела? Мне кто-то устно сообщил, будто музей Шолом-Алейхема перекочевал с территории «наверху» – в здание бывшей Переяславской синагоги. Я знаю, что почтовые тарифы на Украине очень высокие, однако, хоть раз в год я желал бы получить весточку от Вас. Сюда, в Израиль, приезжала внучка Шолом-Алейхема – Белла Кауфман. Я предпринимаю попытку через нее и посла Украины Ю.Н. Щербака (моего хорошего знакомого) – добиться какой-то финансовой поддержки Вашему музею Шолом-Алейхема. Может, что-то удастся сделать. Времена поменялись... Не помню, послал ли я Вам мои статьи «Мой Шолом-Алейхем» и «Мой Шолом!» Посылаю наилучшие пожелания всему коллективу Переяслав-Хмельницкого заповедника – здоровья всем и успехов в вашем благородном труде. С глубоким уважением и любовью, Абрам Чубинский» [6].

В музеї класика єврейської літератури Шолом-Алейхема експонуються твори, які передав Абрам Чубинський: «Мой Шолом-Алейхем», «Мой Шолом!», – та предмети юдаїки (кіпи, талес, Талмуд). Семен Львович Бенціанов (1933 р.н.), професор, психолог, у 1984 році написав М. Сікорському листа із США, в якому повідомив, що написав статтю про музей класика єврейської літератури Шолом-Алейхема у газету «Біробіджан штерн» і сповістив про свій приїзд в Україну. Також у архіві є листи, з якими він звертається у Москву в бібліотеку, та лист-звернення у обласну бібліотеку міста Чернівців, в якому говориться про сприяння у зборі матеріалів (друкованих видань), пов'язаних з життям та творчістю Шолом-Алейхема.

Спочатку передбачалось створити музей єврейського класика в синагозі міста Переяслава-Хмельницького, але місцева влада не передала на баланс вищевказане приміщення. Тому музей було створено тимчасово у хаті мірошника з с. Сомкова Долина Переяслав-Хмельницького району на території музею Народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини.

В листах М. Сікорського неодноразово згадується про перенесення експозиції музею Шолом-Алейхема до синагоги. На це звертав увагу А.М. Чубинський, С.Л. Бенціанов та ін. Разом з тим до цього часу це питання не вирішене [1].

Таким чином, листи з особистого архіву М. Сікорського, незважаючи на свою невелику кількість, доповнюють історію створення музею Шолом-Алейхема. Вони висвітлюють маловідомі сторінки, які пов'язані із наповненням музею експонатами, визначають коло осіб, які були долучені до пошуку експонатів даного музею.

На сьогоднішній день виявлено невелику кількість листів з особистого архіву М. Сікорського, в яких розкриваються окремі аспекти створення та діяльності музею. Разом з тим є підстави вважати, що їх кількість має бути набагато більшою. Частина листів, пов'язана з історією, створенням та діяльністю музею, зберігається у фондах Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». У майбутньому, при комплексному вивченні листів із особистого архіву М.І. Сікорського та листів із фондів НІЕЗ «Переяслав», вдасться повніше висвітлити історію створення музею Шолома-Алейхема.

1. Бенціанов С.Л. [Лист професора психолог. Наук С. Л. Бенціанова від 12.03. [1984] р. М. І. Сікорському] [Текст] / С. Бенціанов США – 1 арк.-Заголов. Сформул. На осн. Аналізу даного док. Особистий архів Сікорського М. І.

2. Захарчук Н.О. Музей класика єврейської літератури Шолом-Алейхема/Н. О. Захарчук [наукова концепція музею]. Переяславіка №7(9). Наукові записки. – 2009. – К., 2009.– С.65.

3. Сікорський М.І. [Лист М.І. Сікорського від 26.01 1976 р. М. Шагалу] [Рукопис] / М.І. Сікорський. – 1976.– 1 арк. – Загол.сформул.на осн. аналізу данного док.; Лист ймовірно надісланий з Переяслава-Хмельницького.–Особистий архів Сікорського М.І.

4. Сікорський М.І. [Лист М.І. Сікорського від 12.04 1977 р. Вергелісу Арону Алтеровичу] [Рукопис] / М.І. Сікорський. – 1977.– 1 арк. – Загол. сформул.на осн. аналізу данного док.; Лист ймовірно надісланий з Переяслава-Хмельницького. – Особистий архів Сікорського М.І.

5. Ткаченко Н.Г. Михайло Іванович Сікорський творець скансена на Татарській горі/ Н.Г. Ткаченко, О.М. Жам [колект. монограф.] Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу (книга, присвячена 90-річчю з дня народження М.І. Сікорського) – Переяслав-Хмельницький: – 2013. – 504 с.

6. Чубинський А.М. [Лист А.М. Чубинського від 10.07 1977 р. М.І. Сікорському] [Текст] / А.М. Чубинський – 1977. – 1 арк. – Загол. сформул. на осн. аналізу данного док.; Лист надісланий з Ізраїлю. – Особистий архів Сікорського М.І.

«Ліс рублять – тріски летять», або остання зачистка космополітів

Майданський Мойсей Нояхович, (1899–1973), народився у м. Полонне, Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області, єврей, із родини торговця, безпартійний, освіта вища, кандидат філологічних наук, викладач Чернігівського учительського інституту. Заарештований 17 червня 1951 р. за постановою Особливої наради при МДБ СРСР від 17.11.1951 р. за ст.ст. 54-10 ч. 2, 54-11 КК УРСР, ув'язнений до ВТТ на 10 років. За постановою центральної комісії з перегляду справ осіб, які засуджені за контрреволюційні злочини, від 09.05.1955 р. справу припинено за недоведеністю провини. Реабілітований 25.02.1998 р.¹

Для викладача мовознавства Чернігівського учительського інституту Майданського Мойсея Нояховича червень 1951 р. став чи не найтрагічнішим періодом життя. 17 червня його заарештовано, а у помешканні за адресою вул. Селюка, 39 проведено обшук. Далі – місяці допитів, принизливих експертиз його наукових праць і, зрештою, сфабрикована справа, у відповідності до якої було винесено несправедливий вирок.

Мойсей Нояхович пропрацював в учительському інституті зовсім недовго, трохи більше року. Як же трапилось, що він опинився у Чернігові, хоча протягом останніх двадцяти років жив і працював у Києві?

Але все по порядку. Майданський Мойсей Нояхович, народився у 1899 р. у м. Полонне Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області. Батьки його, Ноях Аронович та Хая Мойсеївна, займались дрібною торгівлею та виховували дітей. Мойсей, як личить хлопчику з добропорядної єврейської родини, чотирьохрічну початкову освіту отримав у хедері².

Потім три роки навчався у торговій школі містечка Полонне. А коли йому виповнилося 16, їде до Катеринославу, де продовжує своє навчання у приватній єврейській гімназії Кагана. По закінченню трирічного курсу переїжджає до Києва. Його допитливий розум прагне знань, і Мойсей вступає до Київського університету на історико-філологічний факультет. В цей час у Києві оголошують тотальну мобілізацію, у зв'язку з цим навчальний процес в університеті припиняється, і молодий Майданський повертається у рідне містечко до батьків.

У Полонному він не байдикує, а йде працювати викладачем у єврейське вище початкове училище. У липні 1919 р. Майданський добровольцем вступає до лав Червоної армії, де перебуває майже рік, в травні 1920 р. демобілізується і повертається до Києва. Розуміючи, що для нього дуже важливо продовжити освіту і отримати якісні знання, Мойсей вступає на короткострокові курси з підготовки викладачів червоноармійських шкіл у м. Києві. Після закінчення протягом двох років (з 1921 по 1922 рр.) там же викладає і одночасно працює інструктором.

Активна боротьба з неписьменністю в перші роки радянської влади підвищує попит на таких фахівців, як Майданський. Мойсей бачить своє призначення в освітянській царині, працює не покладаючи рук. З 1923 по 1927 рр. він працює у різних школах для дорослих у Києві на посаді методиста, потім до 1930 р. викладає мовознавство у 59-ій трудовій школі та вечірній школі №3. Паралельно Мойсей продовжує удосконалювати і свою освіту. З 1927 по 1930 рр. він навчається у Київському інституті народної освіти на літературно-лінгвістичному відділенні факультету профосвіти. З 1930 по 1933 рр. викладає мовознавство в єврейському секторі цього ж навчального закладу та одночасно в інституті соціального виховання.

Особисте життя Мойсея Нояховича складається досить благополучно. У Києві він знайомиться з майбутньою сво-

єю дружиною Левантовською Хасею. Незабаром вони одружуються, і у 1924 р. у них народжується донька Майя. Хася Шльомівна – теж педагог за освітою. Судячи з матеріалів справи, у родині панує лад та повна гармонія.

Досягнувши чималих успіхів у своїй професії, Майданський не зупиняється на здобутому. У 1933 р. розпочинає свою наукову діяльність молодшим науковим співробітником відділу мовознавства в Інституті єврейської культури Академії наук УСРР, який був створений на базі кафедри єврейської культури при Всеукраїнській Академії наук (1926–1929).

Наприкінці 1929 р. кафедру було перетворено на Інститут єврейської пролетарської культури (ІЄПКУ), який проіснував до 1936 р. Інституту вдалося стати справжнім центром єврейських студій міжнародного рівня. Тут, зокрема, функціонувало шість відділів (історичний, філологічний, етнографічний, літературний, соціально-економічний та педагогічний) і декілька допоміжних установ, а саме: Центральний архів єврейської преси, що одержував близько 400 видань з юдаїки з усього світу (передусім з європейських країн, США, Латинської Америки); єврейська наукова бібліотека з фондом понад 60 тис. томів; музей єврейської сучасності. В Одесі діяв філіал ІЄПКУ. Станом на 1934 р. в Інституті працювало понад 100 співробітників, а директором був Нахум Штіф³.

З посиленням сталінського терору ІЄПКУ на початку 1936 р. був закритий. Нахум Штіф на той час уже помер; його наступника Г. Горохова⁴ та частину співробітників заарештували за звинуваченнями у троцькізмі та націоналізмі. Проте наприкінці того ж таки 1936 р. Інститут був у скороченому вигляді відновлений під назвою Кабінет єврейської культури (мови, літератури та фольклору) при АН УСРР. Керівником новоствореного Кабінету став відомий єврейський філолог, член-кореспондент АН УСРР Елі Співак⁵. Порівняно з Інститутом проблематика Кабінету була звужена до вивчення проблем єврейської граматики, літературної мови, лексико-

логії та перекладів згідно з «настановами» радянського комуністичного режиму. Він складався з трьох наукових секцій: лінгвістичної, літературної та музичного фольклору. У даній науковій установі працювало тільки 11 чоловік.

Розпочалася війна, і Кабінет єврейської культури евакуйовується до Уфи. Мойсей Нояхович разом з іншими працівниками та родиною теж переїжджає до Уфи, де продовжує свою роботу з перекладу на ідиш творів як радянських письменників, так і російських та зарубіжних класиків. Працює разом з іншими співробітниками над створенням російсько-єврейського словника.⁶ Наприкінці 1944 р. Кабінет єврейської культури реєвакуйовується до Києва, де поновлює свою наукову діяльність. Повертається разом з іншими співробітниками і Майданський. Незважаючи на складні умови роботи, співробітники Кабінету впродовж 13 років зуміли підготувати й опублікувати велику кількість ґрунтовних наукових праць: монографій з мовознавства та історії літератури, збірників єврейських народних пісень тощо.

У 1942 р., коли деякі території Радянського Союзу були звільнені від окупантів, Мойсей Нояхович отримує пропозицію взяти участь у роботі Єврейського антифашистського комітету, збори якого відбувались у Москві. Майданський дає згоду і їде до Москви, де знайомиться з керівниками ЄАК та отримує завдання – зібрати інформацію про нацистські злочини проти євреїв на окупованих територіях.

За останні два десятиліття про діяльність Єврейського антифашистського комітету та провідних його членів опубліковано чимало досліджень, монографій, нарисів. Але зупинимось коротко на його діяльності, оскільки участь у ЄАК безпосередньо пов'язана з історією нашого героя.

Коли Німеччина напала на СРСР, радянський уряд усіляко намагався отримати допомогу від США та Великої Британії, використовуючи великий вплив єврейських громад на уряди

цих країн. Для цього 24 серпня 1941 р. НКВС СРСР організував у Москві мітинг представників єврейського народу. На мітингу висунуто пропозицію про створення Єврейського антифашистського комітету. ЄАК – це перша та єдина громадська організація євреїв за всі часи існування СРСР. Комітет розпочав роботу у лютому 1942 року. Головою ЄАК призначили актора та громадського діяча Соломона Міхоелса.⁷ До президії комітету ввійшли багато відомих євреїв: діячі культури і науки СРСР, військові. Відповідальним за повсякденну роботу призначили голову Радінформбюро Соломона Лозовського (Дрідзо)⁸.

Основними напрямками діяльності ЄАК було: встановлення міжнародних зв'язків з єврейськими громадами країн антигітлерівської коаліції для отримання матеріальної допомоги Червоній армії, поширення інформації щодо геноциду євреїв з боку гітлерівської Німеччини та її союзників, пропаганда героїчних вчинків євреїв-воїнів Червоної армії, участь євреїв у русі опору.

Комітет випускав газету «Ейнікайт» («Єдність») мовою ідиш. Зі сторінок цієї газети члени комітету звертались до євреїв усього світу із закликом підтримати боротьбу СРСР з гітлерівською Німеччиною.

За весь період свого існування ЄАК відіслав до зарубіжних періодичних видань 23 125 статей, більше ніж 3 000 фотографій. Членами комітету було проведено 944 радіопередачі на Велику Британію та США. На захід надіслано 12 рукописів книг. Соломон Міхоелс та Іцик Фефер у 1943 р. відвідали США, Велику Британію, Канаду та Мексику. За пропозицією ЄАК утворена міжнародна редакційна рада «Чорної книги» – збірнику документів та свідчень про нацистські злочини щодо євреїв. Під впливом ЄАК єврейськими комітетами допомоги СРСР, утвореними у США, було придбано для Червоної армії тисячу танків, п'ятсот літаків, військово обладнання та обмундирування.

Поступово основна діяльність комітету перейшла на засудження поширення в СРСР антисемітських настроїв і допомогу євреям, які поверталися на визволені від нацистів території.

Офіційно ЄАК не був прихильником виїзду євреїв з СРСР до Палестини, проте агітував про створення єврейської автономії в Криму – так званої «Кримської Каліфорнії». З закінченням війни це стало приводом для організації радянським урядом у 1946–1948 рр. кампанії проти ЄАК. МДБ СРСР звинуватило діячів ЄАК у антирадянській пропаганді і націоналістичній діяльності. 20 листопада 1948 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про ліквідацію ЄАК.

Доля членів комітету склалася трагічно. У грудні 1948 – квітні 1949 рр. по справі ЄАК було заарештовано 110 осіб. Співробітники МДБ вбили С. Міхоелса, хоча офіційна версія загибелі – дорожньо-транспортна пригода. За вироком Військової колегії Верховного Суду СРСР від 8 липня 1952 р. 13 членів комітету засуджено до ВМП. Вирок виконано 12 серпня 1952 р. Серед страчених – п'ять літераторів, вихідців з України: Давид Бергельсон⁹, Давид Гофштейн¹⁰, Лев Квітко¹¹, Перец Маркіш¹², Іцик Фефер^{13,14}.

Всі ці події торкнулись безпосередньо і Майданського, але йому, як то кажуть, пощастило, і Мойсей Нояхович продовжує працювати разом з тими небагатьма співробітниками, яких минули арешти і звільнення. Крім своєї професійної діяльності у Кабінеті, за завданням Єврейського антифашистського комітету пише статті до газети «Ейнікайт», разом з іншими колегами по Кабінету єврейської культури виїжджає до Чернівецької області в експедицію по збору матеріалів про звірства нацистів над євреями для подальшого опублікування у «Чорній книзі».

Але, як ми вже знаємо, у 1949 р. ЄАК було заборонено, а Кабінет єврейської культури закрито. Деяких працівників було заарештовано, а інших звільнено. Так Мойсей Нояхо-

вич потрапляє до Чернігова, де йому вдається працевлаштуватися у Чернігівському учительському інституті на посаду викладача української мови та літератури.

Ось нарешті ми упритул підійшли до головної теми нашої оповіді. У Державному архіві Чернігівської області зберігається архівно-кримінальна справа (фонд № Р-8840, оп 3, спр. 7701, 7702). Це справа Майданського, яка складається з двох томів. Перший том – це власне сама кримінальна справа, яка містить в собі 357 сторінок. Другий (146 сторінок) – це, в основному, нариси Майданського та їх переклади єврейською мовою, вилучені під час арешту.

Майданського Мойсея Нояховича було заарештовано 17 червня 1951 р. Йому інкримінують проведення націоналістичної діяльності під прикриттям Кабінету єврейської культури при Академії наук УРСР, розпалювання націоналістичних настроїв серед єврейської частини населення в Україні, пропагування ідеї створення так званої «Єврейської республіки» у Криму, участь у діяльності ЄАК – тобто злочини, передбачених ст.ст. 54-10 ч.2 та 54-11 КК УРСР. Запобіжний захід – тримання під вартою. В постанові про арешт та обшук зазначено: «Майданский является активным еврейским националистом. Длительное время, являясь научным сотрудником института еврейской культуры (закрит в 1937 году), а затем кабинета еврейской культуры при Академии наук УССР, проводил под прикрытием этих учреждений активную националистическую деятельность... ..Преследуя преступные цели способствовал превращению кабинета еврейской культуры во враждебную советской власти организацию. Проводил работу по разжиганию националистических настроений среди еврейской части населения на Украине, пропагандировал идеи создания так называемой «еврейской республики в Крыму». Принимал активное участие в работе по объединению еврейских националистов вокруг кабинета еврейской культуры, привлекал еврейскую интеллигенцию к

участию в совещаниях, так называемого «культактива» при кабинете, на которых выступал с докладами националистического характера. Среди своих близких знакомых распространял буржуазно-националистическую литературу, получаемую кабинетом еврейской культуры из Америки. В 1946 году Майданский являлся участником встречи еврейских националистов в кабинете еврейской культуры с находившимся в Киеве американским разведчиком Гольдбергом¹⁵. По своей националистической деятельности был связан с вражеским руководством еврейского антифашистского комитета в Москве, по заданию которого занимался сбором материалов для так называемой «Черной книги», намечаемой для использования во враждебных советской власти целях. Преступная деятельность Майданского подтверждается показаниями арестованных: Спивака Э.Г., Кагана А.Я., Гофштейна Д.Я., Лойцкера Х.Б., Штутмана М.М., Веледницкого А.М., Лернера Р.Я.»¹⁶

Після арешту та обшуку у Чернігові, де Майданський винаймав житло, в той же день його етапували в Київ до внутрішньої в'язниці МДБ УРСР.

Із матеріалів справи дізнаємось, що у Мойсея Нояховича, крім дружини та доньки, є брат Аркадій 1901 р. народження, який мешкає на Донбасі. Сестри: Софія (1895) та Есфір (1911) живуть у Житомирі. Батько Майданського Ноях Аронович помер ще у 1933 р. і похований у Житомирі, а мати Хая Мойсеївна не пережила евакуації і померла у 1942 р. у м. Кзил-Кия Ошської обл. Киргизької республіки, де і похована. Виявилось, що у Майданського є близькі родичі, а саме рідний дядько та двоюрідні брати, які живуть за кордоном, а саме у Палестині¹⁷.

Під час обшуку у його київській квартирі по провулку Троїцькому, б.4, кв.5 крім іншого було вилучено: медаль «За доблесний и самоотверженный труд в период Великой Отечественной войны 1941–1945 г.г.» (посвідчення до меда-

лі №0220827)¹⁸, 19 брошур з мовознавства авторства Майданського, рукописи його літературних нарисів: «Говорят мученики г. Ковеля», «Партизанский фельдшер Рубинштейн Рахиль», «Это случилось в Звенигородке», «Сила бессмертной души», «История ВКП(б)» в перекладі Майданського на єврейську мову¹⁹, його особисті документи, різні довідки, рукописи та книги, які зберігались в його домашній бібліотеці. Кімнату було закрито і опечатано.

Почалося слідство. Що одразу кидається в очі: всі допити, а їх було дуже багато, проводились вночі. Лише один був розпочатий вдень. Отже зрозуміло, що арештанта мордували тим, що позбавляли повноцінного сну. На першому допиті Майданський заперечував «...принадлежность к еврейскому националистическому подполью и проведение активной антисоветской националистической работы...»²⁰, заперечував членство у будь-яких партіях і організаціях, але в наступних протоколах допитів він вже визнає свою провину, хоча і робить це дуже обережно. Вочевидь, на нього здійснювався тиск.

Свідками по справі Майданського виступають: його дружина, колишні працівники Кабінету єврейської культури (деякі на той час уже були засуджені за аналогічними звинуваченнями і відбували різні терміни покарання), друзі та знайомі Майданського.

На допитах слідчі задавали і ув'язненому, і свідкам одні і ті самі запитання: чи приймав участь Майданський у експедиціях зі збору матеріалів про звірства фашистів у західних областях України, чи виступав на вечорах і зустрічах у Кабінеті єврейської культури з доповідями націоналістичного характеру, чи використовував у своїх виступах зарубіжні друковані видання, як ставився до можливості створення єврейської автономної республіки у Криму, так званого «Кримського проекту», і т.д. і т.п. Всі свідки показували, що їздив, виступав, використовував, але ніхто нічого конкретного не

згадав. Слідство тривало до 21 серпня 1951 р., тобто два місяці з моменту арешту. 17 листопада 1951 р. Особливою нарадою при МДБ СРСР Майданського було визнано винним і винесено заключне рішення: ув'язнити на 10 років і відправити до виправно-трудових таборів. Відбувати покарання йому було визначено у таборі «Озерний № 7» МВС СРСР (м. Братськ Іркутської області)²¹.

Смерть Сталіна у березні 1953 р. призвела до деякої лібералізації радянського режиму, і політичні «злочинці», які жили у пеклі ГУЛАГу, поступово почали повертатись «із-за дроту». В'язень Майданський робить спробу оскаржити свій вирок. Першим кроком на цьому шляху стало звернення його дружини Левантовської Хасі Шльомівни (травень 1953 р.) одночасно до міністра внутрішніх справ УРСР та до заступника голови Ради міністрів СРСР Л. П. Берії. У заявах про перегляд рішення у справі її чоловіка Левантовська акцентує на тому, що чоловік засуджений по справі на той момент вже реабілітованого голови колишнього Єврейського антифашистського комітету Соломона Міхоелса. Просить прискорити перегляд справи через тяжке захворювання серця Мойсея Нояховича²². Майданський, майже одночасно з дружиною (червень 1953 р.), звертається до голови Ради міністрів СРСР Г.М. Маленкова²³. Він у своїй заяві наполягає на тому, що звинувачення по його справі побудовані на ніби-то злочинному його зв'язку з ЄАК. Заперечує націоналістичну діяльність як ЄАК, так і свою в ньому. Підкреслює корисність збору фактів про звірства фашистів над євреями і позитивні відгуки про цю роботу Кагановича та участь у «Чорній книзі» письменників Еренбурга і Федіна²⁴. Крім того, Майданський наполягає, що під час допитів слідчі порушували юридичні норми і порядок ведення слідства.

Через три місяці відповідними органами було прийнято рішення про перевірку фактів, викладених у заявах Майданського і його дружини. Після формальних заходів, а саме:

були взяті письмові пояснення слідчих по справі Майданського, які, зрозуміло, заперечували будь-які неправомірні дії при веденні допитів, була проведена експертиза рукописів Майданського, – Майданському було відмовлено у перегляді справи: «...Таким образом, судя по материалам дела, Майданский был осужден правильно и в пересмотре по его делу решения Особого Совещания при МГБ СССР от 17 ноября 1951 г. нет необходимости...»²⁵.

Але Майданський не опускає руки. Він знову звертається з заявою до Генерального прокурора СРСР²⁶. Заява написана на 38 сторінках учнівського зошита і має 14 розділів. В своїй заяві Майданський дуже детально обґрунтував, на яких звинуваченнях будувалась його справа. У висновках до своєї заяви він наполягає на тому, що визнання ним своєї провини неправдиве.

Генеральний прокурор призначив черговий перегляд справи. Цього разу до цієї роботи поставились більш відповідально і сумлінно, хоча дуже затягнули терміни розслідування. Протоколи допитів датуються травнем-червнем 1954 р. Допитували вже інших свідків.

В одному з протоколів допиту від 19 липня 1954 р. свідка Шеметова Олександра, літературного редактора газети «Правда України», читаємо: «...В отношении троцкизма Майданский высказывался отрицательно и в беседах со мной подчеркивал, что ни один честный еврей не может поддерживать Троцкого, являющегося врагом партии и народа...он был очень осторожен в своих высказываниях и старался всегда обходить острые углы.

Назвать Майданского контрреволюционером или врагом партии у меня нет оснований, но это типичный продукт старой еврейской буржуазной интеллигенции, мечты которой сводились к тому, что придет заветный «Мессия», спасет еврейский народ и для евреев наступит новая эпоха жизни²⁷...».

В результаті перевірки свідки відмовились від попередніх

показань, даних проти Майданського, пояснюючи, що слідчі на них тиснули, через що доводилось обмовляти себе і інших.

Знову була призначена експертиза літературних робіт Майданського, висновки якої читаємо у справі:

«а) Работы М.Н. Майданского методологически порочные, идеологически не выдержаны.

б) В очерках о Великой Отечественной войне искажена советская действительность. Автор не показал руководящей роли коммунистической партии, морально-политического единства и дружбы народов Советского Союза.

в) Работы М.Н. Майданского, за исключением рецензии на 2-ое издание Истории ВКП(б) на еврейском языке, содержат извращения националистического характера».²⁸

Оскільки процес перегляду справи, на думку дружини Х.Ш. Левантовської, дуже затягнувся, вона скаржитися голові Комітету Держбезпеки при Раді міністрів СРСР та Генеральному прокурору СРСР: «...Дело моего мужа проверяется уже целый год. Очевидная невинность моего мужа, возраст, состояние здоровья, польза, которую он принесет, вернувшись в строй научных и педагогических работников, – все это заставляет меня настаивать на окончании проверки его дела и освобождении его...»²⁹.

І ось нарешті довгоочікуваний висновок Центральної Комісії по перегляду справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини по справі Майданського від 14 березня 1955 р.: «...Постановление Особого Совецания при МГБ СССР от 17 ноября 1951 года в отношении Майданского Моисея Нояховича отменить, дело за недоказанностью преступления производством прекратить, из-под стражи его освободить...»³⁰.

Нагадаємо, що у 1954 р. почалась, а у 1955 р. закінчилася перевірка матеріалів справи єврейського антифашистського комітету. Завершилася утаємниченою посмертною реабілітацією розстріляних. А невдовзі із місць ув'язнення почали

повертатись ті, кому пощастило вижити. Повернувся і Майданський.

Напевне, що на свободі він продовжував займатись своєю улюбленою справою. Відомо, що Майданський зробив свій внесок в роботу над рукописом російсько-єврейського словника, над яким працював колектив лінгвістів у 40–70 рр. ХХ століття. Як згадує Михайло Аронович Лев³¹: *«Корпус словаря составили кандидаты филологических наук Р.Я. Лернер (буквы К–П), Е.Б. Лойцкер (буквы Г–И), М.Н. Майданский (буквы А–В), М.А. Шапиро (буквы Р–Я и все служебные слова)»*³².

Після знайомства з матеріалами справи можна відповідально стверджувати, що Майданський не зробив нічого такого, за що заслуговував би на жорстке покарання. Для того, щоб розпочати його справу, за давньою традицією, були використані ті або інші його критичні зауваження, міркування, оцінки, висловлені, як правило, у приватних розмовах, у різні роки. Всі ці матеріали були віднайдені, дбайливо зібрані систематизовані, коли прийшов час боротьби із космополітизмом.

Так за що ж таки постраждала невинна людина? За що просидів він 4 роки за ґратами, якщо нічого протиправного не скоїв? За те, що любив рідну мову та культуру, за те, що мріяв про щасливе життя для представників єврейського народу?

Аналізуючи ті події, можна дійти висновку: боротьба з тим, що називали безродним космополітизмом, відповідала природі комуністичного режиму, його прагненням довести виключно передову і прогресивну власну роль, а також слугувала ефективним засобом ізоляції радянського народу від зовнішнього світу. Крім того, це було потрібним для мобілізації людей на подолання повоєнних труднощів, для упорядкування інтелігенції, яка дійсно прагнула відчувати себе частиною єдиного світу.

1. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 7701, арк. 356 – 357.

2. Хедер – початкова єврейська школа.

3. Нахум (Нохем) Штіф – філолог мови ідиш, лінгвіст, літературознавець, перекладач, редактор і громадський діяч. Писав і перекладав російською, німецькою, українською та на ідиш. Засновник і перший директор ІВО («Ідише віссеншафтліхе організації») – міжнародного центру вивчення єврейської культури, який до Другої світової війни (1925–1939) знаходився у Вільно, а після війни продовжив роботу в Нью-Йорку, де існує і донині.

4. Гершон Горохов – з 1934 р. директор Інституту пролетарської культури. Подальша його доля невідома.

5. Співак Елі Гіршович – лінгвіст, літературознавець, професор, член-кореспондент АН УРСР. З 1937 р. директор. Кабінету єврейської культури. Займався діалектологією, лексикологією. В 1949 році репресований.

6. Леонід Флят, Кір'ят-Ям, «И словарь, и памятник», щотижнева Інтернет – газета «Мы здесь», Нью-Йорк, №535 від 2-12 листопада 2016 р. Режим доступу <http://newswe.com/index.php?go=Pages&in=view&id=1945>. Дата звернення 21.11.2016 р.

7. Соломон Михайлович Міхоелс (Шлойме Міхоелс, справжнє прізвище – Вовсі; 1890–1948) – радянський театральний актор і режисер єврейського походження, педагог, громадський та політичний діяч. Народний артист СРСР (1939) Лауреат Сталінської премії другого ступеня (1946). 12 січня 1948 року убитий співробітниками МДБ, вбивство було замасковано під дорожню пригоду.

8. Соломон Абрамович Лозовський (псевдонім – О. (Олексій) Лозовський, справжнє прізвище – Дрідзо; (1878–1952) – радянський партійний діяч і дипломат, учасник революційного та профспілкового руху у Росії та Франції, публіцист, делегат 8 – 18 з'їздів партії, член ЦК ВКП(б), делегат 2 – 7-го конгресів Комінтерну, депутат Верховної Ради 1-го та 2-го скликання. Доктор історичних наук, професор МДУ, Надзвичайний і повноважний посол (14.6.1943). Розстріляний у 1952 р. У 1955 р. реабілітований посмертно.

9. Давид Рафаїлович Бергельсон – єврейський письменник, драматург. Був заарештований у 1949 році і розстріляний у 1952 році згідно зі справою Єврейського антифашистського комітету. У 1955 р. реабілітований посмертно.

10. Давід Наумович Гофштейн (1889 – 1952) – єврейський радянський поет, перекладач. Писав на ідиш. 16 вересня 1948 року був заарешто-

ваний. Звинувачувався у шпигунській діяльності по справі Єврейського антифашистського комітету. 12 серпня 1952 року розстріляний.

11. Лев (Лейб) Мойсейович Квітко (1890–1952) – радянський єврейський поет. В роки війни член президіуму Єврейського антифашистського комітету і член редколегії газети «Эйникайт», у 1947–1948 роках – літературно-художнього альманаху «Гэймланд». Навесні 1944 року за завданням ЄАК був віряджений до Криму. Заарештований як один з керівних діячів ЄАК 23 січня 1949 року. 18 липня 1952 року звинувачений Військовою колегією Верховного суду СРСР у зраді Батьківщині, засуджений до вищої міри покарання, 12 серпня 1952 року розстріляний. У 1955 р. реабілітований посмертно.

12. Перец Давидович Маркиш (1895–1952) – радянський поет і письменник, писав на ідиші. В 1939 році став єдиним серед радянських єврейських письменників кавалером ордену Леніна. Після тортур, знущань і таємного суду 12 серпня 1952 року був розстріляний. У 1955 р. реабілітований посмертно.

13. Цік Фефер (1900–1952) – єврейський поет і радянський громадський діяч. Писав мовою ідиш. 12 серпня 1952 року був розстріляний за вироком спеціальної судової колегії у справі ЄАК разом з іншими діячами єврейської культури СРСР. У 1955 р. реабілітований посмертно.

14. 22 листопада 1955 року Військова колегія Верховного Суду СРСР скасувала свій судовий вирок від 8 липня 1952 року через відсутність складу злочину.

15. Ісаак Григорович Гольдберг (1884–1938) – російський радянський письменник, критик, літератор та політичний діяч. Репресований у 1937 році. Розстріляний 22 червня 1938 року. У 1955 р. реабілітований посмертно.

16. Йдеться про наукових працівників колишнього Кабінету єврейської культури при АН УРСР.

17. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 7701, арк. 7-8.

18. Там само, арк. 12.

19. Там само, арк. 12-16.

20. Там само, арк. 17.

21. Там само, арк. 236–236 зв.

22. Там само, арк. 241а, 245

23. Там само, арк. 247.

24. Там само, арк. 247.

25. Там само, арк. 257–259.

26. Там само, арк. 264.

27. Там само, арк. 295-296.
28. Там само, арк. 343.
29. Там само, арк. 350.
30. Там само, арк. 354.
31. Михайло Аронович Лев (1917–2013) – радянський та ізраїльський прозаїк, один із провідних сучасних письменників на ідиш.
32. Леонід Флят, Кір'ят-Ям, «И словарь, и памятник», щотижнева Інтернет – газета «Мы здесь», Нью-Йорк, №535 від 2-12 листопада 2016 р. Режим доступу <http://newswe.com/index.php?go=Pages&in=view&id=1945>. Дата звернення 21.11.2016 р.

Халуцим – создатели Израиля

Первые три алии в значительной степени состояли из российских евреев, поскольку Российская империя в XX веке осталась единственной европейской страной, сохранившей на своих территориях гетто. Черта оседлости, запрет на образование и профессии способствовали распространению как социалистических, так и сионистских идей в среде еврейской молодежи.

За годы Первой алии в тогдашнюю Палестину прибыло около 25 тыс. человек, увеличивших население ишува до 47 тысяч. Еще почти 40 тыс. человек (практически все – из Российской империи) приехали в период Второй алии.

Вторая алия – это преимущественно молодежь, приехавшая работать сельскохозяйственными и строительными рабочими. Главными ее идеологами были создатели социалистических партий Б. Борохов («Поалей Цион») и А. Д. Гордон («Хапоэль Хацаир»). Оба включили в программу своей партии тезис о необходимости возвращения евреев к физическому труду на земле Израиля. Название движения взято из ТАНАХа: «халуцим» – передовой вооруженный отряд.

Началом этой алии считается приезд гомельской группы из 14 человек во главе с Иехезкелем Ханкиным, руководившим отрядом самообороны «Поалей Цион» во время гомельского погрома. Свои отряды самообороны гомельцы называли «Герои Сиона». В тот же год в Палестину приехали братья Шохат – активисты самообороны в Гродно. Братья Шохат и Ханкин – среди основателей организации Хашомер, ставшей ядром создания Хаганы – будущей Армии обороны Израиля.

«Хапоэль Хацаир» выдвинул лозунг о праве на труд еврейского рабочего, сам А. Гордон работал на стройках, на полях,

жил в кибуце Кинерет. Не было средств для покупки земель, отсутствовали профессиональные навыки; голод и тяжелый климат, сопротивление турецкой администрации, недоброжелательность чиновников Ротшильда, арабский террор, – все это заставило многих вернуться в Россию или уехать в США. Но оставшиеся сформировали еврейский рабочий класс, профсоюзы, кредитные потребительские и производственные кооперативы. На иврите выходили газеты и журналы, была организована система школ с преподаванием на иврите. Созданы сионистские социалистические партии, из которых возникли «Мапай» (социал-демократическая; сейчас – «Авода») и «Мапам» (лево-социалистическая).

В 1907 г. на Восьмом Сионистском съезде решено покупать и осваивать земли в Палестине. С этой целью создано «Палестинское бюро для приобретения и освоения новых земель», которое возглавил экономист и социолог Артур Рупин (1876–1943). В 1908 г. открыты три национальные учебные сельскохозяйственные фермы (хацер, двор): «Хульда», «Бен Шемен», «Кинерет», – которыми руководили опытные агрономы. На этих фермах обучали молодежь сельскохозяйственному труду. Группы формировались, распадались, состав рабочих на ферме менялся.

С историей «Двора (фермы) Кинерет» связана судьба нескольких халуцим из Черниговской губернии, некоторые из них стали национальными героями Израиля. Само название «Двор Кинерет» было, как считается, придумано малоизвестным в те времена писателем Шмуэлем Чачесом – будущим лауреатом Нобелевской премии по литературе Шаем Агноном.

На ферме, а позже в кибуце Кинерет работали Ноах Нафтульский, Бен Цион Исраэли (Черноморский), Менахем Шмуэли, Аарон Шер, Аарон Халеви, Менахем Шмуэли, Михаэль Трифон, Яков Хафт .

«Двор Кинерет» (1908) сегодня туристический объект по-

селения (мошавы) Кинерет (1909), рядом расположен одноименный кибуц Кинерет (1913). Тут же находится кладбище Кинерет, где похоронены многие лидеры сионистского движения, в том числе Артур Рупин, Аарон Гордон, Ноах Нафтульский, Менахем Шмуэли, Бен Цион Исраэли, Аарон Га-леви.

Ноах Нафтульский (15.10.1883, Сновск Черниговской губернии – 5.05.1974, Израиль)¹.

Его отец Зеев был знатоком Торы, работал, вероятно, управляющим лесничеством, мать Сима-Белла происходила из раввинской семьи. Ноах получил домашнее образование. Жили в лесничестве около Сновска, переехали в этот город в 1903 г., и местом рождения обозначается Сновск. Отсюда Ноах Нафтульский едет к дяде в Бердичев, где вступает в «Поалей Цион», а в 1905 году с группой 85 халуцим отправляется в Яффо. Работает в Петах-Тикве, Нес-Ционе, Реховоте: строит дороги и работает в садах, принадлежавших представителям Первой алии. Там, в Реховоте, знакомится с Рахель Блювштейн (1890–1931), в скором будущем она станет известна как поэтесса Рахель. Их роман (с перерывами) длится всю недолгую жизнь Рахель; Нафтульский не создаст семьи и завещает похоронить себя возле ее могилы.

В 1909 г. вместе с новыми друзьями Меиром Ротбергом и Бен Цви Исраэли («великолепная тройка», так их называют историки кибуцного движения) основывают товарищество Кинерет. Все трое – уроженцы Украины. Это знаменитая квуца, она же – будущий кибуц Кинерет. В тот год на территории фермы, где разместились «великолепная тройка», росло только одно дерево. Для перекачки воды из озера Кинерет и реки Иордан на поля построена в 1910 г. первая в Палестине насосная станция – «Бейт-Мотор»: в двухэтажном здании три жилых комнаты и двигатель на газе, который запускали вручную. В 1988 г. Бейт-Мотор стал музеем.

В комнатах жили Бен Цви Исраэли с женой, Меир Ротберг, Ноах Нафтульский, Рахель. Вскоре к ним присоединяется Менахем Шмуэли. Других жилых построек пока еще не было. Они начали выращивать на ферме овощи, хлопок, кукурузу, которую называли китайской или турецкой пшеницей. Отметим, что в этих местах с апреля до ноября дождей не бывает, а температура поднимается до +40 по Цельсию. Под руководством Нафтульского внедряется искусственное орошение посадок – неизвестная техника в Палестине этого времени.

В 1911 г. Нафтульский несколько месяцев проводит в Сновске у больного отца и возвращается в Палестину. Между 1911 и 1914 гг. работает на разных фермах, в разных мошавот и возвращается в Кинерет. После Первой мировой войны Акива Этингер (1872, Витебск – 1945, Тель-Авив) – главный агроном и инспектор сельскохозяйственных поселений в Палестине, – приглашает Нафтульского советником по вопросам сельского хозяйства. Также он занимается подготовкой саженцев. Это новый проект Этингера. Решено на территориях, совершенно не пригодных для земледелия, выращивать леса. В 1919 г. высажено 655 тыс. саженцев, в 1920 – более миллиона.

В 1933 г. Нафтульский стал одним из создателей сельскохозяйственной школы «Кадури». Продолжает экспериментировать с применением орошаемого земледелия. Год работает (и обучает новым методам земледелия) в кибуце Мерхавия, где поселились ветераны Еврейского легиона Америки (39-й батальон Королевских стрелков).

Среди ветеранов – **Моисей Зетланд** (2.11.1892, Чернигов – 1960, Израиль). В 1910 г. его семья эмигрировала в США. Работал на заводе в Милоуки (там, в школе для взрослых, преподавала Голда Меир), вступает в партию «Поалей Цион» и в годы Первой мировой войны, когда турецкие власти депортируют из Палестины видных деятелей ишува Ицхака Бен Цви и Давида Бен Гуриона, – среди активистов, которые

организовали в Америке группу поддержки. В 1917 г. едет в Лос-Анжелес учиться сельскому хозяйству, – готовится ехать в Палестину. В 1918 – 1920 гг. служил в Еврейском легионе Америки. После войны поселился в Мерхавии. Переехал в Тель-Авив, создал транспортный кооператив, работал на первом заводе «Тнува». В 1932 г. он – один из основателей мошавы Яркон (сейчас там живет около ста семей), несколько лет возглавлял городской совет.

С 1936 г. Нафтульский живет в Гиватаиме и на землях сельскохозяйственной опытной станции Еврейского агентства выращивает цветы, пригодные для озеленения городов. Иницирует создание Ботанического сада при Тель-Авивском университете. Одна из коллекций сада, занимающая почти половину его площади, – «Сад растений Израиля им. Ноаха Нафтульского»: растения, представляющие все растительные зоны страны. В 1964 г. свой дом и сад в Гиватаиме передал в общественное пользование.

Ноах Нафтульский и Бен Цви Израэли стали инициаторами разведения бананов. В 2007 г. Министерство сельского хозяйства Израиля сообщило, что на душу населения приходится до 10 кг съеденных за год бананов. Нафтульский мечтал о том, что израильтяне станут если не веганами, то, по крайней мере, вегетарианцами. В числе его сторонников – главный раввин Израиля (в 1930 – 1940-е годы) Авраам Ицхак Кук, – первый раввин, поддержавший сионистов. В наше время израильтяне больше всех в мире потребляют фруктов и овощей.

В 1925 г. во время ботанической экспедиции по Верхней Галилее Н. Нафтульский (со своим учеником Тувией Кушниром) нашел на горе Пкиин несколько белых лилий (*Lilium candidum*) – вид, считавшийся погибшим. Это была сенсация не только для ботаников, но и для историков. Этот вид лилии упоминаются в ТАНАХе; шесть ее лепестков образуют шестиугольник: щит Давида; они украшали капители Храма

и менору, ее изображение на аверсе одношекелевой монетки Израиля, которая в свою очередь повторяет монетку Иудеи; это эмблема колена Иуды и символ Иудеи; согласно книге Зоар, чаша лилии – символ Творения. В христианстве это цветок Девы Марии (начиная с XIII в.), который безуспешно искали ботаники на протяжении многих лет.

Надпись на могиле Ноаха Нафтульского: «Первый из Второй алии, друг растений, создатель орошаемого земледелия»².

Черниговская семья Ноаха Нафтульского эмигрировала в США. Один из его племянников Гарольд Уильямс – знаменитый финансист, глава Комиссии по ценным бумагам и биржам США при президенте Джимми Картере, декан и профессор менеджмента Высшей школы менеджмента в Лос-Анджелесе, а также председатель совета Norton Simon, Inc. Он, как и его дядя, склонен к реализации грандиозных общенациональных проектов. В 1981–1997 гг. возглавлял Совет директоров Фонда Энн и Гордона Гетти. Отказавшись от идеи просто покупки для Фонда произведений искусства, он предложил создать полный электронный каталог всех видов искусства, «разрабатывать образовательные программы для школ искусств, проводить углубленные исследования в области искусства и его влияния на общество... активно разрабатывать новые методики хранения и реставрации предметов старины. Действуя таким образом, мы сможем оказывать на мир намного больше позитивное влияние, чем просто организовать выставки своей коллекции»³.

«Гетти Центр» открылся в Лос-Анджелесе в декабре 1997 г.: 54 художественные галереи, пять Научно-исследовательских институтов, – результат деятельности президента Траста Гарольда Уильямса. На открытии Центра он напомнил о своем родстве с Ноахом Нафтульским, который был одним из основателей кибуца Кинерет, внедрил выращивание бананов в долине Иордана, создал Ботанический сад⁴.

Бен Цви Исраэли (Бенцион Черноморский) родился в 1887 г. в Глухове Черниговской губ.: совр. Сумская обл., – погиб в 1954 г. в Израиле ⁵.

До 15 лет учился в талмуд-торе. Совершил алию в 1906 г. В Петах-Тикве он встретил А. Гордона, Н. Нафтульского, М. Ротберга. Все вместе они обедали на рабочей кухне Фейги Зельцер, вскоре Бен Цви женился на ее дочери. Через некоторое время уезжает в Украину, был мобилизован, дезертировал и вернулся в Палестину (1909 г.). Один из участников знаменитой «великолепной тройки», основавшей в 1913 г. кибуц Кинерет. После конфликта с главным агрономом фермы Моше Берманом группа кочует между Седжерой и Кфар Урия, участвуя в создании новых поселений и освоении новых территорий. В 1913 г. ферму Кинерет передают группе Бен Цви Исраэли: вскоре недалеко от фермы они поставили первые дома кибуца «Кинерет». В эту группу входили А. Гордон (идеолог кибуцного движения, руководитель партии Хапоэль Хацаир), Б. Кацнельсон (один из создателей партии МАПАЙ), З. Шазар (будущий президент Израиля), Рахель. В 1913 г. их было 9 человек, в 2016 г. – 685; площадь Кинерета — 750 га. На сегодняшний день это один из самых процветающих кибуцев ⁶.

С самого рождения в 1921 г. живет тут его сын Аарон Исраэли. Когда в 2007 г. кибуц, как и большинство других, был приватизирован, А. Исраэли, единственный в коллективе, выступил за сохранение прежнего способа хозяйствования. В 2015 г. издал книгу об истории кибуца и судьбах халуцим «Солдат Кинерета». Ни дети, ни внуки-правнуки Аарона Исраэли в кибуце не живут.

Его сестра Нога Тамир (1933 года рождения) всю жизнь работала на пасеке. Ее отец заложил в кибуце первую пасеку (1919), на которой работала его жена, первый специалист по пчеловодству. Нога любит рассказывать, что новое слово – название для профессии пчеловода: «двораи» (от слова «дво-

ра» – пчела), – придумала ее подруга Наоми Шемер, тоже родившаяся в этом кибуце. Нога пожаловалась однажды, что внуки пугаются: название ее профессии звучит угрожающе, похоже на слово «могильщик». И знаменитый поэт страны добавила в иврит новое слово, используя иной корень.⁷

В кибуце размещались одна из групп Гдут ха-Авода, полевые отряды Хаганы и отряды Пальмаха. Накануне Второй мировой войны Исраэли формирует роту пехоты, становится ее командиром и в 1941 г. добровольцем уходит на фронт (в Британскую армию). Ему 54 года. Рядом с ним сражался сын Аарон, названный в честь героя сионистского государства Аарона Шера.

Бен-Цви Исраэли вернул в страну финиковые пальмы: один из тех семи видов плодов, с которыми ассоциируют Землю обетованную (пшеница, ячмень, виноград, инжир, гранаты, оливы, финики). В ТАНАХе Эрец-Исраэль называется «землей, текущей молоком и медом» (Шмот 3:8). Мед этот, как полагают, не пчелиный, а силан: сироп из сока финиковой пальмы. Местный сорт финиковых пальм исчез в 4 в.н.э. – результат римской экспансии. И тогда в 1933 г., Б.-Ц. Исраэли идет на риск – им была организована первая экспедиция в Ирак (из арабских стран вывоз ростков финиковой пальмы был запрещен под страхом смертной казни). До 1954 г. он совершил еще 7 экспедиций, доставив в страну тысячи экземпляров для высадки. Рассказ об этом достоин авантюрного романа. Надо отметить, что его инициатива долгое время не вызывала энтузиазма у руководителей ишува. Так, в 1930-е годы они выступали против деятельности Исраэли по нелегальному вывозу пальм, боясь осложнить отношения с мусульманами. Первые черенки, привезенные в 1933 г., высадили в кибуце Кинерет. Это и стало началом возрождения пальмовых плантаций, которые сегодня тянутся от Кинерета до Мертвого моря. Сегодня в Израиле растут 20 сортов финиковых пальм, 7 выращивают в промышленных целях.

Во время экспедиций Б.-Ц. Исраэли встречается с лидерами еврейских общин Ирака, Курдистана, Багдада, Мосула. От него евреи исламских стран узнавали о возрождении еврейского государства. Сам Исраэли настойчиво предлагал руководству ишува помочь евреям этих стран перебраться в Эрец. Его смерть была неожиданной и нелепой. Во время митинга в кибуце Мааган, организованного в честь израильских десантников, погибших в годы Второй мировой войны, на зрителях упал самолет «Пайпер». Погибли 17 человек.

Надпись на его могиле: «Вернувший в Эрец Израэль финиковую пальму». На могильном камне вырезана пальма – символ Иудеи.

На плантации кибуца Эйлот (основан в 1962 г. возле города Эйлат) поставлен памятный знак Б.- Ц. Исраэли и место названо «Оазис Бенциона».

В 1911 году в Бейт Мотор на ферме жил также М. Шмуэли, в те годы видный общественный деятель ишува, партийный журналист, один из создателей иерусалимского филиала партии Хапоэль Хацаир. Познакомился он с Нафтульским в Реховоте, когда, как и большинство его товарищей, искал поденную работу.

Менахем Мендель Шмулевич (Менахем Шмуэли) ⁸ родился в Носовке (израильские источники не указывают область) в 1879 г. В Черниговской губернии в это время были Носовка Городнянского уезда и Носовка Нежинского уезда. Семья патриархальная, многодетная, он четвертый из восьми детей. Из-за плохого поведения выгнали из хедера, доучивался дома, с отцом, отметив уже бар-мицву. На несколько лет подростка отправили к дяде в Курск, где он сумел поступить в гимназию, по окончании которой в 1896 г. на четыре года ушел в армию, служил в кавалерии. После демобилизации несколько лет работал учителем в окрестностях Чернигова.

Репатриировался поздней осенью 1905 года. Высаживал деревья, работал в садах, на табачной фабрике. В 1906 году в Иерусалиме вступает в группу каменотесов при школе «Бецалель». Руководитель школы Борис Шац (руководитель иерусалимского отделения партии Поалей Цион) создает комму-ну. Менахем Шмуэли – один из первых в группе каменотесов (учебу необходимо совмещать с заработком). Коммунаров в Иерусалиме называют коммунистами. Живут они в деревянных бараках на территории абиссинской церкви. По субботам ездят на экскурсии. Шмуэли пишет, что Иерусалим – это город мертвых, который умеет молиться и плакать, но коммунары вернут его к жизни и научат радоваться. Он становится корреспондентом первой в Палестине еврейской рабочей газеты «Хапоэль Хацаир». Статьи подписывает псевдонимом МаМШИ: сочетание первых букв имени-фамилии; кроме того, слово «мамаш» переводится как «сущность», «реальность», «на самом деле». Становится известным публицистом. Темы: положение рабочего класса в ишуве, борьба за равноправие женщин. В 1961 г. издан сборник его сочинений, включивший статьи и дневники.

Начавшийся туберкулезный процесс заставил искать новую работу. Доктор не только запретил обтесывать камни, но и требовал вернуться на Украину, где климат мягче. Но Шмуэли уезжать отказался. Он едет в Явнель, где работает его брат. Вместе они очищают поле от камней, выкорчевывают кусты, готовят поле к посадкам. В 1909 г. стал помощником инженера Джозефа Трейделя (1878–1927), который по предложению барона Ротшильда с 1898 г. производит топографические и геодезические работы в Палестине; по предложению Рупина делает описание всех купленных земель. В том же 1909 г. главный агроном фермы Кинерет Моше Берман заключает договора с четырьмя халуцим: в их числе Бен-Цион Исраэли, Давид Добрянский, Моше Ингеберман и его друг Менахем Шмуэли (вместе работали каменотесами в Иерусалиме.) По

договору каждый получает 15 дунам земли (1,5 га), семена кукурузы, хлопка, овощей. В ожидании счастливого времени, когда они поедут продавать урожай в Тверию, молодые люди покупают лодку и называют ее «Черноморский флот», обыгрывая в названии фамилию Черноморского (Израэли). Они катаются ночами по озеру и реке Иордан, распевают песни. Мечтают о счастливом будущем. А днем работают на поле, высаживают эвкалипты, чтобы осушить болота, болеют малярией. На кухне работают по очереди. У Менахема был фирменный рецепт приготовления любимого маминого блюда: рисовая каша с изюмом. Он объяснял: ставишь кастрюлю с рисом на примус и танцуешь «хору» до тех пор, пока не почувствуешь запах готового блюда.

С ноября 1910 г. живет и работает в квуце Кинерет, присоединившись к «великолепной тройке». Но живет по-прежнему на территории фермы в бараке рядом с другом Моше Ингеберманом. В 1911 г. Моше умер от желтой лихорадки в больнице Тверии. Главный агроном отказался дать коммунаром волов и телегу, чтобы забрать из больницы тело товарища и похоронить рядом с фермой (по еврейскому обычаю похороны должны состояться до заката солнца). Они пошли пешком – более 10 км по бездорожью, и опоздали. Товарища уже похоронили. Это стало началом скандала, завершившегося уходом группы. Менахем Шмуэли остался навсегда. Его могила стала первой на кладбище Кинерет. 25 мая 1911 г. он отправился за хлебом, но вскоре был найден мертвым недалеко от фермы. Его рот набит землей, ботинки сняты и брошены возле тела. Это был почерк бедуинских бандитов. Но убийц не искали. Английский врач поставил официальный диагноз: инфаркт...

Совет Галилеи решил ежегодно отмечать день памяти Менахема Шмуэли. В 1912 г. на холме около Кинерета, где он любил гулять, высадили в его честь рощу эвкалиптов.

Его брат Азриэль уехал в США, умер в Майями в 1975 году.

Аарон Шер (6.01.1898, Чернигов – 6.02.1920, Тель-Хай, Израиль)⁹, прожил в ишуве 6 лет, погиб в одном из самых знаменитых сражений страны; в его честь назван город Верхней Галилеи.

Родился в семье кантониста, который отказался принять христианство. Отец работал портным. В доме говорили только по-русски, отец не знал идиша. Аарон совершил алию весной 1914 года, оказавшись одним из последних, кто успел это сделать до войны. Аарон совсем не знал иврита и не желал говорить на русском, поэтому больше года вообще не произносил ни слова. Многие считали парня немым. Работал он возле Тель-Авива на полях Кфар-Сабы. Жили в шалашах, тяжело работали. Заболев малярией, Аарон получил передышку, его отправили в больницу. Пока лечился – выучил иврит. Оказался страстным оратором. В 1916 г. ему предложили присоединиться к группе Кинерет. 17-летний парень трудится с энтузиазмом, участвует в дискуссиях, помогает больным. Вскоре его назначают руководителем работ и ответственным за сбор оружия для самообороны. Однажды турки угрожали убить всех и сжечь поселение, если не будет выдано спрятанное оружие. И тогда Аарон и еще трое с ним добровольно пошли в тюрьму.

Когда пришло сообщение о нападении арабов на еврейский поселок Тель-Хай (там находилось всего 17 человек), Аарон Шер с отрядом Иосифа Трумпельдора выходит на его защиту. Аарон Шер пишет призыв к ишуву: «Это место нельзя оставлять, и все, что построено, нельзя уступать, – пишет он. – Ведь мы всего лишь горстка, горстка, горстка. Еще чуть-чуть – и мы потеряем момент, и то, что еще вчера мы могли сделать с легкостью, завтра нам будет стоить многих жертв. Не дайте пасть Верхней Галилее!» Опубликована ста-

тья была через месяц после гибели автора. Эта оборона стала символом стойкости, а принцип не отступать в бою, не оставлять без защиты поселенцев провозгласили идеологией Израиля. В 1923 г. создана молодежная организация БЕЙТАР: «Союз Трумпельдора», члены которой приветствовали друг друга словами «Тель-Хай!» В июне 1920 г. создана Хагана, будущая армия обороны Израиля: ЦАХАЛ. Установилась традиция проводить ежегодные торжественные церемонии на территории Тель-Хай, где со временем создали мемориал защитников. В 1934 г. поставлен памятник Иосифу Трумпельдору (скульптор А. Мельников, 1892–1961). Это каменный лев (символ Иудеи), с высеченными на постаменте словами: «Хорошо умереть, сражаясь за свою родину». На постаменте выбиты имена восьмерых погибших во время боев за поселение. День памяти называется «День Тель-Хай».

В 1950 г. основанный в 2 км южнее город назван в честь погибших Кирьят-Шмона («Поселок восьмерых»).

Две книги посвящены истории Аарона Шера. Первый ребенок в Кинерете, который родился после его гибели, получил имя Аарон (Аарон Израэли), многие дети ишува в тот год были названы в честь героя.

Младший брат Аарона, красноармеец, погиб в Украине в годы Гражданской войны.

Михаель Трифон¹⁰ (1881, с. Григоровка (?) возле Чернигова – ?), совершил алию вместе с братом Реувеном в 1907 г. В 1909 г. работал в Квוצат Кинерет, позже – кибуцах Дгания и Мерхавия. Первый еврейский охранник в Кфар-Тавор (поселение основано в 1909 г., тут создана организация Ха - Шомер).

Яков Хафт¹¹ (1883, Конотоп, Черниговская губ, совр. Сумская обл. – 1966, Иерусалим).

Родился в семье раввина, окончил Воложинскую иешиву, там присоединился к сионистскому молодежному движению, в 20 лет уезжает в Палестину (1903 г.) Среди встречавших его был Менахем Гнесин, актер и режиссер (1882, Стародуб Черниговской губ. – 1952, Тель-Авив), его старый товарищ. Работает в садах Петах-Тиквы. Через год уезжает в Чикаго, удачно зарабатывает продажей автомобилей. Женится на девушке, эмигрировавшей в США из Конотопа.

В 1910 г. возвращается в Палестину. Делегат Седьмого Сионистского конгресса (1905).

В 1911–1912 гг. – первый главный бухгалтер фермы Кинерет. Тут умер его первенец – первый родившийся на ферме ребенок. Имя мальчику придумали коллективно: Лотос – в честь цветка, который рос у Галилейского моря. Ребенок прожил полгода. После смерти второго ребенка уехали в Иерусалим – поближе к цивилизации.

1913–1918 гг. – директор производственных мастерских Академии искусств «Бецалель». В 1916–1919 гг. – финансовый директор первого еврейского медицинского центра «Хадаса» в Иерусалиме. 1920–1927 г. депутат Ваад Леуми (Национальный Комитет: исполнительный орган Собрания депутатов ишува в 1920–1948 гг.). В 1922 г. – один из основателей поселка Бейт-Керем и первый его руководитель. В 1930-е годы он создал аудит-фирму, которая работает по сей день, являясь одной из крупнейших в стране консалтинговых компаний.

В 1945 г. инициировал учреждение литературной премии **Йосефа Хаима Бреннера**, знаменитого писателя и своего друга, погибшего во время погрома в Яффо (11.09.1881, Новые Млыны Сосницкого уезда Черниговской губ. – 2.05.1921, Яффо). Написал две книги: автобиографическую «Ликование вечерних звезд», 1959 г. и «В круговороте восходов и закатов», 1963 г. – сборник рассказов, воспоминаний, очерков.

Аарон Галеви¹² (17.07.1887, Чернигов – 9.04.1932, похоронен на кладбище Кинерет).

Родился в семье шохета; получил традиционное образование.

Совершил алию в 1906 году, т.е. после погромов в Чернигове и суда над участниками еврейской самообороны.

Он идеально воплотил в своей судьбе главные идеи движения халуцим: защищать и возрождать землю Израиля.

Работал в Реховоте на виноградниках Смилянского, полгодом учился живописи в Бецалель, вошел в первый состав организации Бар-Гиора (в 1909 г. объединилась с организацией Ха-Шомер) и охранял первые еврейские поселения (Седжера, Явнель). Женится и переехал в Иерусалим, где в 1912–1914 гг. работает художником в Академии «Бецалель». Из-за начавшегося конъюктивита оставляет работу и едет к своему другу Баруху Чижикю (один из создателей Поалей Цион, в числе основателей мошавы Кинерет, известный агроном) в мошаву Кинерет, рыбачит, занимается сельским хозяйством. В 1916 г. некоторое время живет в Тверии, посадил там городской парк.

В 1916–1917 гг. служит в турецкой армии. Б. Чижик назначен главным садовником Дамаска, А. Галеви работает и садовником, и художником: ему поручено делать рисунки для инженера, который занимается застройкой Дамаска. Губернатор мечтает создать на Востоке город, похожий на Париж. В Дамаске друзья задумывают создать альбом растений Израиля и посвятить его Беру Борохову, лидеру партии Поалей Цион (3.07.1881, Полтавская губ. – 17.12.1917, Киев). Возвращаются в Кинерет и завершают там работу над альбомом «Растения земли Израиля».

После установления Британского мандата переезжает в Тель-Авив и работает вместе с Б. Чижиком и А. Эттингером в сельскохозяйственном музее Сионистского исполнительного комитета (директор музея – Б. Чижик).

В 1920-е годы жил в районе (шхуне) Борохова в Гиватаиме; в своем саду совместно с агрономом Акивой Эттингером культивирует новый сорт клубники «халуц», получивший премию на сельскохозяйственной выставке 1926 г. Работает цветоводом в теплицах сельскохозяйственной станции. Публикует статьи по садоводству. Один из первых ландшафтных дизайнеров.

В 1929 г. выпускает альбом «Красоты Израиля» – пейзажи на темы ТАНАХа, ставший широко известным и в диаспоре. Между 1929 и 1931 гг. работает в Австралии: выращивает клубнику, пишет картины. Там же представляет свою выставку пейзажей Израиля. По возвращении открывает в Тель-Авиве магазин цветов, высаживает парк кактусов. Иллюстратор книг своего друга Нахмана Бялика. Оставил после себя сотни картин, которые хранятся в государственных и частных коллекциях.

В 1932 г. выигрывает конкурс, объявленный мэрией Тель-Авива на создание городского парка. Проект не был осуществлен.

Самый известный его рисунок сделан для Сельскохозяйственного института «Волкани» (в те годы – научно-исследовательская станция). Сегодня Центр Волкани – это шесть НИИ с различной специализацией. Эмблема института: 7 основных растений Эрец-Исраэль, – известна каждому израильянину.

Несколько улиц в разных городах Израиля носят имена черниговцев – героев Второй алии: улица Аарона Шера в г. Гиватаим; улица имени Ноаха Нафтальского – в Реховоте; улицы имени Бен Циона Исраэли в Хайфе, Кирьят-Хаиме, Гиватаиме. Имени Йосефа Хаима Бреннера в Тель-Авиве, Холоне, Кирьят-Шмона.

1. «Энциклопедия пионеров ишува и его строителей: люди и фото-портреты» (в 19-ти томах), 1947–1971. Составитель Давид Тидхар (иврит). – т. 4. – С. 1595.
2. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.kinneret.org.il/>
3. Ричард Румельт. «Хорошая стратегия – плохая стратегия. В чем отличие и почему это важно», – изд. «Манн. Иванов и Фертер». Москва, 2014, с. 156–158.
4. Jewish Telegraf Agency 20/02/1998.
5. «Энциклопедия пионеров ишува...». – т. 5. – С. 2143. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.ejwiki.org/w6>.
7. Журнал «Мы здесь» № 535, Маша Хинич «Вкус Кинерета».
8. Электронный ресурс. Режим доступа: https://israelitombstones.blogspot.co.il/2012/11/25_15.html; [https://he.wikipedia.org/wiki/ילאומם_שחגגה_שממ'_\(שממ'](https://he.wikipedia.org/wiki/ילאומם_שחגגה_שממ'_(שממ')
9. Электронный ресурс. Режим доступа: www.kinneret.org.il/kinneret/yizkorPage.asp?id=190; www.izkor.mod.gov.il/HalalKorot.aspx?id=506613
10. «Энциклопедия пионеров ишува...». – т. 12. – С. 4100. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.kinneret.org.il/kinneret/yizkorPage.asp>.
11. «Энциклопедия пионеров ишува...». – т. 3. – С. 1484.
12. «Энциклопедия пионеров ишува...». – т. 2. – С. 682, Электронный ресурс. Режим доступа: www.agri.gov.il/he/pages/234.aspx.

Про авторів

Бельман Семен

Голова Чернігівської єврейської общини

Блакитний Максим

Вчений секретар Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського

Вайсман Дем'ян

к.і.н., старший бібліотекар Бруклінської публичної бібліотеки. Нью-Йорк (США).

Величко Віктор

мистецтвознавець, Чернігів

Грудевич Тетяна

зав. сектором «Музей Поштова станція» НІЕЗ «Переяслав»»

Демченко Тамара

К. і. н., доц. кафедри всесвітньої історії ННЦ Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка

Еткіна Ірина

К. і. н., доц. кафедри всесвітньої історії ННЦ Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка

Жам Олена

завідувач науково-дослідного відділу «Музей хліба» НІЕЗ «Переяслав»»

Журавльова Тетяна

*Зав. відділом Чернігівського історичного музею імені
В.В.Тарновського*

Іващенко Тетяна

*Завідувач філіалу ім. О.В. Кошового Прилуцького
краєзнавчого музею ім. В.І. Маслова*

Каганова Ірина

*зав. відділом краєзнавства Чернігівської ОУНБ імені
В. Г.Короленка*

Кондратьєв Ігор

*К. і. н., доц. кафедри всесвітньої історії ННЦ Інституту іс-
торії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського
ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка*

Кузнєцова Валентина

краєзнавець, Ізраїль

Кучеренко Ірина

*зав. сектором «Музей класика єврейської літератури
Шолом-Алейхема» НІЕЗ «Переяслав»*

Маринченко Едуард

*директор Глухівської ЗОШ І-ІІІ ст. № 3, вчитель історії та
краєзнавства.*

Морозова Анна

*К.і.н., головний спеціаліст відділу використання інформації
документів ДАЧО*

Мелешкіна Ірина

Заступниця директора з наукової роботи

*Музей театрального, музичного та кіномистецтва України
(Київ)*

Москаленко Валентина

Директор Сновського історичного музею

Мудрицька Вікторія

*Зав. відділом Чернігівського історичного музею імені
В.В.Тарновського*

Нагорна Наталія

учитель історії та правознавства

Ніжинський навчально-виховний комплекс № 16 «Престиж»

Павленко Людмила

*К. і. н., доц. кафедри всесвітньої історії ННЦ Інституту історії,
етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського
ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка*

Половнікова Світлана

*Ст.науковий співробітник Чернігівського історичного
музею імені В.В.Тарновського*

Сердюк Яна

*учениця 9 класу Ніжинський навчально-виховний комплекс
№ 16 «Престиж»*

Студьонова Людмила

*бібліотекар відділу краєзнавства Чернігівської ОУНБ
імені В. Г. Короленка*

Часницький Михайло

керівник Музею історії євреїв Глухівщини, краєзнавець

Черкаська Дар'я

Провідний архівіст Наукового архіву Інституту археології НАНУ. Головний фахівець відділу вивчення пам'яток ДІАЗ «Стародавній Київ»

Цимбаленко Ірина

старший науковий редактор Чернігівського обласного пошукового науково-редакційного центру Чернігівської обласної ради

Шара Любов

К. і. н., доц. кафедри всесвітньої історії ННЦ Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка

Шпилевський Євген

ст. викладач кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання Чернігівського обласного інституту педагогічної післядипломної освіти імені К.Д. Ушинського

Яненко Євген

студент Сумського державного університету

Aimaro Gregory D.

M.A. Candidate at Indiana University in Russian and East European Studies Чикаго (США)

ЗМІСТ

Кондратьєв Ігор

Метричні книги церков Любеча як джерело вивчення російської імперської політики щодо національних та релігійних меншин. 3

Морозова Анна

Прийняття православ'я:
пошук істинної віри чи пристосування
до реалій життя в Російській імперії 9

Нагорна Наталія,

Ніжин єврейський: демографічний,
соціально-економічний та культурно-освітній виміри
(XVII – початок XX ст.). 16

Блакитний Максим

Лікарі єврейського походження у Чернігові
(1900–1918 рр.). 32

Москаленко Валентина

Роль євреїв у соціально-економічному розвитку Сновська
кінця XIX – початку XX ст. 36

Жам Олена

Фабрикант Борис Веніамінович Гронфайн
і Переяслав. 45

Еткіна Ірина, Каганова Ірина

Арнольд Ріш – лідер Української спілки. 55

Бельман Семен

Город Чернигов и его евреи

(по материалам газеты «Черниговское Слово»

1906–1907 г.г.). 67

Шара Любов

Єврейське жіноче товариство допомоги бідним у Чернігові:
благодійність у роки Першої світової війни (на матеріалах

«Черниговской земской недели» за 1915 р. 85

Демченко Тамара

Листи Михайла Белкінда до Іллі Шрага

як історичне джерело. 94

Павленко Людмила

Євсекція відділу агітації та пропаганди Чернігівського

окружкому КП(б)У: рік 1925 (За матеріалами Державного

архіву Чернігівської області). 104

Журавльова Тетяна

М. Кранц та його книгарня в Чернігові (за спогадами

М. Могилянського). 118

Дар'я Черкаська

Вітебський період у житті Л. М. Славіна (1906–1923). . . 127

Ірина Мелешкіна

Александр Гранах – єврейсько-німецький актор

Всеукраїнського «ГОСЕТу». 138

Бібік Ніна

Арон Ржезніков і його особистий внесок у розвиток
образотворчого мистецтва початку ХХ ст.

«Група п'яти». 147

Величко Віктор Краматорская серия Арона Ржезникова.	153
Половнікова Світлана Ілля Стебун: сторінки карколомної біографії.	158
Часницький Михайло, Маринченко Едуард, Яненко Євген Єврейська община Глухова напередодні та під час Великої Вітчизняної війни. Героїчний рід Каплунових.	163
Студьонова Людмила «Поїздка до Києва – завжди щастя».	182
Мудрицька Вікторія Голокост у Прилуках: матеріали з архіву Управління СБ України в Чернігівській області.	193
ІващенкоТетяна Євреї Прилуччини. Трагедія нації.	205
Gregory D. Aimag Pryluku Under German Military Occupation: The Unanswered Questions.	216
Вайсман Демьян, Шпилевский Евгений Защитник Чернигова.	224
Кучеренко Ірина, Грудевич Тетяна До історії створення Музею Шолом-Алейхема у місті Переяславі-Хмельницькому (за матеріалами особистого архіву М.І. Сікорського).	233

Цимбаленко Ірина

«Ліс рубають – тріски летять», або остання зачистка
космополітів. 234

Кузнєцова Валентина

Халуцим – создатели Израиля 255

Науково-публіцистичне видання

ЄВРЕЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Історія та культура

Мова українська, російська, англійська

Відповідальна за випуск **В. Мудрицька**

Технічний редактор **В. Лозовий**

Дизайн обкладинки **Л. Посьмашна**

Комп'ютерна верстка **В. Лозового**

Коректори **В. Мудрицька, О. Чеван**

Підписано до друку 20.11.2017 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Суг.

Ум. друк.арк. 17,5+1,0 іл. Ум. фарб.-відб.17,5+1,0 іл. Обл.-вид. арк 16,27+0,93 іл.

Зам. 0046. Наклад 150 прим.

Видавець Лозовий В.М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року

14005, м.Чернігів, вул. Метиславська, 56/34

Тел. (0462) 972-661

Віддруковано ФОП Лозовий В.М.

14027, м.Чернігів, вул. Станіславського, 40

ЗА ПІДТРИМКИ
МГО «ЦЕНТР ДЖОЙНТ»
ДЕПАРТАМЕНТУ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ,
НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ ТА РЕЛІГІЙ
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ
ІМЕНІ В.В. ТАРНОВСЬКОГО

ЗА УЧАСТЮ

- Державного архіву Чернігівської області
- Державного історико-архітектурного заповідника «Стародавній Київ»
 - Музею історії євреїв Глухівщини
- Музею театрального, музичного та кіномистецтва України
 - ННЦ Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
 - Наукового архіву Інституту археології НАНУ
 - Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»
- Ніжинського навчально-виховного комплексу № 16 «Престиж»
 - Прилуцького краєзнавчого музею імені В.І. Маслова
 - Сновського історичного музею
 - Чернігівського обласного інституту педагогічної післядипломної освіти імені К.Д. Ушинського
 - Чернігівського обласного пошукового науково-редакційного центру Чернігівської обласної ради
- Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені В.Г. Короленка
- Чернігівського художнього музею імені Григорія Галагана
- Indiana University in Russian and East European Studies (USA)